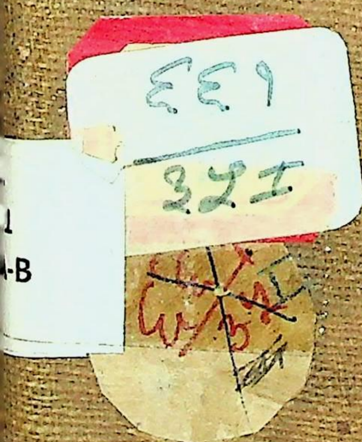
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

विषय संख्या ६६१ आ०सं०............

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लेखक...

आख्या...

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

-4 FEB 1982

५२८/६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* ओ३म् *

...संख्या..................

...लय-पुस्तका—संख्या...48603

133
35

...स्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है ।
कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने
पास नहीं रख सकता । अधिक देर तक रखने के लिये
पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये ।

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि
न लगायें ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

वर्ग संख्या आ.सं.............

पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित १५वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा ५ पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

- 4 FEB 1982

14 FEB 1994

661,351
44039

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६६१
३५

CHECKED 1973
Initial ....

STOCK VERIFY
2019-20
GKV Library

Gurukul Kangri Library

661,35I

44039

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

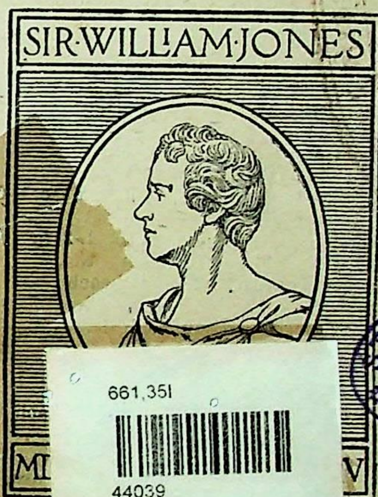
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1165.

आत्मतत्त्वविवेकः ।

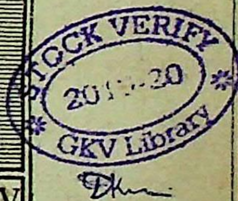
श्रीमदुदयनाचार्यविरचितः ।

श्रीशङ्करमिश्र-भगीरथठक्कुर-रघुनाथतार्किकशिरोमणि-
मथुरानाथतर्कवागीशादिविरचितटीकासहितः ।

६६१
२४

661,351
44039

ĀTMATATTVAVIVEKA.

or

BAUDDHĀDHIKĀRA.

BY

UDAYANĀCĀRYA,

WITH THE COMMENTARIES OF SAṄKARA MIŚRA, BHAGĪRATHA ṬHAKKURA,
RAGHUNĀTHA TĀRKIKA ŚIROMAṆI, MATHURĀNĀTHA TARKAVĀGĪŚA, ETC.

EDITED BY

VINDHYEŚVARĪ PRASĀDA DVIVEDIN,
Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS I.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, AND PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1907.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Title	Rs.	As.
*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3-14 @ /10/ each	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
*Anu Bhashya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-2 @ 1/- each ...	2	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Baudhāyana Srauta Sūtra, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Bhamati, Fasc. 4-8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Brahma Sutra, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 @ /10/ each	11	14
Çatasāhasrikā-prajnāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vols. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10, Vol IV, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	36	4
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-5 @ 1/4/ each	6	4
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 6-17 @ /10/ each ...	7	8
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each; Vol 4, Fasc. 1	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dān Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gobhiliya Grihya Sutra, Fasc. 1-12 @ /10/ each	7	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each.	15	10
Manuṭīkā Saṇgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
*Markandeya Purana, Fasc. 4-7 @ /10/ each	2	8
*Mimāṁsā Darçana, Fasc. 3-19 @ /10/ each	10	10
Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10 each	3	12
*Nirukta, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nitisara, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६.६९
३५I

ॐ नमः परमात्मने ।

आत्मतत्त्वविवेकः ।

श्रीमदुदयनाचार्यविरचितः ।

श्रीशङ्करमिश्रादिप्रणीतषड्विधटीकासहितः ।

स्वार्थ्यं यस्य निजं जगत्सु जनितेष्वादौ ततः पालनं
व्युत्पत्तेः करणं हिताहितविधिव्यासेधसम्भावनम् ।
भूतोक्तिः सहजा कृपा निरुपधिर्यत्नस्तदर्थात्मक-
स्तस्मै पूर्वगुरूत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः ॥

शङ्करमिश्रविरचिता[१]

आत्मतत्त्वविवेककल्पलताख्या टीका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

संसारपटकुविन्दं जगदण्डकलशकुलालमीशानम् ।
सर्गप्रलयसितासितकुसुमस्रङ्मालिनं वन्दे ॥

---

(१) शङ्करमिश्रेणास्यामेव टीकायामग्रे "वादिविनोदे स्फुटम्" "अनुमानमयूखे लीलावतीकण्ठाभरणे च दर्शित"मित्युक्तत्वादेते ऽपि ग्रन्था अनेनैव रचिताः। एवं वैशेषिकसूत्रोपस्कारः कणादरहस्याख्यं प्रशस्तपादभाष्यच्छायाव्याख्यानं खण्डनखण्डखाद्यव्याख्यानं च विरचितमित्यादि सविस्तरं भूमिकायां निरूपयिष्यामीति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रारिप्सितस्य निर्विघ्नं समाप्तिमुद्दिश्य कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति। स्वाम्यमिति। तस्मै सर्वजनप्रसिद्धाय। जगतामीशाय जगज्जननानुकूलकृतिशक्तिमते नमः। वेदप्रामाण्यग्रहौपयिकमाप्तत्वं[१] दर्शयितुं पितृत्वेन तं रूपयति। पित्र इति। अविप्रलम्भकायेत्यर्थः। पूर्वगुरूत्तमाय पूर्वगुरवो मनुकपिलादयस्तेभ्य उत्तमायेत्यर्थः। तथा चेश्वर एव वेदवक्ता तदनु स्मर्तारः परं मन्वादय इति भावः। रूपकस्योपमाभेदत्वेन तन्निर्वाहाय पितृसाम्यमाह। स्वाम्यमिति। पितुरपि जनितेषु स्वाम्यमीशस्यापि तथैव तेषु यथेष्टविनियोगाधिकार इत्यर्थः। निजमिति। स्वाभाविकमित्यर्थः। आदौ जनितेष्विति सम्बन्धः। तथा च जनकस्यापि जनकत्वमीश्वरस्य ध्वनितम्। अन्यदपि पितृसाम्यमाह। ततः पालनमिति। हितोपदेशतदाचरणादिना रक्षणमित्यर्थः। अन्यदपि पितृसाम्यमाह। व्युत्पत्तेरिति। यथा पिता अध्यापनादिना पुत्रान् व्युत्पादयति तथेश्वरोऽपि प्रयोज्यप्रयोजकदेहभेदमाश्रित्य प्राणिनो गवादिपदजाते पटादिनिर्माणे च व्युत्पादयतीत्यर्थः। साम्यान्तरमाह। हिताहितेति। हिताहितयोः हितविध्यहितव्यासेधयोः सम्भावनं प्रापणं ज्ञापनमिति यावत्। हितविधिः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः। अहितव्यासेधो न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिः। तदुभयमुपदिश्य ज्ञापयति। ननु कथमत्र विश्वास इत्यत आह। भूतोक्तिरिति। यथा पितुः पुत्रान् प्रति विधिनिषेधयोः सत्योक्तिस्तथेश्वरस्यापी-

(१) षाड्गुण्यमिति पाठे तु

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञा षडाङ्गरङ्गानि महेश्वरस्य॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यर्थः। सत्यत्वे मानमाह। सहजेति। धर्मिग्राहकमानादाप्तत्वेनैव सिद्धिः तया च भ्रमप्रमादविप्रलिप्साविरहात् तदुक्तिः सत्येति भावः। ननु स्वप्रयोजनाभावात् कथं हिताहिते उपदिशेदित्यत आह। कृपेति। निरुपधिरेव परदुःखप्रहाणेच्छास्येत्यर्थः। ननु सापि परं दुःखिनं दृष्ट्वा स्वस्मिन् दुःखोत्पत्तेर्भवति न हीश्वरस्य दुःखमत आह। निरुपधिरिति। अन्यथासिद्धिशङ्कारहितेत्यर्थः। यद्वा अनौपाधिकीत्यर्थः। उपधिः कारणं तच्च नित्यत्वादेव नास्तीति स्वाभाव्यादेव तथेति भावः[१]। न च तर्हि सुखिनमेव सर्वं सृजेदिति देश्यम्। अदृष्टसापेक्षत्वात्। यत्नस्तदर्थात्मकः तस्याः कृपायाः अर्थः परदुःखप्रहाणं तदात्मको यत्नः। यद्वा तदर्थो जगत्प्रयोजनं तदेवात्मा यस्य यत्नस्येत्यर्थः। यद्वा तत्पदेन हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्ती उच्येते ते अर्थः प्रयोजनं यस्य तदात्मकस्तद्रूप इत्यर्थः। अत्र सर्वत्र यस्येत्यावर्तनीयम् ॥

भगीरथठक्कुरकृता[२]

आत्मतत्त्वविवेकप्रकाशिकाख्या टीका[३]।

(१) तथेत्यर्थः – पा० २। ३ पु०।

(२) अस्यैव भगीरथठक्कुरस्य मेघठाकुर इति जलद इति च नामान्तरम्। अनेन द्रव्यप्रकाशिकेति गुणप्रकाशिकेति चाख्यया प्रसिद्धा किरणावलीप्रकाशटीका लीलावतीप्रकाशप्रकाशिकेति चाख्यया प्रसिद्धा लीलावतीप्रकाशटीका कुसुमाञ्जलिप्रकाशजलद इत्याख्यया प्रसिद्धा कुसुमाञ्जलिप्रकाशटीका चापि रचितेति सर्वं सविस्तरं भूमिकायां निरूपयिष्यामीति।

(३) इमामेव टीकां जलदनाम्ना केचिद्व्यवहरन्ति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ॐ नमः शिवाय ।

दृप्तदैत्येन्द्रदुर्भेदवक्षस्तटकपाटभित् ।
वेदान्तसारसर्वस्वं नृसिंहः पातु पापनुत् ॥

सवनमोक्षहेतुत्वबोधकवेदप्रामाण्यग्रहौपयिकं भगवद्रूपं निर्दिशन्नेव तन्नतिं विघ्नविघातफलां निबध्नाति । स्वाम्यमिति । दृशाय कार्यजातजनकसर्वविषयकज्ञानाय नमः । नन्वात्मत्वाविशेषात् कथमस्मदादीनां स नमस्य इत्यत आह । जगतामिति । जगतां संसारिणाम् । पित्रे जनकाय । पित्रे नमस्कार उचित एव । नन्वीश्वरस्य शरीराद्यभावे पितृत्वासम्भवान्मन्वादीनामेव तत्त्वमित्यत आह । पूर्वेति । पूर्वगुरू मातापितरौ यद्वा पूर्वे गुरवो मन्वादयः तेभ्य उत्तमाय तैरपि स्वशरीराद्युत्पत्तये तदपेक्षणात् । शरीरजन्यजननाय तस्यापि शरीरपरिग्रहादित्यर्थः । नमस्यतौपयिकं रूपान्तरमाह । स्वाम्यमिति । यतो जगतां पिता अतो जगत्सु संसारिषु यस्य निजमसाधारणं क्रयाद्यनपेक्षं वा स्वाम्यं यथेष्टविनियोगयोग्यत्वम् । तत् कुत इत्यत आह । जनितेषु येन यज्जन्यते तत्र तस्य स्वत्वादित्यर्थः । एतेनेश्वरसाधकं जन्यत्वं मानं सूचितम् । नन्वस्मदादीनामेव तज्जनकत्वमास्तामित्यत आह । आदौ कार्यद्रव्यानाधारे सर्गादौ शरीराभावादस्मदादीनां तज्जनकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः । नन्वीश्वरस्य प्राणिसृष्टावेव व्यापारात् तेषां कथं जीवनं स्तनपानादीनां तृप्तिसाधनतानुमानाभावेन तत्राप्रवृत्तेः कथं वा तेषामनिष्टसाधनान्निवृत्तिः तदपरिचयादित्यत

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आह । ततः पालनम् जगत्सु यस्येति सर्वत्रान्वीयते । इष्टानिष्ट-साधनोपदेशेन जगद्यः पातीत्यर्थः । तथाप्युपदेशस्य शब्दरूपत्वात् तस्य चागृहीतसङ्केतत्वेनाबोधकत्वात् तद्ग्राहकव्यवहारादेव सम्भव इत्यत आह । व्युत्पत्तेरिति । व्युत्पाद्यव्युत्पादकतापन्नानां काय-मधिष्ठाय व्यवहारेण शब्दार्थयोः सङ्केतरूपज्ञानात्मिकाया व्युत्पत्तेः करणं जगत्सु यस्येत्यर्थः । ननु तावता पदार्थमात्रे शक्तिग्रहे स्वर्गसाधनत्वादौ वाक्यार्थे तदभावान्न यागहिंसादौ प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यत आह । हितेति । क्रमेण हिताहितविधिव्यासेधयोः सम्भा-वनं ज्ञापनम् । पदार्थव्युत्पत्तेरेव विधायकनिषेधकवाक्यादिष्टा-निष्टसाधनतां प्रमाय प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः । तदुपायमाह । उक्तिः श्रुतिरूपा यस्येत्यर्थः । ननु तत्प्रामाण्याग्रहे ततोपि कथं क्लेश-साध्ये प्रवृत्तिरित्यत आह । भूता वाक्यार्थयथार्थज्ञानजन्या । तत्र मानमाह । सहजा धर्मिग्राहकमानसिद्धा आप्तत्वेनैव तत्सिद्धे-रित्यर्थः । ननु तथापि चेतनप्रवृत्तिः प्रयोजनज्ञानं विना न युक्ता सुखस्य धर्माभावेनासम्भवात् । दुःखाभावस्य चाधर्माभावेन स्वतः सिद्धत्वादित्यत आह । कृपेति । कारुणिकानां परदुःखहानार्थमेव प्रवृत्तिरित्यर्थः । निरुपधिः उपधिः कारणं तच्छून्येत्यर्थः । अन्येषां हि कारुणिकानां परकीयसुखदुःखज्ञानात् सुखदुःखे उत्पद्येते इति स्वेष्टसाधनताज्ञानं कृपाहेतुः इयं तु तदपि नापेक्षत इत्यर्थः । अत एव निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा कृपा तत्र निरुपधित्वं व्यर्थं विशेषणमित्यपास्तम् । क्वचिन्निरवधिरिति पाठः । तत्र पूर्वोक्त-रावधिशून्या । अनुत्पन्ना अविनाशिनीत्यर्थः सुगमः । ज्ञापन-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फलमाह । यतः प्रवृत्तिः फलमित्यर्थः । तदर्थात्मकः तद्भिन्नमहि-तहानं चार्थः प्रयोजनं यस्य तद्रूप इत्यर्थः ॥

तार्किकशिरोमणिरघुनाथकृता[१]

आत्मतत्त्वविवेकदीधित्याख्या टीका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥
निर्णीय सारं शास्त्राणां तार्किकाणां शिरोमणिः ।
आत्मतत्त्वविवेकस्य भावमुद्भावयत्ययम् ॥

शिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्ताभिमतकर्मारम्भसमयकर्तव्यताकं कृत-मिष्टदेवतानमस्कारं शिष्यान् शिचयितुमादौ निबध्नाति । स्वाम्य-मित्यादिना । ईशाय सार्वज्ञ्यादिशालिने नमः । श्रूयते हि यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते । सर्वज्ञ इति सामान्यतः सर्वविदिति च विशेषतः ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यम् । स्मर्यते च ।

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाङ्गरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ इति ।

जगतां निखिलशरीरिणां पित्रे जनकाय । तथा च स्मर्यते

(१) अनेनैव तार्किकशिरोमणिरघुनाथेन तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः किरणावलीप्रकाशविवृतिः न्यायलीलावतीविभूतिः पदार्थतत्त्वनिरूपणं खण्डनखण्डखाद्यटीका सर्वदर्शनसंग्रहश्च विरचित इति सविस्तरं भूमि-कायां निरूपयिष्यामीति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पितामहस्य जगत इति। पूर्वगुरुभ्यः कपिलकमलासनादिभ्य उत्तमाय तेषामपि स एव जनक इति भावः। तस्मै कस्मै इत्यपेक्षायामाह। स्वाम्यं यस्येत्यादि। आदौ सर्गादौ जनितेषु उत्पादितेषु जगत्सु यस्य निजं क्रियाद्यनपेक्षं स्वाम्यम् आत्मना-मुत्पत्त्यभावे ऽपि विशेषणस्य शरीरस्य तथात्वादिविशिष्टस्य तथा व्यपदेशः। अपूर्वशरीरादिसम्बन्धरूपं तु जन्म न मुख्यो जन्यर्थः। न वा तावतापि स्वाम्यनिर्वाहः। पालनं रक्षणादि। व्युत्पत्तिः शब्दशक्तिग्रहः। हितस्य विधिः कर्तव्यता। अहितस्य निषेधो-ऽकर्तव्यत्वम्। तयोः सम्भावनं ज्ञापनम्। उक्तिः श्रुत्यादिरूपा। भूता यथार्था। सहजा स्वाभाविकी। रागद्वेषभ्रमादिविरहेण सर्वस्या एव तदुक्तेर्यथार्थत्वात्। तादृप्येणैव तस्य सिद्धेः। कृपा परहितेच्छा। उपधिः स्वहितानुसन्धानं तच्छून्या नित्यत्वात्। निरवधिरितिपाठे अवधिः सीमा तच्छून्या। नित्यत्वेन सर्वपुरुषी-यसकलहितविषयकत्वात्। तदर्थात्मकः तज्जन्माद्युक्तिपर्यन्तम् अर्थः प्रयोजनं यस्य स एव आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा॥

मथुरानाथतर्कवागीशकृता(१)

आत्मतत्त्वविवेकरहस्याख्या टीका।

---

(१) अनेनैव मथुरानाथतर्कवागीशेन तत्त्वचिन्तामणिटीका रहस्याख्या तत्त्वचिन्तामणिदीधितितत्त्वचिन्तामण्यालोकयोष्टीके रहस्याख्ये किर-णावलीटीका किरणावलीप्रकाशटीका किरणावलीप्रकाशविवृतिटीकापि रहस्याख्यैव न्यायलीलावतीटीका च निर्मितेति भूमिकायां निरूप-यिष्यामि।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ॐ नमः परमात्मने ।

कुञ्चिताधरपुटेन पूरयन् वंशिकां प्रचलदङ्गुलिपङ्क्तिः ।
मोहयन्नखिलवामलोचनाः पातु कोऽपि नवनीरदच्छविः ॥
श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता ।
बौद्धाधिकारविवृतिर्विशदीकृत्य रच्यते ॥

निर्विघ्नं[१] प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिकामनया कृतं भगवन्नमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै आदौ निबध्नाति । स्वाम्यमित्यादिना । तस्मै नम इति सम्बन्धः । किम्भूताय तस्मै पूर्वगुरूत्तमाय पूर्वगुरुभ्यो मनुकपिलकमलासनादिभ्य उत्तमाय उत्कृष्टाय । उत्कर्षश्च तेषामपि आराध्यत्वपूर्ववर्तित्वादिरूपः । पुनः कीदृशाय जगतामीशाय जगतां निखिलशरीरिणाम् ईशाय जननानुकूलचिच्छक्तिमते। पुनः कीदृशाय जगतां निखिलशरीरिणां पित्रे जनकाय जननानुकूलकृतिशक्तिविशिष्टाय । तस्मै कस्मै इत्याकाङ्क्षायामाह । स्वाम्यमित्यादि । यस्य पुरुषस्य आदौ सर्गादौ जनितेषु जगत्सु निखिलशरीरिषु निजं स्वाम्यमिति योजना । निजं स्वेतरस्य स्वाम्यानवरुद्धं निजशब्दस्य यस्यैवेत्यवधारणार्थत्वात्। स्वाम्यं स्वामित्वं जगत्स्वित्यत्र निरूपकत्वं सप्तम्यर्थः स्वत्वं वा स्वाम्यं सप्तम्यर्थस्याधेयत्वम् । केचित्तु निजं कथाद्यनपेक्षमित्याहुः । तदसत् सर्गादौ जनितेष्वित्यस्याव्यावर्तकतापत्तेः । अन्यदपि परिचायकमाह । ततः पालनमिति । यस्य पुरुषस्य निजमिति सम्बध्यते । निजं स्वेतरपालनानवरुद्धं ततस्तेषु सर्गादावुत्पादितेषु जगत्सु पालनं रक्षणम् ।

(१) निर्विघ्नेन – पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिचायकान्तरमाह । व्युत्पत्तेः करणमिति । यस्य निजं तत इति सम्बध्यते । यस्य पुरुषस्य सर्गादौ जनितेषु निखिलशरीरिषु निजं शब्दशक्तिग्रहकरणानवरुद्धं व्युत्पत्तेः शब्दशक्तिग्रहस्य करणं सम्पादनमिति योजना । भगवानेव हि केवलः प्रयोज्यप्रयोजकदेहमाश्रित्य सर्गादौ उत्पन्नान् प्राणिनो गवादिपदानां शक्तिं ग्राहयति नान्य इति भावः । परिचायकान्तरमाह । हिताहितेति । यस्य निजं तत इति सम्बध्यते । यव्य पुरुषस्य सर्गादौ जनितेषु निखिलशरीरिषु हिताहितविधिव्यासेधसम्भावनमिति योजना । निजं स्वेतरस्य तादृशसम्भावनानवरुद्धं हितविधिः इष्टसाधनयागादेः कर्तव्यता अहितव्यासेधः अनिष्टसाधनस्य कलञ्जभक्षणादेरकर्तव्यता तयोः सम्भावनं ज्ञापनम् । परिचायकान्तरमाह । भूतोक्तिरिति । यस्येति सम्बध्यते । यस्य पुरुषस्य श्रुत्यादिरूपोक्तिर्भूता यथार्थेत्यर्थः । यथार्थत्वे[१] मानमाह । सहजेति । यतः सहजा स्वाभाविकी भ्रमादिदोषचतुष्टय[२]रहितेत्यर्थः । केचित्तु यस्य भूतोक्तिः प्रसिद्धार्थकोक्तिः सहजा प्रमाणरूपा । न तु कार्यान्वितशक्तिवाद्युपेताप्रामाण्यवतीत्यर्थ इत्याहुः । परिचायकान्तरमाह । कृपा निरुपधिरिति । यस्येति सम्बध्यते । यस्य पुरुषस्य कृपा परदुःखप्रहाणेच्छा निरुपधिः स्वेष्टसाधनताप्रतिसन्धानाजन्या । निरवधिरिति पाठे यस्य परदुःखप्रहाणेच्छारूपा कृपा निरवधिः अवधिः सीमा तच्छून्या परकीयसकलदुःखाभाव[३]-

(१) याथार्थ्ये – पा० २ पु० ।
(२) भ्रमादिचतुष्टयदोषरहितेत्यर्थः – पा० २ पु० ।
(३) निखिलदुःखाभाव – पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयिणीति यावत्। न तु यत्किञ्चित्पुरुषस्य तद्विषयिणी रागद्वेषरहितत्वादिति भावः। परिचायकान्तरमाह। यत्नस्तदर्थात्मक इति। यस्येति सम्बध्यते। यस्य पुरुषस्य यत्नः तदर्थात्मकः। जगत्सु उत्पत्तिपालनव्युत्पत्त्यादिजनक इत्यर्थः। तत् जगदुत्पत्त्याद्युक्ति-पर्यन्तम् अर्थः प्रयोजनं यस्य स एवात्मा स्वरूपं यस्य स तथा इति व्युत्पत्तेः॥

इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्वजनसंवेदन-सिद्धं दुःखं जिहासवः सर्व एव तद्धानोपायमविद्वांसो-ऽनुसरन्तश्च सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्ति न ततोऽन्यं प्रतियोग्यनुयोगितया च आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः। तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि वात्मास्ति वस्तुभूतः उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानम-तत्त्वज्ञानमेव इत्यत्राप्येकवाक्यतैव वादिनामत आत्म-तत्त्वं विविच्यते।

शङ्क० टी०।[१] प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमभिधेयं[२] प्रयोजनं च दर्शयति। इहेति। इह ग्रन्थे आत्मतत्त्वं विविच्यत इति सम्बन्धः। यद्वा इह संसारे तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्तीति सम्बन्धः। नन्वात्म-तत्त्वविवेकस्यासुखत्वाद्दुःखाभावत्वाच्च न पुरुषार्थत्वमतः कथं तदर्थिनोऽत्र प्रवर्तन्तामत आह। तदुपायमिति। दुःखहानोपाय-मित्यर्थः। पुरुषार्थसाधनत्वादात्मतत्त्वविवेकोऽपि पुरुषार्थ एवेति

(१) 'शङ्क० टी०।' इत्यनेन शङ्करमिश्रकृता टीका इत्यवगन्तव्यम्। एवमग्रे ऽपि।

(२) प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयं – पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावः। भवेदेवं यदि दुःखहानमपि मुख्यः पुरुषार्थो भवेन्न त्वेवं सुखेच्छया तत्र वृत्तेरत आह[१]। निसर्गप्रतिकूलस्वभावमिति। अतः स्वरसत एव तद्धानेच्छेत्यर्थः। ननु दुःखमपि सुखाभावान्नान्यदित्यत आह। सर्वजनेति। सर्वजनप्रतीतिसाक्षिकं तदित्यर्थः। आत्मानमधिकृत्य प्रवर्तत इत्यध्यात्मं शास्त्रम्। एकवाक्यतैकमत्यम्। तथा च सर्वतान्त्रिकसिद्धं तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वमित्युक्तम्। तथाप्यनपेक्षिताभिधानं माभूदत उक्तमनुसरन्तस्त्वेति। मोक्षोपायमनुसन्दधाना इत्यर्थः। अनुसरणं प्रति हेतुरविद्वांस इति। अहिकण्टकादिदुःखहानोपायविद्वत्तायामप्यात्यन्तिकदुःखहानोपाये न वैदुष्यमिति भावः। आकर्णयन्तीति श्रौतं ज्ञानमभिप्रैति। तच्चात्मा वा अरे श्रोतव्य इत्याद्युपनिषदां श्रवणात्। एवकारेण लभ्यमप्यन्ययोगव्यवच्छेदं काशीमरणादेः स्वातन्त्र्येण मोक्षोपायत्वशङ्कां निराकर्तुं पुनराह। नान्यदिति[२]। यद्वा उपायमेव तत्त्वज्ञानमिति विशेषणसङ्गत एवायमेवकारः तत्त्वज्ञानार्थिप्रवृत्ति[३]वैफल्यशङ्कानिरासाय। ननु भवतु तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुस्तथाप्यात्मतत्त्वं किमिति विविच्यत इत्यत आह। आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेय इति। ननु बौद्धा नैरात्म्यज्ञानं तत्त्वज्ञानमाहुस्तथा च कथमेकवाक्यतेत्यत आह। प्रतियोग्यनुयोगितयेति। तेषामपि प्रतियोगितया आत्मतत्त्वं ज्ञाने[४] स्फुरतीति मतं यत इति भावः। यद्वा यथा देहेन्द्रियादिभ्य

(१) तत्प्रवृत्तेरत आह – पा० १ पु०।
(२) नान्यदिति पाठमनुसृत्य व्याख्यातम्।
(३) तत्त्वज्ञानार्थे प्रवृत्ति – पा० १ पु०।
(४) आत्मतत्त्वज्ञानं—पा० ३ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आत्मा भिन्न इति तत्त्वज्ञानं तथात्मनः शरीरादिकं भिन्नमित्यपि तत्त्वज्ञानम् । देहेन्द्रियादिहानौपयिकमेवेति दर्शयति । प्रतियोगीति । नन्वहं गौर इत्यादिप्रकारकमात्मज्ञानमयत्नसिद्धमेवेत्यत आह । नैसर्गिकमिति । स्वाभाविकमयत्नसिद्धमिति यावत् । अहं सुखीत्यादिप्रकारकात्मज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वे ऽपि न मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वमतस्तदप्यतत्त्वज्ञानमेवेति भावः । ननु नैरात्म्यवादिनां शरीरे ऽहंप्रत्ययस्तत्त्वज्ञानमेवेत्यत उक्तं यदि नैरात्म्यमिति । अयत्नसिद्धत्वात् तेषामप्येतादृशं ज्ञानमनादेयमित्यर्थः । आत्मतत्त्वं विविच्यत इति । शरीरादिभ्यो नित्यः सुख[१]ज्ञानादिगुणवानात्मा विवेकेन भेदेनोपदर्श्यत इत्यर्थः ॥

भगी॰ टी॰ ।[२] प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमभिधेयं प्रयोजनसम्बन्धं चाह । इहेति । इह ग्रन्थे । खलु यस्मादर्थे यत आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयोऽत आत्मतत्त्वं विविच्यते । तच्च मानमुच्यत इत्यभिधेयमुक्तम् । प्रयोजनमाह । तत्त्वज्ञानमेव तदुपायं मोक्षरूपदुःखहानोपायम् अतः स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेप्यौपाधिकं तदस्त्येवेत्यर्थः । ननु वादिविप्रतिपत्तेस्तत्त्वज्ञानस्य तदुपायत्वं सन्दिग्धमिति कथं तदर्थिनः प्रवर्तेरन्नित्यत आह । सर्वेति । सर्वाध्यात्मविदोऽशेषतत्त्वज्ञाः । ननु सर्वजनसिद्धतया तदभिधानं व्यर्थमित्यत आह । अविद्वांसः तथापि तत्र

---

(१) नित्यसुख — पा॰ १ पु॰ ।

(२) 'भगी॰ टी॰ ।' इत्यनेन भगीरथठक्कुरकृता टीका इत्यवगन्तव्यम् । एवमग्रे ऽपि ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जिज्ञासाविरहादनपेक्षिताभिधानेऽपि यत्नाभावः स्यादित्यत आह। अनुसरन्तः विषयविरक्ततया दुःखाभावसाधनोपायं जिज्ञासमाना इत्यर्थः। यद्यपि तत्त्वज्ञानस्योपायत्वाज्ञानात् तत्कोटिकसंशयो न जिज्ञासाहेतुस्तथापि दुःखहानोपायत्वं तत्त्वज्ञाने न वेति संशयस्तद्धेतुरित्यर्थः। ननु दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थ इत्यत आह। दुःखं जिहासवः निःदुःखः स्यामिति निरुपधीच्छाविषयत्वस्यैव पुरुषार्थे तन्त्रत्वादधिकस्य व्यर्थत्वात् दुःखाभावं जानीयामितीच्छाया अभावादित्यर्थः। ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखोपाधिप्रयुक्तेच्छाविषयत्वादित्यत आह। निसर्गेति। निरुपाधिद्वेषविषयमित्यर्थः। सुखमनुद्दिश्यापि दुःखे द्वेषाज्जिहासादर्शनादन्यथा दुःखहानार्थमेव सुखमिष्यत इत्यपि सुवचमिति भावः। दुःखे मानमाह। सर्वजनेति। आकर्णयन्तीत्यनेन तत्त्वज्ञानस्य तदुपायत्वे शब्दो मानमित्युक्तम्। यद्यपि तत्त्वज्ञानमेवेति विशेष्यसङ्गत एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदमाहेति व्युत्पत्तेरन्योपायतानिषेधो न युक्तः सामग्रीतः कार्योत्पत्तेः तथापि तत्त्वज्ञानपदं तत्सहितसामग्रीपरम् तेन तत्त्वज्ञानसमवहितसामग्रीत एव दुःखहानमित्यर्थः। यद्वा तदुपायमेवेत्येवकारो भिन्नक्रमः तथा च विशेषणसमभिव्याहृतत्वादयोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तत्त्वज्ञानस्यानुपायता निषिध्यते। यद्वा साक्षादनुष्ठेयपरमुपायपदं साक्षादनुष्ठेयोपायत्वं तत्त्वज्ञानस्यैव अन्येषामुपायत्वेऽपि केषाञ्चिदननुष्ठेयत्वादनुष्ठेयानामपि साक्षादननुष्ठेयत्वात्। वस्तुतः सर्वत्र विरोधिव्यवच्छेद एवकारार्थः विरोधित्वं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च न तत्त्वज्ञानसहकारिणामिति न ते व्यवच्छेद्याः अन्यथान्ययोग-व्यवच्छेदादौ प्रत्येकशक्तिकल्पने नानार्थत्वापत्तेः। अन्ये त्वयोग-व्यवच्छेद एवैवकारार्थः पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यत्राप्यधनुर्द्धरत्वायोगो व्यवच्छिद्यते अन्यो न धनुर्द्धर इति त्वर्थलभ्यमित्याहुः। ननु तज्ज्ञानं विनापि काशीमरणमहादानादेर्मोक्षहेतुत्वश्रवणात् कथमेवमित्यत आह। न ततोन्यं न तत्त्वज्ञानसामग्रीं विना स्यादित्यर्थः। तेषामपि तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वात्। अन्यथा व्यभिचारात् तत्त्वज्ञानमहेतुरेव स्यात् स्वर्गवदपवर्गे प्रकारभेदाभावात्। वस्तुतः संसारबीजमिथ्याज्ञानोच्छेदं विना न मोक्षः स च तत्त्वज्ञानैकजन्य इति भावः। ननु सौगतानां नैरात्म्यज्ञानं तत्त्वज्ञानं दुःखहानहेतुरतो नैकवाक्यता वादिनामित्यत आह। प्रतियोगीति। यद्वा तत्त्वज्ञानं तदुपायः। आत्मतत्त्वं विविच्यत इत्यसङ्गतेराह। प्रतियोगीति। शरीरादिभिन्न आत्मा नास्तीति नैरात्म्यार्थः। तथा च बौद्धमते शरीरादिकमलीकादात्मनो भिन्नमिति प्रतियोगितया सात्मकत्वपक्षे शरीरादेरात्मा भिन्न इत्यनुयोगितया आत्मावश्यं ज्ञेय इत्यर्थः। नन्वहमित्यात्मज्ञानं सर्वप्राणिनां मानसमयत्नसिद्धमतः किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह। नैसर्गिकमिति। यद्यपि तत्त्वज्ञानाजन्यमप्यहं सुखीतिज्ञानं बाधकाभावान्न भ्रमः तथाप्यात्मा वा अरे श्रोतव्य इति श्रुतेरात्ममननरूपं यदात्मतत्त्वज्ञानमवगतं तन्नैसर्गिकमात्मज्ञानमहं सुखीत्यादि न भवतीति तदर्थमयमारम्भ इत्यर्थः। यद्वा कस्यचिदात्मज्ञानस्य यथार्थत्वेप्यहं गौर इत्यादिज्ञानधारातिरस्कृतत्वेन स्वकार्याक्षमतया तदप्यतत्त्वज्ञानमेवेत्युक्तम् ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु० टी०।[1] प्रेक्षावतां प्रवृत्तये प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानाह। इहेत्यादिना विविच्यते इत्यन्तेन। तत्र प्रयोजनमपवर्गः। अभिधेयमात्मतत्त्वम्। सम्बन्धो ग्रन्थात्मतत्त्वज्ञानापवर्गाणां हेतुहेतुमद्भावो ग्रन्थात्मतत्त्वयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च। सुखमिवात्मगुणो दुःखमपि न हेयं हेयं वा सुखविरोधितामात्रेण कामिनीं सम्भुञ्जोरिव कामुकस्य गुरुजनसन्निधानम् असदेव वा व्योमकमलिनीप्रसूनपूतिगन्धवदिति शङ्कात्रयनिरासाय निसर्गादिसिद्धमित्यन्तम्। अनुसरन्तः कोऽस्योपाय इति जिज्ञासवः। अध्यात्मविदात्मतत्त्वज्ञः। एकवाक्यता ऐकमत्यम्। कारणे कार्योपचारात् एकमेकार्थप्रतिपादकं वाक्यं येषामिति वा। आकर्णयन्ति शब्दादवधारयन्ति। तत्त्वंज्ञानमेवेति। असाधारणमिति शेषः। तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानविशिष्टकारणकलापमिति केचित्। काशीमरणादेः स्वातन्त्र्येण मोक्षहेतुत्वं निराकर्तुमेवकारार्थं स्पष्टयति। न ततोऽन्यमिति। तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे आत्मन इति कुत इत्यत आह। प्रतियोगीत्यादि। प्रतियोगितया ऽनुयोगितया चेत्यर्थः। मतभेदेन चेदं तदुक्तम्।

> नैरात्म्यदृष्टिं मोक्षस्य हेतुं केचन मन्वते।
> आत्मतत्त्वधियं त्वन्ये न्यायतत्त्वानुसारिणः॥ इति।

सर्व एव हि भोगभाजं स्थिरतरमात्मानं मन्वानाः सुखादिकं कामयन्ते यदाहुः।

---

(१) 'रघु० टी०।' इत्यनेन तार्किकशिरोमणिरघुनाथकृता टीकेत्यवगन्तव्यम्। एवमग्रे ऽपि।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुखी भवेयं दुःखी वा माभूवमिति तृष्यतः ।
यैवाहमितिधीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनम् ॥ इति ।

सत्त्वम्[१] आत्मा कामयमानाश्च सुखादिकं विहितं निषिद्धं वा साधनमस्यानुतिष्ठन्तः कर्माशयानाचिन्वानाः[२] जन्मादिकमनुभवन्ति । यदि पुनरमी किमपि नाहं नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरमलीकं वेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि कामयेरन् न चाकामयमानाः केचिदपि प्रवर्तन्ते न चाप्रवर्तमाना अपि कर्माशयेन बध्यन्ते[३] न चान्तरेणापि कर्माशयं सम्भवो भोगस्येति भवति नैरात्म्यदर्शनं साधनमपवर्गस्येति केचित् । अपरे पुनरनादिनिधनमात्मानं न्यायादिना निर्णयन्तस्तदीयं तत्त्वज्ञानमेव न्यायागमाभ्यां मोक्षोपायमाचक्षत इति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रतियोगितयेत्यभिहितम् । परे तु आत्मनः शरीरादिभिन्नत्वस्येव शरीरादेरात्मभिन्नत्वस्यापि ज्ञानं मोक्षहेतुरिति तथोक्तमित्याहुः । नन्वासंसारमनुवर्तमानोऽस्त्येव सर्वेषामहंप्रत्ययसन्तानो न पुनरपवर्गवार्तेत्यत आह । तथाहीत्यादि । वस्तुभूतो देहादिभिन्नोऽनादिनिधनो ज्ञानादिमान् नैसर्गिकं गौरोऽहमित्याद्याकारकमनादिदेहाभेदवासनासम्भूतमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेव असत एवात्मनो भानात् देहाभेदावगाहनाच्च देहसम्भेदावगाहि च कादाचित्कमहं सुखीत्यादिकं तत्त्वज्ञानं बलवता मिथ्याज्ञान-

---

(१) सत्वः—पा० क्वचित् ।

(२) अनुतिष्ठन्तो धर्माधर्मानाचिन्वाना इति क्वचित् ।

(३) सीव्यन्ते—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन्तानेन तिरस्कृतत्वान्न कार्यक्षममिति भावः॥

मथु॰ टी॰।[१] मोक्षार्थिनां स्वीयग्रन्थोपादानकप्रवृत्तये स्वीयग्रन्थस्य तत्त्वज्ञानसाधनतां दर्शयति। इहेत्यादिना विविच्यत इत्यन्तेन। इह खलु आत्मतत्त्वं विविच्यत इति सम्बन्धः। इह अस्मिन् ग्रन्थे। खलु वाक्यालङ्कारे। आत्मतत्त्वमात्मनो धर्मः विविच्यते ज्ञाप्यते। ननु पदार्थान्तरं विहाय आत्मन एव धर्मः कुतो विविच्यत इत्यत आह। निसर्गेत्यादि अत इत्यन्तम्। निसर्गप्रतिकूलस्वभावं स्वभावतो द्वेषविषयीभूतम् अन्यद्वेषानधीनद्वेषविषयीभूतमिति यावत्। सर्वजनसंवेदनसिद्धम् अहं दुःखीत्यादि सार्वलौकिकप्रत्यक्षसिद्धम्। जिहासवः अत्यन्तं नाशयितुमिच्छन्तः मोक्षार्थिन इति समुदितार्थः। तद्धानोपायं दुःखनाशोपायं मोक्षोपायमिति यावत्। अनुसरन्तः कोऽस्य उपाय इति जिज्ञासवः पुरुषा इति शेषः। सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया सर्वेषामध्यात्मविदां मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानवताम् एकवाक्यतया तत्त्वज्ञाननिष्ठमोक्षसाधनताबोधकैकवाक्यप्रयोक्तृतया एकं तत्त्वज्ञाननिष्ठमोक्षसाधनत्वरूपैकार्थप्रतिपादकवाक्यं येषामिति व्युत्पत्तेः। तत्त्वज्ञानमेव भ्रमभिन्नज्ञानमेव तदुपायं तस्यासाधारणोपायं यथाश्रुते तत्त्वज्ञानमेवेत्यवधारणासङ्गतेः। आकर्णयन्ति शब्दादवधारयन्ति। एवकारार्थ-

---

(१) 'मथु॰ टी॰।' इत्यनेन मथुरानाथतर्कवागीशकृता टीकेत्यवगन्तव्यमेवमग्रेऽपि।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेव स्पष्टयति। न ततोऽन्यमिति। न तत्त्वज्ञानादन्यं काशीमरणादिकम्। केचित्तु तत्त्वज्ञानमेवेत्येवकारार्थोऽभेदः तथा च तदुपायमिति यथाश्रुतमेव साधु न वा ततोऽन्यमित्यस्यानुवादकत्वमित्याहुः। ननु तथापि भ्रमभिन्नज्ञानरूपस्य तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुतया आत्मन एव तत्त्वं विविच्यते इत्यत्र न किमपि विनिगमकमित्यत आह। प्रतियोग्यनुयोगितया चेति। प्रतियोगितया अनुयोगितया वा इत्यर्थः। आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः आत्मा तत्त्वतो ज्ञेय एव। मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानात् प्राक् आत्मा आत्ममात्रवृत्तिधर्मप्रकारेणावश्यं ज्ञातव्य इति यावत्। यन्मते हि शरीरविशेष्यकं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मतत्त्वविशिष्टनित्यपदार्थान्तराभाववत्त्वज्ञानरूपं शरीरनिष्ठनैरात्म्यतत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुस्तन्मते प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य अभावप्रत्यक्षहेतुत्वादेव तत्त्वज्ञानात् प्राक् आत्मनस्तादृशज्ञानमावश्यकम्। यन्मते चात्मविशेष्यकं शरीरादिभिन्नत्वज्ञानं मोक्षहेतुः तन्मते ऽनुयोगितावच्छेदकप्रकारकानुयोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादेव तत्त्वज्ञानात् प्रागात्मनस्तादृशज्ञानमावश्यकमिति भावः। केचित्तु आत्मनः शरीरादिभिन्नत्वस्यैव शरीरादेरात्मभिन्नत्वस्यापि ज्ञानं मोक्षहेतुः विनिगमकाभावात्। कारणतावच्छेदकं चोभयसाधारणं वैजात्यमेव तथा च यत्र शरीरादावात्मभिन्नत्वज्ञानरूपं तत्त्वज्ञानं तत्र प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविधयैव तत्पूर्वमात्मनस्तादृशज्ञानमावश्यकम्। यत्र चात्मनि शरीरादिभिन्नत्वज्ञानं तत्रानुयोगितावच्छेदकप्रकारकानुयोगिज्ञानविधयैव तत्पूर्वमात्मनस्तादृशज्ञानमा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वश्यकमिति प्रतियोग्यनुयोगितयेत्यादेरर्थमाहुः । तदसत् बौद्धैः नैरात्म्यज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वोपगमात् । तदुक्तम् ।

नैरात्म्यदृष्टिं मोक्षस्य हेतुं केचन मन्वते ।
आत्मतत्त्वधियं त्वन्ये न्यायवेदानुसारिणः[१] ॥ इति ।

न च तत्र नैरात्म्यदृष्टिपदं शरीरात्मभिन्नत्वज्ञानपरमिति वाच्यम् । निरः संसर्गाभावबोधकतया तादृशज्ञानस्य तदर्थत्वासम्भवात् । न्यायमते च मोक्षाश्रयमुख्यविशेष्यकतया श्रुणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेनात्मविशेष्यकशरीरादिभिन्नत्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वादिति ध्येयम् । नन्वेवमात्मनस्तत्त्वज्ञानाधीनस्य तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुतया गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्यादिज्ञानादपि तादृशान्मोक्षापत्तिरित्यत आह । तथाहीत्यादि । यथा तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वे वादिनामविवादस्तथेत्यर्थः । नैरात्म्यं शरीरस्य नैरात्म्यम् । वस्तुभूतः देहादिभिन्नः मिथ्याज्ञानादिमान् । नैसर्गिकमात्मज्ञानं स्वाभाविकमात्मज्ञानं गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्याकारकमनादिदेहाभेदवासनारूपदोषसम्भूतमात्मज्ञानमिति यावत् । अतत्त्वज्ञानमेव अयथार्थज्ञानमेव । नैरात्म्यवादिनये असत एवात्मनो भानेनायथार्थत्वात् । आत्मनः पारमार्थिकत्वनये च देहाभेदभानेनायथार्थत्वादिति भावः । एकवाक्यता अविप्रतिपत्तिः । न चैव नैरात्म्यवादिनये शरीरनिष्ठनैरात्म्यज्ञानस्य मोक्षजनकस्य कथं तत्त्वज्ञानत्वम् असत एवात्मनः प्रतियोगितया भानादिति वाच्यम् । प्रतियोगितया आत्मनः पूर्वमुपस्थितत्वे ऽपि फलीभूतमोक्षहेतु-

(१) न्यायतत्त्वानुसारिणः—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शरीरनिष्ठनैरात्म्यज्ञाने तन्नये आत्मनो भानानभ्युपगमात् सदसतोरेकज्ञानाविषयत्वात्। प्रतियोग्यादेरलीकत्वे ऽपि अभावस्य सत्यत्वात्। न च तथाप्यात्मनः पारमार्थिकत्वनये ऽहं सुखीत्यादिज्ञानस्य संसारदशोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानतया ततो मोक्षापत्तिर्दुर्वारा इति वाच्यम्। तादृशज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वे ऽपि मिथ्याज्ञानानिवर्तकतया मोक्षाजनकत्वादिति भावः॥

तत्र बाधकं भवदात्मनि[1] क्षणभङ्गो वा बाह्यार्थभङ्गो वा गुणगुणिभेदभङ्गो वा अनुपलम्भो वेति॥

शङ्क० टी०। बाधनिरासमन्तरेणोच्यमानमप्यात्मनि प्रमाणमतन्त्रमेवातो विशिष्ट आत्मनि बाधकमाशङ्क्य निराचष्टे। तत्रेति। नैरात्म्यवादिनामस्मदभिमतात्मनि बाधकान्येतान्येवेति क्रमशो निरसनीयानि। वेदान्तिनोप्यापाततो नैरात्म्यवादिन एवेति तन्मतमपि दूष्यत एव[2]। तथा च श्रुतिभ्यः समधिगते[3]ऽप्यात्मनि सङ्कसुकता निवृत्तये न्यायः प्रवर्तनीयः। स च न बाधनिरासमन्तरेणाङ्गं धारयतीति प्रथमं बाधकनिरासारम्भ इति भावः। क्षणभङ्गादिपदं च तत्साधकप्रमाणपरम् तत्र क्षणभङ्गे नित्यत्वभङ्गः। बाह्यार्थभङ्गे ज्ञानभिन्नात्मनोऽसिद्धिः। बाह्यत्वं च ज्ञानभिन्नत्वमेव। गुणगुणिभेदभङ्गे ऽपि तथा। अनुपलम्भे तु स्वरूपस्यैवासिद्धिः।

---

(१) तत्रात्मनि बाधकं भवत्—पा० १ पु०। अयमेव मथुरानाथसम्मतः।
(२) तन्मतमपि दूष्यमेव—पा० १ पु०। (३) समवगते—पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शरीरादिभिन्नात्माननुभवश्चात्रानुपलम्भः। विचारप्रवर्तकसंशयमूलं च क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तयः। सत्त्वं क्षणमात्रवृत्त्यनेकवृत्तिधर्मव्यापकताव्याप्यं न वा सत्त्वमुत्पत्तिव्याप्यं न वा कार्यं स्वोपादानसमानकालीनं न वा भावः स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगी न वा। एकदेशिमतेनान्यशब्दे विधिकोटिप्रसिद्धिः निषेधकोटिस्त्वलीके सौगतानां मते॥

भगी॰ टी॰। विरोधिमानोपस्थितावात्मसाधकादपि तदसिद्धेः तत्र बाधकमुद्धर्तुं तद्विकल्पयति। तत्रेति। य आत्मा तत्त्वतो ज्ञेयस्तत्रेत्यर्थः। यद्यपि क्षणभङ्गो नात्मनि बाधकं घटवत् क्षणिकात्मसत्त्वे ऽप्यविरोधात् तथापि क्षणभङ्गे सन्त्यमानानि ज्ञानान्येवात्मेति तद्भिन्नात्मनि बाधकं क्षणभङ्गादिपदैरत्र साधकमभिप्रेतं ज्ञानभिन्नं बाह्यम् तद्विज्ञानवादे नास्तीति सोऽपि ज्ञानभिन्नात्मनि बाधकं गुणगुणिनोरभेदे ऽपि क्षणिकज्ञानमात्रमात्मेति न तद्भिन्नात्मसिद्धिः। अनुपलम्भः शरीरादिभिन्नात्माननुभवः। क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तयः कार्यं स्वसमवायिसमानकालीनं न वा सत्त्वमुत्पत्तिव्याप्यं न वा कालगर्भव्याप्तौ यदा यत्राश्रये सत्त्वं वर्तते तदा तत्रोत्पत्तिर्वर्तत एव उत्पत्तिश्चैकक्षण एव वर्तत इति क्षणिकत्वं भावानाम्। भावः स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनध्वंसप्रतियोगी न वा एतत्क्षणवर्तिनो भावा अनेतत्क्षणवर्तिनो न वा कारणानि प्रागभावव्यभिचारीणि न वेति॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु॰टी॰ । सति च बलवत्तरबाधकप्रमाणे साधकसहस्रस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् तदेवादौ निरस्यति । तत्रेत्यादिना । क्षणभङ्गेत्यादौ भङ्गत्रयं भङ्गसाधकमानपरमिति वदन्ति ॥

मथु॰टी॰ । सति बलवति बाधके साधकसहस्रस्याकिञ्चित्करत्वम् अतः प्रथममात्मनो नित्यत्वादिसाधने बाधकमाशङ्क्य निराकरोति । आत्मनीति । तत्र विवेचनविषये आत्मनीत्यर्थः । बाधकं भवदिति । नित्यत्वज्ञानसुखाद्याश्रयत्वशरीरादिभिन्नत्वरूपधर्मसाधने बाधकं भवदित्यर्थः । क्षणभङ्गः आत्मनः क्षणिकत्वम् । एतच्चात्मनो नित्यत्वे बाधकम् । नित्यत्वं च ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं तन्नये ध्वंसे अलीके वा प्रसिद्धम् । तन्मते ऽपि ध्वंसस्यापि अनन्तत्वाभ्युपगमात् । बाह्यार्थभङ्गो वेति । पदार्थमात्रस्य ज्ञानभिन्नत्वविरहो वेत्यर्थः । एतच्च आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वे विज्ञानवादिनां बाधकम् । अभेदे आधाराधेयभावासम्भवात् । गुणिगुणभेदभङ्गो वेति । गुणिनि गुणभेदविरहो वेत्यर्थः(१) । एतदपि ज्ञानसुखाद्याश्रयत्वे बाधकमिति भावः । अनुपलम्भो वेति । आत्मनः शरीरादिभिन्नत्वेनानुपलम्भो वेत्यर्थः । एतच्च आत्मनः शरीरादिभिन्नत्वे बाधकमिति भावः ॥

तत्र न प्रथमः प्रमाणाभावात् । यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिरिति चेत् न प्रतिबन्धासिद्धेः ॥

---

(१) गुणिगुणभेदभङ्गो वेति मूलपाठमनुद्धृत्य व्याख्यातम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क०टी०। पराभिमतं क्षणिकतायां प्रमाणमाह । यत् सदिति । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानमात्रमनुमितिजनकं तदुपदर्शको चोदाहरणोपनयावेवेति द्व्यवयव एव प्रयोगो बौद्धाभिमतः । विवादास्पदत्वमिह पक्षतावच्छेदकम् । शब्दादिरिति त्वधिकं स्फुटार्थम् । यद्वा शब्दादित्वेनैव पक्षता । विवादास्पदत्वमन्त्यशब्दे सिद्धसाधनवारणाय । शब्दादिरिति चालीकस्य पक्षतानिरासाय । अन्यथा तत्र सत्त्वस्य हेतोरसिद्धौ भागासिद्धिः स्यात् । आदित्वं प्रामाणिकत्वं पक्षतावच्छेदकम् सत्त्वं चार्थक्रियाकारित्वं हेतुरिति तयोर्भेदोऽन्यथा तदैक्ये व्याप्तिग्राहकमानादेव साध्यसिद्धावनुमानवैयर्थ्यं स्यात् । यद्वा सत्त्वेनैव पक्षता हेतुता च अनुमितिस्तु प्रकारभेदं लिङ्गोपधानादिकमादायेति न दोषः । घटः प्रसाध्याङ्को दृष्टान्तः न च सत्त्वेन तस्यापि पक्षत्वे दृष्टान्तत्वानुपपत्तिः । साध्यवत्तया निश्चितत्वमात्रेणैव दृष्टान्तता न तु पक्षभिन्नत्वमपि तन्त्रम् न चांशतः सिद्धसाधनं विशेषतः सिद्धावपि सामान्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । घटभिन्नसत्त्वेन वा पक्षता । प्रतिबन्धेति । प्रतिबन्धो व्याप्तिस्तस्याः क्षणिकत्वनिरूपिताया असिद्धेरित्यर्थः । क्षणिकत्वनिरूपिता व्याप्तिरन्त्यशब्दत्वादौ प्रसिद्धा सत्त्वे प्रतिषिध्यत इति नाप्रसिद्धिः ॥

भगी०टी० । क्षणभङ्गे पराभिमतं मानमाह । यत् सदिति । सत्त्वं प्रामाणिकत्वमर्थक्रियाकारित्वं वा हेतुः । पक्षत्वं च न तेन रूपेण व्याप्तिग्राहकमानेनैव सिद्धावनुमानवैयर्थ्यात् किन्त्वन्यथेत्याह ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विवादेति । एतच्चान्यशब्दक्षणिकत्ववादिनामंशतः सिद्धसाधन-निरासाय । शब्दादिरिति चालीकव्यावृत्त्या भागासिद्धिनिरासा-र्थम् । पक्षत्वे चादित्वस्यैकस्याभावे ऽप्यननुगमो न दोषः । न चैवं पक्षभिन्ने सन्दिग्धानैकान्तिकम् । साध्याभाववत्त्वेन निश्चितेन हेतोः सत्त्वासत्त्वसन्देह एव तस्य दोषत्वात् । अन्यथाप्रसिद्धानुमाने पर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेन तदापत्तेः (?)। घटस्य क्षणिकत्वा-सिद्धावपि प्रसाध्याङ्गकतया स्वमतेन दृष्टान्तत्वम् । यद्वा सत्त्वेनैव पक्षत्वं व्याप्तिग्राहकमानात् सत्त्वं क्षणिकत्वव्याप्यमिति बुद्धावपि सद्वि-शेष्यकक्षणिकत्वबुद्धेरनुमानफलत्वात् । सत्त्वेन घटस्य पक्षत्वे ऽपि रूपान्तरेण घटत्वेन दृष्टान्तत्वात् साध्यवत्तया निश्चितस्यैव तत्त्वात् पक्षान्यत्वे सतीत्यस्य वैयर्थ्यात् अभेदानुमानाभावापाताच्च । न चैवं दृष्टान्तत्वेन तस्य साध्यवत्त्वात् सन्देहसिसाधयिषयोरभावान्न तद्घटितं पक्षत्वम् । सत्त्वावच्छेदेन सामान्यतः सन्देहे घटस्यापि विषयत्वात् घटत्वेन साध्यसिद्धौ तेन रूपेण तयोरभावात् अत एव नांशतः सिद्धसाधनम् पक्षतावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषत्वात् तत्र बुद्धि-द्वयस्योद्देश्यत्वेनैकस्यासिद्धेः । अत्र च घटः क्षणिक इति बुद्धावपि सन्मात्रं क्षणिकमित्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेः । सत्त्वेन घटभिन्नस्यैव पक्षत्व-मित्यप्याहुः। प्रतिबन्धेति। यद्यपि सत्त्वेन प्रतिबन्धमात्रस्य नासिद्धिः प्रमेयत्वादिना तत्सत्त्वात् क्षणिकत्वव्याप्तेश्च निरूपकाप्रसिद्धेर्नाभावः तथापि स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपक्षणिकत्वप्र-सिद्धेस्तन्निरूपितसत्त्वनिष्ठव्याप्तौ विपक्षबाधकाभावान्मानाभाव इत्यर्थः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु० टी० । क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तिः शब्दादिः क्षणिको न वा क्षणिकत्वं च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिमत्त्वं वा उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धः । क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारसमयः । प्रसिद्धिस्तु विधेः नैयायिकानां प्रागभावे चरमध्वंसे च निषेधस्य च बौद्धानामलीके स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तु ज्यायः । प्रसिद्धिरेतस्य महाप्रलये प्रागभावस्याच भावाभावसाधारणो बोध्यः । अन्त्ये कादाचित्काभावो वा तेनात्यभावव्युदासः स्वाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तित्वं वा क्षणिकत्वम् । क्षणत्वं च स्वावृत्तियावत्स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकत्वं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं वा क्षणोऽपि वा नोपादेयः । भिन्नकालयोरनाधाराधेयभावो वा वृत्तिर्वा कालिकी वक्तव्या तेनातीतगोचरक्षणिकज्ञाने नांशतो बाधादिः शब्दादिः स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनध्वंसप्रतियोगी न वा स्वोत्पत्तिव्याप्यो न वा व्याप्तिश्च कालिकी विधिप्रसिद्धिरेकदेशिनाम् अन्त्यशब्द इति केचित् । सत्त्वमुत्पत्तिव्याप्यं न वा इत्यादिकं तु न युक्तम् । तथा सति सत्त्वादेरेवोत्पत्तिव्याप्यत्वादिकस्य साधयितुमुचितत्वात् अनुमितिकारणव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानजनकोदाहरणोपनयात्मकद्व्यवयववादी बौद्धः क्षणिकत्वे मानमाह। यत् सदिति। स्थूलद्रव्याभ्युपगमेन घटो दृष्टान्तः प्रसाध्याङ्कः तथोत्पादविशिष्टो वा परमाणुसमूहो घटः असन्नेव वा व्यतिरेकदृष्टान्त इति केचित्। विवादाध्यासित इत्येकदेशिमतेनान्त्यशब्दे अंशतः सिद्धसाधनवार-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णाय स्वरूपकथनं वा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्याया अनुत्पन्नत्वेन तस्यादोषत्वात्। शब्दादिरिति। विभिन्नरूपेण पक्षत्वेऽपि न क्षतिः समूहालम्बनरूपाया अनुमितेः सम्भवात् केषाञ्चिद्विशिष्यानुपादाने ऽपि न तत्र सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं गृहीतव्याप्तिकस्य हेतोस्तत्र परामर्शेऽनुमितेरेवोदयात्। पक्षत्वेनोपन्यासस्याकिञ्चित्करत्वात्। प्रामाणिकत्वार्थक्रियाकारित्वरूपयोः सत्त्वयोरेकतरस्य पक्षतावच्छेदकत्वं हेतुत्वं चान्यतरस्य पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वे ऽपि न दोषः। व्याप्तिग्रहेण हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यावगाहने ऽपि हेतुमान् साध्यवान् इति हेतुसत्त्वावच्छेदेन हेतुमद्विशेष्यकसाध्यवत्त्वबुद्धेरुद्देश्याया अप्रसिद्धेः। प्रतिबन्धो व्याप्तिः॥

मथु०टी०। तत्र तेषु चतुर्षु बाधकेषु मध्ये। प्रमाणाभावादिति। आत्मनः क्षणिकत्वे प्रमाणाभावादिति। आत्मनः क्षणिकत्वे सौगतोऽनुमानमाशङ्कते यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिना। अत्र नैयायिकाभिमतं सत्तासामान्यमेव सत्त्वं प्रतियोगिध्वंसयोः सामान्यकार्यकारणभावानुरोधेन सत्तासामान्यस्य परैरभ्युपगमात्। तस्य ध्वंसाद्यवृत्तित्वेन सद्व्यवहारानियामकत्वे ऽपि क्षणिकत्वसाधकहेतुत्वे बाधकाभावात्। दीधितिकृतस्तु सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं कार्यजनकत्वमिति यावत्। प्रामाणिकत्वं वा सत्त्वं परैर्नित्यवस्तुनोऽनभ्युपगमेन व्यभिचारविरहात्। न च प्रागभावध्वंसयोर्व्यभिचारः तयोरनाद्यनन्तत्वेन क्षणिकत्वविरहादिति वाच्यम्। तयोरपि तन्नये क्षणिकत्वात् ध्वंसप्रागभावयोरतिरिक्त-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घोरनभ्युपगमाच्च । परेषामुत्तरपदार्थस्यैव पूर्वपदार्थध्वंसरूपत्वात् । न चातिरिक्तानन्तध्वंसानभ्युपगमे ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपस्य नित्यत्वस्याप्रसिद्ध्या आत्मनो नित्यत्वे क्षणभङ्गस्य बाधकत्वासम्भवः परेण नित्यपदार्थान्तरस्यानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तत्रैव व्यभिचारापत्तेरिति वाच्यम् । असत्ख्यातिवादिनां तेषामलीक एव तादृशनित्यत्वप्रसिद्धिसम्भवादित्याहुः । क्षणिकत्वं च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वम् एतच्च न्यायनये महाप्रलये प्रसिद्धम् । स्वपदं क्षणिकत्वेनाभिमतपरम् न त्ववृत्तित्वप्रतियोगितादृशक्षणवृत्तिपरम् । परेषां ध्वंसस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमेन स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणवृत्तेरप्रसिद्धेः सन्मात्रस्य क्षणिकत्वात् अलीकस्य च कालमात्रावृत्तित्वात् । आत्मादेः कालिकसम्बन्धेनावर्तमानत्वमुपादायार्थान्तरापत्तेश्च । अत एव तादृशक्षणिकत्वस्य आत्मनः कालिकसम्बन्धेनावृत्तित्वे ऽपि सम्भवात् ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वे न बाधकमिति परास्तम् । परनये आत्मनोऽप्युत्पत्तिमत्त्वेन कालिकसम्बन्धेन वर्तमानतया स्वपदस्य क्षणिकत्वेनाभिमतपरत्वात् । समयपदं च कालिकसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्वलाभाय । अन्यथा अनागतगोचरज्ञाने व्यभिचारापत्तेः तस्य विषयत्वाव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन स्वाधिकरणस्यानागतस्य प्रागभावाधिकरणे स्वोत्पत्तिक्षणे वृत्तेः । प्रागभावाधिकरणत्वमपि कालिकसम्बन्धेन विवक्षितम् । अन्यथा सर्वेषामेव विषयित्वाव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणे समयप्रागभावविषयकस्वसमानकालोत्पन्नज्ञानात्मकक्षणे वृत्तेर्बाधापत्तेः । अवृत्तित्वमित्यत्र वृत्तिरपि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कालिकी वक्तव्या अन्यथातीतगोचरज्ञाने व्यभिचारापत्तेः। तस्य स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणे ऽतीते विषयत्वाव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन वृत्तेः घटे ज्ञानमित्यादिप्रत्ययादिह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरित्यादिप्रत्ययाच्च विषयत्वाव्याप्यत्वसम्बन्धस्यापि वृत्तिनियामकत्वात् स्वात्मकस्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणकपालादावुपादानत्वाख्यस्वरूपसम्बन्धेन वर्तमानतया घटादौ व्यभिचारापत्तेश्च। महाप्रलयस्यापि स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणे ध्वंसात्मकस्थूलकालोपाधौ महाकाले च वर्तमानत्वात् न्यायनये ऽप्रसिद्धिवारणाय क्षणत्वेन प्रवेशः। क्षणत्वं च स्पन्दत्वम्। न च क्षणत्वस्य स्पन्दत्वरूपत्वे परमते क्षणिकत्वेनाभिमतानां[1] शब्दादीनामपि स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणस्वोत्पत्तिक्षणवृत्तिक्षणचतुष्टयावस्थायिविनश्यदवस्थस्पन्दव्यक्तौ वर्तमानत्वाद् बाधापत्तेरिति वाच्यम्। परमते भावमात्रस्यैव क्षणभङ्गुरतया स्पन्दस्यापि क्षणचतुष्टयावस्थायित्वविरहात्। न चैवं परमते स्पन्दत्वेनोपादानं व्यर्थम् व्यावर्तनीयस्य महाकालस्यापि स्थैर्यविरहात् प्रागभावस्य च स्थिरत्वे ऽपि अकालत्वादिति वाच्यम्। परमते[2] स्थिरध्वंसमादायाप्रसिद्धिवारणाय तत्सार्थक्यात् साध्ये उपरञ्जकविशेषणस्याप्यदोषत्वाच्च। नन्वेतादृशक्षणिकत्वस्य साध्यत्वे महाप्रलयस्यापि पक्षतया तत्र नैयायिकानामंशतः सिद्धसाधनासम्भवे ऽपि महाप्रलयाव्यवहितप्राक्-

---

(१) क्षणिकत्वेनाभिप्रेतानां—पा० २ पु०।

(२) परनये—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तृतीयक्षणोत्पन्न[१]क्षणद्वयावस्थायिनि अन्त्यभावेंऽशतः सिद्धसाधनं दुर्वारम् स्वाधिकरणसमयस्य स्वोत्पत्तिक्षणस्य प्रागभाववति क्षणे तस्यावृत्तेः। न च स्वाधिकरणसमयस्य स्वद्वितीयक्षणस्य प्रागभाववत्युत्पत्तिक्षण एव वर्तमानत्वात् न सिद्धसाधनावकाश इति वाच्यम्। तदानीं विनश्यदवस्थक्रियाव्यक्तेरेव द्वितीयक्षणतया तत्प्रागभावाधिकरणे ऽपि तस्यावर्तमानत्वात्। न च तदुत्तरोत्पन्नध्वंसोऽपि तद्द्वितीयक्षणः तस्य प्रतियोगिरूपप्रागभावाधिकरणे स्वोत्पत्तिक्षण एव वर्तमानत्वात् न सिद्धसाधनावकाश इति वाच्यम्। प्रतियोगिनो भावत्वे प्रागभावत्वविरहात्। न च प्रागभावत्वं विहाय ध्वंसत्वेनैव विशेषणीयमिति वाच्यम्। तथा सति न्यायनये महाप्रलये प्रसिद्ध्यसम्भवात्। न च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् नांशतः सिद्धसाधनं दोषायेति वाच्यम्। तथा सति अंशतः सिद्धसाधनवारणाय विवादाध्यासितत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति। मैवं भावाभावसाधारणप्रागभावत्वस्याच प्रवेशात् प्रागभावत्वं वा विहाय[२] कादाचित्काभावत्वेन वा प्रवेशनीयम्। तथा चान्त्यभावस्य स्वाधिकरणसमयस्य स्वोत्पत्तिक्षणस्य ध्वंसरूपकादाचित्काभाववति द्वितीयक्षणे वर्तमानत्वेन सिद्धसाधनानवकाशात्। यद्वा स्वाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वम् एतदपि न्यायनये महाप्रलये प्रसिद्धम्। एवं च प्रागभावानभ्युपगमे भावा-

---

(१) व्यवहितपूर्वतृतीयक्षणोत्पन्न—पा० २ पु०।

(२) प्रागभावत्वमपहाय—पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावसाधारणस्य प्रागभावत्वस्य परनये ध्वंसप्रागभावोभयसाधारणस्य कादाचित्काभावत्वस्य वा दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः। परमते क्षणिकत्वेनाभिमतानां शब्दादीनामपि स्वाधिकरणध्वंसात्मकस्थूलकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि स्वोत्पत्तिक्षणे वर्तमानत्वात् बाधवारणाय क्षणत्वेनोपादानम्। क्षणत्वं च भावत्वम्। न्यायनये च स्वाधिकरणमहाकालात्मकभावमादायैव महाप्रलये प्रसिद्धिः। न च क्षणत्वस्य भावत्वरूपत्वे सर्वेषामेव स्वाधिकरणदण्डाद्यात्मकभावरूपस्थूलकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि स्वोत्पत्तिक्षणे वर्तमानत्वात् बाधतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। परनये भावमात्रस्यैव क्षणिकत्वात् भावात्मकस्थूलकालस्याप्रसिद्धेः। ध्वंसस्याप्यस्थिरत्वेन क्षणत्वमनुपादेयमेव। अन्यत् सर्वं पूर्ववदवसेयम्। न च क्षणिकत्वद्वयस्यैव स्वत्वघटितत्वात् स्वत्वस्य चाननुगतत्वात् व्यभिचार इति वाच्यम्। प्राचां नये स्वत्वस्यानुगतत्वात्। केचित्तु स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनध्वंस(१)प्रतियोगित्वं क्षणिकत्वम्। एतच्च न्यायनये ऽन्त्यशब्दे प्रसिद्धम्। स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरत्वं च स्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणत्वमित्याहुः। तदसत्(२)। नव्यनैयायिकमते ऽन्त्यशब्दस्यापि क्षणद्वयावस्थायित्वादप्रसिद्धेः। यथा घट इति प्रसाध्याङ्को दृष्टान्तः। नैयायिकैर्घटस्य क्षणिकत्वानभ्युपगमात्। न च परनये ऽवयविनोऽनभ्युपगमात् कथं घटस्य

---

(१) कालिकध्वंस—पा० २ पु०।

(२) तन्मन्दम्—पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृष्टान्तत्वमिति वाच्यम् । अवयविनोऽनभ्युपगमे ऽपि विलक्षणसंस्था-नापन्नपरमाणुपुञ्जात्मकस्य घटस्यैव दृष्टान्तत्वात् । केचित्तु असन्नेवा-वयविरूपो घटो व्यतिरेकदृष्टान्त इत्याहुः । तदसत् अन्वय्युदाहरणे व्यतिरेकदृष्टान्तोपन्यासस्य कथकसम्प्रदायविरुद्धत्वात् परैर्व्यतिरेक-सहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहानभ्युपगमाच्च । यद्यप्यात्मनः क्षणिकत्व-साधनस्यैव प्रकृततया आत्मत्वेनैव पक्षत्वमुचितम् तथापि प्रसङ्गात् सन्मात्रस्यैव क्षणिकत्वसाधनात् शब्दादित्वेन पक्षनिर्देशः । शब्दादित्वं च शब्दविषयकबुद्धिविषयत्वम् । सदसतोरेकज्ञानाविषयत्वान्नालीक-साधारण्यम् । सत्त्वमेव वा शब्दादित्वम् । पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वे-ऽपि क्षतिविरहात् । न च शब्दादित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे घटस्यापि पक्षान्तर्गतत्वात् कथं दृष्टान्तत्वमिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकवतो दृष्टान्तत्वे विरोधाभावात् । ननु तथापि विवादाध्यासितत्वविशेष-णवैयर्थ्यम् । न च नैयायिकमते महाप्रलये अंशतः सिद्धसाधन-वारणाय तदुपादानमिति वाच्यम् । परेण महाप्रलयानभ्युपगमात् तत्रांशतः सिद्धसाधनवारणाय विशेषणोपादानस्यानुचितत्वादिति चेन्न । अन्त्यशब्दे प्राचां नैयायिकानामंशतः सिद्धसाधनवारणाय तदुपादानात् तदर्थमुपात्ते च तस्मिंस्तत एव महाप्रलये ऽप्यंशतः सिद्धसाधनानवकाशात् । स्वरूपकथनं वा विवादाध्यासितपदं पक्ष-तावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च महाप्रलये अंशतो नैया-यिकानां सिद्धसाधनानवकाशः । केचित्तु पक्षतावच्छेदकवतो दृष्टान्तत्वानभ्युपगमेन दृष्टान्तातिरिक्तस्य पक्षत्वलाभाय तदुपादान-मित्याहुः । न च तथापि प्रतिज्ञाद्यप्रयोगात् न्यूनत्वमिति वाच्यम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बौद्धस्य व्याप्तिप्रदर्शकोदाहरणपक्षधर्मतामात्रप्रदर्शकोपनयात्मकावयवद्वयवादितया प्रतिज्ञाद्यप्रयोगात्। विप्रतिपत्तिश्च शब्दादिः क्षणिको न वेत्याकारा क्षणिकत्वं निरुक्तमेव। केचित्तु सत्त्वमुत्पत्तिव्याप्यं न वेति विप्रतिपत्तिः व्याप्तिश्च यदा यत्र सत्त्वं तदा तस्योत्पत्तिरित्याकारा तेन क्षणिकत्वे पर्यवस्यति। यद्वा स्वाधिकरणक्षणोत्तरत्वं स्वध्वंसव्याप्यं न वेति विप्रतिपत्तिरित्याहुः। तदसत् तथा सति सत्त्वादेरुत्पत्त्यादिव्याप्यत्वस्यैव साधयितुमुचितत्वेन यत् सत् तत् क्षणिकमिति मूलासङ्गतेः। केचित्तु सत्त्वातिरिक्तधर्मो ध्वंसजनकतावच्छेदको न वेति विप्रतिपत्तिः विधिकोटिर्नैयायिकानाम् निषेधकोटिः परेषाम् परनये प्रतियोगिमात्रस्य ध्वंसजनकत्वात्। न चैतावता न क्षणिकत्वमिति वाच्यम्। प्रतियोग्यतिरिक्तस्य ध्वंसाजनकतया प्रतियोग्युत्पत्तिद्वितीयक्षण एव ध्वंसोत्पादादित्याहुः। तदप्यसत् मूलासङ्गतेः। व्यक्तिस्थलीयापत्तिवारणाय परमते ऽपि प्रतियोगिध्वंसयोस्तत्तद्व्यक्तित्वेन कार्यकारणभावस्यावश्यकतया निषेधकोटौ बाधापत्तेश्च। नव्यास्तु एतत्क्षणवृत्तयः एतत्क्षणानधिकरणसमयवृत्तयो न वेति विप्रतिपत्तिः। न च निषेधकोट्यप्रसिद्धिः खण्डशः प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्या वाक्यार्थीभूतनिषेधप्रसिद्धिसम्भवात्। प्रतियोगिमद्वृत्तिहेतुमत्त्वज्ञानादेवाभावस्याप्रसिद्धस्यानुमितिसम्भवात्। मूले यत् सदित्यत्र सदित्यस्य एतत्क्षणे सदित्यर्थः। क्षणिकत्वं च एतत्क्षणानधिकरणसमयावृत्तित्वम्। यथोक्तक्षणिकत्वस्य साध्यत्वे स्वत्वस्याननुगतत्वात् व्यभिचारापत्तेः। घटश्च प्रसाध्याङ्गको दृष्टान्तः पक्षतावच्छेदकं शब्दादित्वमप्येतत्क्षणवृत्तित्वमेव। एकदेशि-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नामन्त्यशब्दे अंशतः सिद्धसाधनवारणाय विवादेति । स्वरूपकथनमात्रं वा । यद्वा एतत्क्षणवृत्तयः एतत्क्षणाव्यवहितोत्तरसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनो न वेति विप्रतिपत्तिः । विधिकोटिः परेषाम् । निषेधकोटिश्च नैयायिकानाम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधेस्तत्सामानाधिकरण्येन निषेधस्य सिद्धेरुद्देश्यतया नांशतः सिद्धसाधनबाधौ । मूले यत् सदित्यत्र सदित्यस्य एतत्क्षणे सदित्यर्थः । क्षणिकत्वं च एतत्क्षणाव्यवहितोत्तरसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । दृष्टान्ते च घटपदम् एतत्क्षणाव्यवहितोत्तरसमयोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिघटपरम् । नातः प्रसाध्याङ्गता । पक्षतावच्छेदकमपि शब्दादित्वम् एतत्क्षणवृत्तित्वं विवादाध्यासित इति स्वरूपकथनमिति प्राहुः । तदसत् मूलस्य उदक्षरतापत्तेः । प्रतिबन्धासिद्धेरिति । प्रतिबन्धो व्याप्तिः तदसिद्धेरित्यर्थः । न च ध्वंसस्य प्रतियोगिमात्रमेव हेतुः समवायिकारणनाशादेर्हेतुत्वान्तरस्य कल्पने ऽतिगौरवात्[१] । तथा च तत्क्षणे सतो भावस्य तदव्यवहितोत्तरक्षणे विनाशस्यावश्यकतया प्रतिबन्धसिद्धिरिति वाच्यम् । अप्रामाणिकानन्तक्षणिकघटादितन्नाशतद्विशेषहेतुहेतुमद्भावानां क्षणिकपूर्वपूर्वघटादिव्यक्तेः क्षणिकोत्तरोत्तरघटादिव्यक्तिं प्रति हेतुहेतुमद्भावानां च कल्पनामपेक्ष्य समवायिकारणनाशादेर्हेतुत्वकल्पनाया एव लघुत्वादिति भावः । यद्वा घटस्य प्रसाध्याङ्गकदृष्टान्ततया अन्वयसहचारनिश्चयाभावेन व्याप्यनिश्चयादिति भावः ॥

---

(१) अस्य गौरवात्—पा० १ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण भेदसिद्धौ तत्सिद्धिरिति चेत्। न विरुद्धधर्मसंसर्गासिद्धेः। प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां[1] तत्सिद्धिरिति चेत्। न सामर्थ्यं हि करणत्वं[2] वा योग्यता वा। नाद्यः साध्याविशिष्टत्वप्रसङ्गात्। व्यावृत्तिभेदादयमदोष इति चेत्। न तदनुपपत्तेः। व्यावर्त्यभेदेन विरोधो हि तन्मूलम्॥

शङ्क० टी०। सामर्थ्येति। प्रतिक्षणं क्वचित् सामर्थ्यं क्वचिदसामर्थ्यमिति विरुद्धधर्माध्यासात् क्षणिकत्वसिद्धौ व्याप्तेः सिद्धिरित्यर्थः। यद्यपि विरुद्धधर्माध्यस्तत्वादेव भेदसिद्धिरिति सत्त्वहेतोर्वैयर्थ्यं तथापि ततो भेदमात्रमनेन तु क्षणिकत्वमिति प्रकारभेद इति भावः। विरुद्धेति। स्वरूपयोग्यत्वस्वरूपायोग्यत्वयोर्ययोर्विरोधस्तयोः संसर्ग एव नास्ति संसृष्टत्वेनानुभूयमानकारित्वाकारित्वयोः साहित्यासाहित्ययोस्तु न विरोध इत्यर्थः। प्रसङ्गेति। प्रसङ्गाभ्यां विपर्ययाभ्यां चेत्यर्थः। तथाहि कुशूलस्थं बीजं यद्यङ्कुरसमर्थं स्यादङ्कुरं कुर्यात् न च करोति तस्मान्न समर्थमेवं क्षेत्रपतितं यद्यसमर्थं स्यान्न कुर्यात् करोति च तस्मान्नासमर्थमिति प्रसङ्गाभ्यां विपर्ययाभ्यां च कुशूलस्थक्षेत्रपतितबीजयोर्भेदः। तथा च क्षणिकत्वमेव पर्यवस्येदिति भावः। समर्थस्य क्षेपायोगादिति

---

(१) प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां—पा० १ पु०।

(२) करणं वा—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्कालीनं सामर्थ्यं तत्कालीनफलोपधानलक्षणं कारित्वमापादय-तीति यदा कदाचित् करणेन न सिद्धसाधनम्। करणमिति। फलोपधानमित्यर्थः। साध्याविशिष्टत्वादिति[१]। आपाद्याविशिष्ट-त्वात्। साध्यसाधनयोरिवापाद्यापादकयोरपि भेदे सत्यापादन-प्रवृत्तेः। असमर्थव्यावृत्तिरापादिकाकारित्वव्यावृत्तिश्चापाद्येति ना-पाद्याविशेष इत्याह। व्यावृत्तीति। व्यावृत्त्योरपि भेदः प्रकृते नास्तीत्याह। नेति। कथं नास्तीत्यत आह। व्यावर्त्यभेदेनेति। तन्मूलं व्यावृत्तिभेदमूलमित्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। यद्यपि पूर्वक्षणवर्ती भावः तदव्यवहितोत्तरक्षण-वर्तिभावभिन्नो विरुद्धधर्माध्यस्तत्वादिति सिद्धसाधनम् यतः कुतश्चित् सिद्धावपि मिथः प्रतियोगिकभेदासिद्धेः। न च मिथः प्रतियोगिकभेदाश्रयत्वं साध्यं यतः कुतश्चिद्भेदस्यापि मिथोभेदत्वेन प्रकृतव्याप्यसिद्धेः। तथापि सामर्थ्याश्रयो धर्मसामर्थ्याश्रयाद् भिन्न इति साध्यम् तादृशश्चालीक एव तन्मते प्रसिद्ध इत्याह। साम-र्थ्येति। न चैवं प्रतिक्षणविरुद्धधर्माध्यासादेव क्षणिकत्वसिद्धेः सत्त्वं हेतुर्व्यर्थमिति वाच्यम्। सत्त्वरूपोपधानेन साध्यसिद्धौ तदुपयोगा-दिति भावः। स्वरूपयोग्यत्वायोग्यत्वरूपसामर्थ्यासामर्थ्ये एकत्र न वर्तेते कारित्वाकारित्वरूपे साहित्यासाहित्यरूपे च ते प्रत्यक्षेणैव धर्मिगतत्वेनानुभवान्न विरुद्धे इत्याह। विरुद्ध इति। यद्यपि यदि

---

(१) साध्याविशिष्टत्वादित्येव मूलपाठमनुसृत्य व्याख्यातम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुशूलस्थबीजमङ्कुरकारणं स्यात् तदा कुर्यादित्यनिष्टापत्तिः यदा कदाचित् करणात्। तथापि यद्ययं कुशूलस्थबीजक्षणोऽङ्कुरकारणाधारः स्यादङ्कुरोत्पत्तिपूर्वक्षणः स्यादिति प्रसङ्गोऽतादृशत्वान्न तथाभूत इति। विपर्ययश्च व्याप्तिग्राहक इत्यभिप्रेत्याह। प्रसङ्गेति। करणं कार्योपधानम्। योग्यता तदवच्छेदकरूपवत्त्वम्। साध्येति। साध्यमत्र व्यापकमात्रमापाद्यानुमेयसाधारणं विवक्षितम्। सामर्थ्यं यदि कार्योपधानं तदा कुर्यादिति प्रसङ्गे आपाद्यावैशिष्ट्यम् अकारित्वादकारीति हेतौ च साध्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः। अपोहपदार्थपक्षे समर्थकारिपदयोरसमर्थव्यावृत्त्यकारिव्यावृत्ती वाच्ये इति नोक्तदोष इत्याह। व्यावृत्तीति। व्यावृत्त्योर्भेदः स्वरूपत औपाधिको वा नाद्य इत्याह। तदिति। अनलीकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु व्यावर्त्यभेदाद्व्यावृत्त्योर्भेद इत्यत आह। व्यावर्त्येति। व्यावर्त्यमिह व्यावृत्तेराश्रयो विशेष्यं तयोर्या विरोधस्तादात्म्यानुपपत्तिः। स्वव्यावृत्त्योर्भेदे मूलं स चात्र नास्ति यावदेवासमर्थव्यावृत्तेर्व्यावर्त्यं तदेवाकारित्वव्यावृत्तेरपीति तयोर्न भेद इत्यर्थः॥

रघु॰ टी॰। भेदसिद्धाविति। अङ्कुरमकुर्वाणादङ्कुरकारिण इव तदकुर्वाणात् तत्कारिणः। एवं तत्तदकुर्वाणात् तत्तत्कारिणो भेदसिद्धा क्षणिकत्वसिद्धौ तेषु क्षणिकत्वसत्त्वयोर्व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः। सिद्धव्याप्तिकाच्च सत्त्वात् सन्मात्रे क्षणिकत्वानुमानमिति। किञ्चित्सामर्थ्यादिकमविरुद्धं किञ्चिच्चासिद्धमित्याशयेनाह। विरुद्धेति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रसङ्गेति। यद्यदा यत्कार्यमङ्कुरं वा प्रति समर्थं तत् तदा तत् करोति। यथा सहकारिमध्यमध्यासीनबीजमङ्कुरसमर्थं तत् तदानीं कुशूलस्थबीजमुपेयते परैरिति प्रसङ्गः। यद्यदा यत्कार्यमङ्कुरं वा न करोति तत् तदा न तत्समर्थं यथा यावत्सत्त्वमङ्कुराकारि शिलाशकलमङ्कुरासमर्थम् न करोति च कुशूलस्थबीजं तदानीमङ्कुरमिति विपर्ययः। तेन कुशूलस्थतादृशायां संयोगादेरुत्तरबीजस्य वा कालान्तरे चाङ्कुरस्य जननाभ्युपगमे ऽपि न क्षतिः। यन्नाङ्कुरसमर्थं तन्नाङ्कुरं करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरासमर्थं च सहकार्यसमवहितं बीजमिष्यते परैरिति प्रसङ्गः। यदङ्कुरं करोति तदङ्कुरसमर्थं यथा धरण्यादिभेदः करोति च सहकारिसमवहितं बीजमङ्कुरमिति विपर्ययस्य सामर्थ्यसाधनाय नोपादेयः अनभ्युपगमेन प्रसङ्गहेतोरसिद्धेः सामर्थ्यस्य सहकारियोग्यतायाः स्वरूपयोग्यताया वा अभ्युपगतत्वेन विपर्यये सिद्धसाधनादिति। सामर्थ्यं हि करणत्वं तद्द्विविधम्। फलोपधानं योग्यता च। फलोपधानं च फलाव्यवहितप्राक्कालसम्बन्धः। तदेव करणं कारित्वं च। योग्यतापि द्वयी सहकारियोग्यता स्वरूपयोग्यता च। चरमापि द्विविधा जनकतावच्छेदकरूपं बीजत्वादि कुर्वद्रूपत्वं वा सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं च। तत्र क्रमेण विकल्प्य दूषयति। सामर्थ्यं हीति। नाद्यः पक्षः। एवमग्रे ऽपि। साध्येति। साध्यं व्यापकम्। तथा चापाद्यानुमेयाभ्यामापादकानुमापकयोरविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः। असमर्थाकारिव्यावृत्त्योर्भिन्नयोरेव समर्थाकारिपदाभ्यामभिधानान्न साध्याविशेष इत्याह। व्यावृत्तीति। तदनुपपत्तेर्व्यावृत्तिभेदानुप-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पत्तेः। व्यावर्त्यभेद एकेन व्यावर्त्यस्य विशेष्यस्य भेदोऽपरव्यावर्त्यात्। एकोपगृहीतस्यापरेण परित्याग इति यावत्। स च द्विविधः। एकोपगृहीतस्य अन्येन नियमतः परित्यागः कस्यचिदुपग्रहे सति कस्यचित्परित्यागश्च असावप्येकतरमात्रेण परस्परेण च। तत्राद्यो विरुद्धयोरेव मध्यमो व्याप्यव्यापकयोरेव चरमो व्यभिचारिणो-रेव। तादृशेन भेदेन विरोध ऐक्यानुपपत्तिः। तन्मूलं व्यावृत्ति-भेदमूलं तच्चेह नास्तीति॥

मथु० टी०। सामर्थ्येति। क्वचित्सामर्थ्यं क्वचिच्चासामर्थ्यमिति विरुद्धधर्माध्यासात् सिद्धे चणिकत्वे व्याप्तेः सिद्धिरिति भावः। यद्यपि विरुद्धधर्माध्यासादेव भेदसिद्धिरिति सत्त्वस्य हेतोर्वैयर्थ्यं तथापि तस्माद्भेदमात्रमनेन च चणिकत्वमिति प्रकारभेद इत्या-शयः। स्वरूपयोग्यत्वास्वरूपयोग्यत्वात्मकसामार्थ्यासामर्थ्ये एकत्र न वर्तेते कारित्वाकारित्वरूपे साहित्यासाहित्यरूपे च ते प्रत्यचेणैव धर्मिगतत्वेनानुभवान्न विरुद्धे इत्यत आह। विरुद्धेति। प्रस-ङ्गेति। प्रसङ्गाभ्यां विपर्ययाभ्यां चेत्यर्थः। तथाहि कुशूलस्थं बीजं यद्यङ्कुरसमर्थं स्यादङ्कुरं जनयेत् न चोत्पादयति तस्मान्न समर्थमेवं चेत्रपतितं यद्यसमर्थं स्यान्न जनयेत् जनयति च तस्मान्नासमर्थ-मिति प्रसङ्गाभ्यां विपर्ययाभ्यां च बीजयोर्भेद इति भावः। करणं कार्योपधानम्। योग्यता तदवच्छेदकरूपवत्त्वम्। साध्येति। साध्यं व्यापकम्। तथा चापाद्यानुमेयाभ्यामापादकानुमापकयोरविशेष-प्रसङ्गादित्यर्थः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स च न तावन्मिथो व्यावर्त्यप्रतिक्षेपाद् गोत्वाश्वत्ववत् तथा सति विरोधादन्यतरापाये[१] बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गात् ॥

शङ्क० टी०। विरोधमेव प्रतिक्षिपति। स चेति। अन्योन्यव्यावर्त्यं प्रतिक्षिपतोः[२]गोत्वाश्वत्वलक्षणव्यावृत्त्योर्भेदः सम्भवतु गोत्वस्य व्यावर्त्यां विशिष्टां गोव्यक्तिमश्वत्वं प्रतिक्षिपति। अश्वत्वव्यावर्त्यां चाश्वव्यक्तिं गोत्वमिति हि तयोर्भेदः। प्रकृते तु नैवमित्यर्थः। ननु प्रकृते ऽपि तथैव किं न स्यादत आह। तथा सतीति। यदि कारित्वं सामर्थ्येन प्रतिक्षिप्येत तदापाद्यबाधः स्यात् यदि कारित्वेन सामर्थ्यं प्रतिक्षिप्येत तदापादकासिद्धिरित्यर्थः। आपाद्यबाधो गुण एवेति चेत्। न आपाद्यापादकयोः क्वापि सामानाधिकरण्यं न स्यादिति मूलग्रैथिल्यं विपर्ययापर्यवसानं चेति भावः॥

भगी० टी०। एतदेव विषदयति। स चेति। व्यावर्त्ययोर्व्यावृत्त्युपग्राह्ययोः मिथोऽन्योन्यप्रतिक्षेपादन्योन्यपरिगृहीतव्यक्तिव्यावर्तनान्न तावद्व्यावृत्तिभेद इत्यर्थः। गोत्वेति। अगोव्यावृत्तेर्यत् परिग्राह्यं गोस्वलक्षणं तत्प्रतिक्षेपकमश्वत्वमनश्वव्यावृत्तिपरिग्राह्याश्व-

---

(१) अन्यतरापायेन—पा० १ पु०।

(२) प्रतिक्षिपतोः—पा० १। ३ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिक्षेपकं च गोत्वमिति। तथा सतीति। गोत्वेनाश्वत्वसाधन इव सामर्थ्यात् कारित्वे यदि पक्षे हेतुरस्ति तदा न साध्यमिति बाधः। साध्यसत्त्वे च हेतोरसिद्धिः कारित्वात् सामर्थ्यसाधने-प्युक्तदोषः। एवमकारित्वादसामर्थ्यसाधने ऽप्यकारित्वसत्त्वे सामर्थ्य-सत्त्वाद्बाधोऽसामर्थ्यसत्त्वे च कारित्वं ध्रुवमिति स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। नन्वापाद्यस्य बाधो न तर्के दोषः किं तु गुण एव अन्यथापाद्य-सत्त्वे इष्टापत्तेः एवमसिद्धिरापादकासिद्धिः आपादकं च सर्वत्र पराभ्युपगतमेव तच्चात्रास्त्येव। अथ विपर्ययविषयेयं फक्किका तथाहि ययोर्विरोधस्तदभावयोरपि विरोध इति समर्थत्वकारि-त्वयोर्विरोधे तदभावयोरपि विरोध इति। यद्यकारित्वं हेतुस्तत्र तदा बाधः अथ साध्यमस्ति तदा हेतोरसिद्धिरिति। न हि ययोर्विरोधस्तदभावयोरपि विरोध इति नियमः गोत्वाश्वत्वा-भावयोरेकत्र सत्त्वात् किं च निर्विशेषितसामर्थ्येन निर्विशेषित-कारित्वं नापाद्यते प्रसङ्गे तथा सतीष्टापत्तेः। यावत्सत्त्वं किञ्चित् करणात् विपर्यये साध्यहेत्वोर्बाधासिद्धी किन्त्वङ्कुरसामर्थ्येनाङ्कुर-कारित्वमापाद्यते। एवं विपर्यये ऽङ्कुराकारित्वाङ्कुरासामर्थ्ययोर्घटेन सहभाव एवेति क्व विरोधः। यत्तु सामर्थ्येन कारित्वापादने बाधो विरोधः अत एवासिद्धिर्व्याप्यसिद्धिरिति। तन्न उपजीव्यत्वेन व्याप्यभावस्यैव दोषत्वे विरोधाभिधानस्याप्रयोजकत्वात्। अपि च सामर्थ्यकरणयोः परस्परविरोधे ऽकरणादसमर्थमिति विपर्यये गो-त्वाश्वत्वयोस्तृतीयकोटिवत् सामर्थ्यकरणातिरिक्तकोटिसम्भवे व्यभि-चारोऽपि स्यात्। अत्राहुः तर्कपक्षे आपाद्यताप्रयोजकव्याप्तिबाध

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवापाद्यबाधः आपादकताप्रयोजकव्याप्यत्वरूपप्रयोजकविरह एवा-पादकासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिपदेन च व्यभिचारोऽपि गृह्यते अकरणादसमर्थमिति विपर्यये तृतीयकोट्यङ्गीकारेण व्यभिचार-सत्त्वे व्याप्यत्वस्य तत्राप्यभावात्। यद्वा गोत्वाश्वत्वयोरिव विरोधा-भ्युपगमे करणात् सामर्थ्यानुमितिर्न स्यात्। व्यावृत्त्योर्विरोधेन नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावात् दृष्टान्त इत्यव्याकृत्य व्याख्येयमिति वयम्। दृष्टान्ते घटादौ यदि हेतुरस्ति तदा बाधः साध्याभावः साध्यविकलो दृष्टान्त इत्यर्थः। अथ दृष्टान्ते साध्य-मस्ति तदा साधनं नास्तीत्यसिद्धिः साधनासिद्धिः साधनविकलो दृष्टान्त इत्यर्थः॥

रघु० टी०। तदेव व्युत्पादयति। स चेति। स विरोधः। मिथ इत्यादि। व्यावर्त्यस्य नियमेन प्रतिक्षेपात् प्रतिक्षेपमात्रस्य व्यभिचारिसाधारण्यादेतावतैव सामञ्जस्ये मिथ इति व्यावृत्त्यो-रसामानाधिकरण्यस्य स्फुटतरप्रतिपत्तये। बाधासिद्धौ धर्मिणि साध्यसाधनयोरभावौ। तथा चासमर्थाकारिव्यावृत्त्योरेकतरसत्त्वे ऽन्यतराभावनियमेन सामानाधिकरण्यविरहे प्रसङ्गे विरोधो विप-र्यये च व्यभिचार इति भावः॥

नापि तदाक्षेपप्रतिक्षेपाभ्यां वृक्षत्वशिंशपात्ववत् परा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परभावानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा समर्थस्याप्यकरण-मसमर्थस्यापि वा करणं प्रसज्येत ॥

शङ्क० टी०। ननु गोत्वाश्वत्ववत् परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं मास्तु वृक्षत्वशिंशपात्ववद्व्याप्यव्यापकभाव एव व्यावृत्त्योः स्यादेतावतापि भेदः सिद्ध्यत्येवेत्यत आह। नापीति। आक्षेपः सङ्ग्रहः प्रतिक्षेपो व्यवच्छेदः तथा च वृक्षत्वस्य पनससङ्ग्राहकत्वं शिंशपात्वस्य च तद्व्यवच्छेदकत्वम्। न चैकस्यैतदुपपद्यते इति तयोर्भेदोऽस्तु स च व्याप्यव्यापकभावाधीनः। प्रकृते च तथाभ्युपगमे सामर्थ्यस्य व्यापकत्वे कथमापादकत्वं व्यभिचारात्। व्याप्यत्वे तु सामर्थ्यं विनापि कारित्वं स्यादित्यनिष्टमित्यर्थः ॥

भगी० टी०। नापीति। आक्षेपो व्याप्यापेक्षयाऽधिकसंग्राहकत्वमिति यावत्। प्रतिक्षेपो व्यापकोपगृहीतकिञ्चित्प्रतिक्षेपकत्वं व्याप्यत्वमिति यावत्। यथा वृक्षत्वेनाक्षिप्तपनसादिप्रतिक्षेपकं शिंशपात्वमित्यपि नास्ति। कारित्वसमर्थत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावानभ्युपगमादित्यर्थः। अभ्युपगमे वा परापरभावस्येति शेषः। कारित्वस्य समर्थत्वव्यापकत्वे दोषमाह। समर्थस्यापीति। तथा च तत्रैवानैकान्तिकमिति भावः। व्याप्यत्वे दूषणमाह। असमर्थस्यापीति। तथा च समर्थत्वं विहायापि कारित्वमिति विरोध इति भावः ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु० टी०। नापीत्यादि। तयोरेकेन व्यावर्त्तयोरपरेणाक्षेप-प्रतिक्षेपाभ्यां परिग्रहपरित्यागाभ्यां द्विविधाभ्यामुपदर्शिताभ्यां वृक्षत्व-शिंशपात्ववत् यवत्वाङ्कुरत्वकुर्वद्रूपवच्च। परापरभावेति। मिथो व्यभिचारस्याप्युपलक्षकम्। परापरभावस्य मिथो व्यभिचारस्य चाभ्युपगमे दोषमाह। अभ्युपगमे वेत्यादिना। सामर्थ्यस्य परत्वे समर्थस्याप्यकरणं कारित्वस्य परत्वे तु असमर्थस्यापि करणं मिथो व्यभिचारे तूभयं प्रसज्येत। तथा च समर्थस्याकरणे व्यभिचारः असमर्थस्य करणे तु विरोधः। विरोधाय दत्ते जलाञ्जलौ क्व विरुद्धधर्माध्यास इति भावः॥

नाप्युपाधिभेदात् कार्यत्वानित्यत्ववत् तदभावात्। न च शब्दमात्रमुपाधिः पर्यायशब्दोच्छेदप्रसङ्गात्॥

शङ्क० टी०। ननु गोत्वाश्वत्ववत् परस्परपरिहारो वृक्षत्व-शिंशपात्ववत् सामान्यविशेषभावो वा मास्तु उक्तदोषात् किं तु कार्यत्वानित्यत्ववत् समव्याप्तिरस्तु तथा च स्यादेवापाद्यापादक-भावो भेदाधीन इत्यत आह। नापीति। उक्तोपाधेरन्यस्मादुपाधि-भेदादित्यर्थः। प्रागभावावच्छिन्नसत्तायोगित्वं[१] कार्यत्वं ध्वंसा-वच्छिन्नसत्तायोगित्व[२]मनित्यत्वमित्युपाधेर्भिन्नत्वमस्तु प्रकृते तु न तथोपाधिरस्तीत्याह। तदभावादिति। ननु समर्थपदवाच्यत्वाद-

(१) सत्ताप्रतियोगित्वं—पा० २ पु०।
(२) सत्ताप्रतियोगित्वात्—पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्यदेवकारिपदवाच्यत्वमिति कथं न भेद इत्यत आह । न चेति । शब्दभेदादेव यद्यर्थभेदस्तदैकस्मिन्नर्थे शब्दानां वृत्तिः पर्यायत्वं तन्न स्यादित्यर्थः ॥

भगी० टी० । औपाधिकं व्यावृत्त्योर्भेदमाशङ्क्य दूषयति । नापीति। यथा कार्यत्वानित्यत्वयोः प्रागभावध्वंसरूपोपाधिभेदाद्भेदस्तथा प्रकृते ऽपि व्यावृत्त्योर्न कश्चिदुपाधिभेद इत्यर्थः। ननु कारित्वपदवाच्यत्वसमर्थपदवाच्यत्वरूपोपाधिभेदाद्व्यावृत्तिभेदः स्यादित्यत आह । न चेति। यद्यपि शब्दभेदस्योपाधित्वे ऽप्यभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकतया पर्यायत्वं स्यादेव तथापि शब्दभेदादर्थभेदः कल्प्यत इति मते पर्यायशब्दोच्छेदो दूषणमित्यर्थः। वस्तुतो यदि कुशूलस्थं बीजं समर्थपदवाच्यं स्यात् कारिपदवाच्यं स्यादित्यत्रेष्टापत्तिः। तस्यापि कारिपदवाच्यत्वाभ्युपगमात् विपर्यये च हेत्वसिद्धिरिति भावः ॥

रघु० टी० । ननु माभूदिह स्वव्यावर्त्यभेदेन विरोधः स्वावच्छेदकोपाधिव्यावर्त्यभेदेन तु स्यात् प्रागभावत्वध्वंसत्वलक्षणावच्छेदकोपाधिव्यावर्त्यभेदादिव कार्यत्वानित्यत्वयोरित्याशङ्क्य निराकरोति। नापीति । कार्यत्वेति । परेषामभावस्यालीकत्वेन वास्तवस्य व्यावर्त्यस्य विरहे ऽपि व्यावहारिकं तद्बोध्यम् । प्रागभावावच्छिन्नं सत्त्वं कार्यत्वं ध्वंसावच्छिन्नं चानित्यत्वं स्वमतेनोक्तमित्यपि केचित् । शब्दमात्रबोधकशब्दवृत्तिरानुपूर्वीभेदादिरुपाधिर्विरोधसम्पादक इति शेषः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पर्यायेति। बोधकशब्दभेदेन बोध्यव्यावृत्तिभेदे पर्यायोच्छेदः भिन्नयोरभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं पर्यायत्वम् ॥

नापि विकल्पभेदः स्वरूपकृतस्य तस्य व्यावृत्तिभेदकत्वे ऽसमर्थव्यावृत्तेरपि भेदप्रसङ्गात्। विषयकृतस्य तु तस्य भेदकत्वे ऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्[१]। न च निर्निमित्त एवायं व्यावृत्तिभेदव्यवहारोऽतिप्रसङ्गात् ॥

शङ्क० टी०। कारित्वप्रकारकज्ञानात् समर्थत्वप्रकारकं ज्ञानमन्यदिति तद्भेदादपि न भेद इत्यत आह। नापीति। स्वरूपकृतस्येति। ज्ञानव्यक्तिभेदमात्रकृतस्येत्यर्थः। अन्योन्याश्रयेति। विषयभेदाधीनो विकल्पभेदो विकल्पभेदाधीनश्च विषयभेद इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

भगी० टी०। ननु विकल्पभेद एव व्यावृत्तिभेदोपाधिः स्यादित्यत आह। नापीति। स विकल्पभेदः स्वरूपकृतो विषयकृतो वा। नाद्यः एकत्राप्यसामर्थ्यव्यावृत्तौ विकल्पव्यक्तिस्वरूपभेदाधीनभेदापातादित्यर्थः। वस्तुतो ज्ञानव्यक्तिभेदस्य विषयभेदनियतत्वेन यस्य व्याप्तिः प्रतीता न तस्य पक्षधर्मत्वमित्यनुमितिमात्रोच्छेद इति भावः। नान्त्यः व्यावृत्तिभेदविषयत्वेन विकल्पभेदसिद्धिः ततश्च व्यावृत्तिभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्याह। विषयकृतस्येति।

(१) परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात्—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतिप्रसङ्गादिति। सामर्थ्यभेदव्यवहारो यदि यावत् तावत् प्रयोजकविरहे ऽपि स्यात् अभिन्ने ऽपि स्यादित्यर्थः॥

रघु० टी०। विकल्पभेद इति। उपाधिरित्यादिकमनुषज्यते। भेदप्रसङ्गादिति। तथा च व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यां विषयीकृतयोर्भेदे क्व प्रसङ्गादिवार्तेति भावः॥

नापि द्वितीयः। सा हि सहकारिसाकल्यं वा प्रातिस्विकी वा। न तावदाद्यः पक्षः सिद्धसाधनात् परानभ्युपगमेन हेत्वसिद्धेश्च। यत् सहकारिसमवधानवत् तद्धि करोत्येवेति को नाम नाभ्युपैति[१] यमुद्दिश्य साध्यते। न चाकरणकाले सहकारिसमवधानवत्त्वमस्माभि[२]रभ्युपेयते यतः प्रसङ्गः प्रवर्तेत॥

शङ्क० टी०। योग्यतापक्षं दूषयति। नापीति। सा हीति। प्रति स्वं नियता प्रातिस्विकी। यथा बीजेषु बीजत्वं तन्तुषु तन्तुत्वम्। तत्तत्कारणतावच्छेदिका जातय इत्यर्थः। सिद्धसाधनादिति। संग्रहं विवृणोति। यदिति। परानभ्युपगमेनेति विवृणोति। न चेति। अकुर्वतः कुशूलस्थस्य बीजस्य परेण नैयायिकेन सहकारिसमवधानानभ्युपगमात् तर्कस्य पराभ्युपगममादायैव प्रवृत्तेरित्यर्थः॥

---

(१) नाभ्युपगच्छति—पा० १ पु०।

(२) समवधानवत्तास्माभि—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी॰ टी॰। योग्यता कार्यप्रयोजकरूपवत्ता। सा च द्वयी कार्योपधानप्रयोजकरूपवत्ता कारणतावच्छेदकरूपवत्ता च। तत्राद्या सहकारियोग्यता अन्त्या स्वरूपयोग्यता। तामिमां क्रमेण विकल्पयति। सहकारीति। प्रातिस्विकी स्वरूपयोग्यतेत्यर्थः। सहकारिमद्बीजमधिकृत्य यदि बीजं सहकारिसमवहितं स्यात् तदा कुर्यादिति प्रसङ्गे सिद्धसाधनमिष्टापत्तिः तदसमवहिते तु करणप्रयोजकसहकारिसमवधानरूपापादकासिद्धिः विपर्यये तत्कारित्वात्। सहकार्यसमवहितमित्यत्र सहकारिविरहिणि सिद्धसाधनम् सहकारिसमवहिते तु कारिण्यकारिण्यकारित्वस्य हेतोरसिद्धिरित्याह। सिद्धसाधनादिति। परः स्थिरवादी। प्रसङ्गे सिद्धसाधनं विवृणोति। यदिति। तत्रैवासिद्धिं स्पष्टयति। न चेति। विपर्यये त्वसिद्धेर्विवरणं यदिति। सिद्धसाधनस्य तु न चेति॥

रघु॰ टी॰। प्रातिस्विकी प्रतिकारणजातीयनियता। सिद्धसाधनादिति। सिद्धसाधनहेत्वसिद्धी विपर्ययप्रसङ्गयोः। परः स्थिरवादी। विपर्यये सिद्धसाधनं विवृणोति। यदित्यादिना। यदि कश्चिदकुर्वाणमपि कारणजातीयं सहकारिसमवहितमभ्युपेयात् तदा तं प्रति तस्याकारित्वेन सहकारिसमवधानाभावः साधयितुमुचितः न त्वेतदस्ति सहकारिसमवहिते करणनियमाभ्युपगमेनार्थतोऽकारिणः सहकारिसमवधानाभावनियमस्याप्यभ्युपगतत्वात्। तथा चाकुर्वाणे सहकारिसमवधानाभावसाधने सिद्ध-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साधनमिति भावः। यत्तु सहकारिसमवहिते सहकारिसमवधानेन करणप्रसञ्जने सिद्धसाधनमिष्टापत्तिरिति। तन्न तादृशप्रसङ्गस्याप्रस्तुतत्वेन तत्र दूषणोपन्यासायोगात् ॥

प्रातिस्विकी तु योग्यता अन्वयव्यतिरेकविषयीभूतं बीजत्वं वा स्यात् तदवान्तरजातिभेदो वा सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा ॥

शङ्क० टी०। बीजे सत्यङ्कुरं तद्विना नेत्यन्वयव्यतिरेकौ। तदवान्तरजातिभेदः कुर्वद्रूपवत्त्वं पराभ्युपगतमित्यर्थः। उभयसाधारणीं योग्यतामाह। सहकारीति। सहकारिवैकल्यप्रयुक्तो व्याप्यो यः कार्याभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः। शिलाशकले कार्याभावो न सहकारिवैकल्यप्रयुक्तः किं तु शिलात्वप्रयुक्त एव बीजे सहकारिसाकल्ये कार्याभावो न भवत्येव ॥

भगी० टी०। बीजत्वमिति स्वमते अन्वयेत्यादिना तत्र मानं सूचितम्। तदवान्तरेति। बौद्धाभिमतकुर्वद्रूपतेत्यर्थः। उभयमतसाधारणमाह। सहकारीति। सहकार्यभावावच्छिन्नकार्याभावनिरूपितव्याप्यत्वम्। सहकार्यभावस्य व्यर्थत्वात् नेदं सहकार्यभावव्याप्यजनकत्वं वा स्वरूपयोग्यत्वमित्यर्थः। बीजादौ कार्याभावव्याप्यतायाः सहकार्यभावेनावच्छेदात् शिलायां तु शिलात्वेनैवावच्छेदात् ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु० टी० । अन्वयव्यतिरेकेति । अन्वयव्यतिरेकग्रहेत्यर्थः । बीजत्वमिति बीजमधिकृत्य । एतच्च बीजस्यैवाङ्कुरजनकत्वमिति-मतेन बीजे विनष्टे तदवयवेभ्य एवाङ्कुरोत्पाद इतिमतेन कपा-लादिव्यावृत्तकत्वमयवाद्यवयवानुगतजातिविशेषपरं बीजत्वपदमिति वदन्ति । तद्वान्तरेति । बीजत्वव्याप्यं कुर्वद्रूपत्वं वेत्यर्थः । कार्याभावः कार्यकारित्वाभावः । चरमकारणस्याप्युत्तरकाले कार्य-कारित्वाभावः सहकारिविरहप्रयुक्त इति भावः । यथाश्रुतं त्वस्माकं निमित्तासमवायिनोः परेषामुपादानस्याप्यसिद्धमिति द्रष्टव्यम् ॥

न तावदाद्यः अकुर्वतोऽपि बीजजातीयस्य प्रत्यक्ष-सिद्धत्वात् । तत्रापि तत्राविप्रतिपत्तेः ॥

शङ्क० टी० । अकुर्वतोऽपीति । यदि कुशूलस्थं बीजं स्यात् तदा कुर्यादिति प्रसङ्गो न च करोति तस्मान्न बीजमिति विपर्य-यस्य व्यभिचारबाधाभ्यामनुपपन्न इत्यर्थः ॥

भगी० टी० । बीजजातीयमङ्कुराकारित्वादित्यत्र व्यभिचार-माह । अकुर्वतोऽपीति । तथा च विपर्यये व्याप्त्यभावात् प्रसङ्गे मूलशैथिल्यमिति भावः । तत्रापीति । अङ्कुरानुपहितस्य बीजत्वे ऽनुभवसिद्धे तत्रापि सम्प्रतिपत्तिः । भावत्वे परं तस्य विवाद इत्यर्थः ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु० टी० । अकुर्वतोऽपीत्यादि । तथा च बीजत्वस्य करण-व्यभिचारोऽकरणस्य बीजत्वाभावव्यभिचारस्तोभयसिद्ध इति न प्रसङ्गविपर्ययप्रवृत्तिरिति भावः ॥

न द्वितीयः[१] तस्य कुर्वतोऽपि मयानभ्युपगमेन दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् । को हि नाम सुस्थात्मा प्रमाणशून्यमभ्युपगच्छेत् । स हि न तावत् प्रत्यक्षेणानुभूयते तथानवसायात् । नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात् । यदि न कश्चिद्विशेषः कथं तर्हि करणाकरणे इति चेत् क एवमाह नेति । परं किं जातिभेदरूपः सहकारि-लाभालाभरूपो वेति नियामकं प्रमाणमनुसरन्तो न पश्यामः । तथापि योऽयं सहकारिमध्यमध्यासीनोऽक्षेप-करणस्वभावो भावः स यदि प्रागप्यासीत् तदा प्रसह्य कार्यं कुर्वाणो गीर्वाणशापशतेनाप्यपहस्तयितुं न शक्यते इति चेत् युक्तमेतत् । यद्यक्षेपकरणस्वभावत्वम्[२] भावस्य प्रमाणगोचरः स्यात् तदेव कुतः सिद्धमिति नाधिगच्छामः । प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यामिति चेत् न परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । एवंस्वभावत्वसिद्धौ[३] हि तयोः प्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ चैवंस्वभावत्वसिद्धिरिति ॥

---

(१) नापि द्वितीयः—पा० १ । ३ पु० । (२) धर्मत्वं—पा० १ पु० ।
(३) स्वभावसिद्धौ—पा० १ पु० । अयमेव भगीरथाभिप्रेतः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी० । कुशूलस्थं बीजं यदि कुर्वद्रूपत्वजातिमत् स्यात् कुर्यात् क्षेत्रपतितबीजवदिति प्रसङ्गं निरस्यति । न द्वितीय इति । तस्य जातिविशेषस्य । दृष्टान्तस्येति । क्षेत्रपतिते ऽपि बीजे कुर्वद्रूपत्वं नास्ति । तथा चापादकविकलो दृष्टान्त इत्यर्थः । ननु तवानभ्युपगममात्रेण कथं जातिविशेषविरह इत्यत आह । को हीति । प्रमाणाभावाधीन एवानभ्युपगमो ममेति भावः । प्रमाणाभावमेवोपपादयति । स हीति । अनुभव आलोचनम् तस्यैव तन्मते प्रमाणत्वात् । तथानवसायादिति । अवसायः सविकल्पकं तदेवालोचनोन्नायकम् । तदभावादालोचने प्रमाणान्तरं नास्तीत्यर्थः । लिङ्गाभावादिति । स चानुपलम्भादिति भावः । ननु करणान्यथानुपपत्त्युन्नेय एव जातिविशेषस्तदभावस्त्वाकरणोन्नेयः कुशूलस्य इत्याह । यदीति । अर्थापत्तावन्यथोपपत्तिशङ्कामाह । क एवमाहेति । सहकारिलाभाधीनं करणं तदलाभाधीनमकरण-मिति[१] यद्यपि निश्चय एव तथाप्यापाततः सन्देहादप्यर्थापत्ति-र्दूषिता भवति तमेवाह । परमिति । बीजस्याक्षेपकरणस्वाभाव्ये साध्ये ऽपि[२] पूर्वापरबीजयोरैक्ये दोषमाह । तथापीति । वस्तुत एवाक्षेपकरणस्वाभाव्ये दोषोऽयं न त्वन्यथापीति परिहरति । युक्त-मेतदिति । अक्षेपकारित्वस्वाभाव्यं वास्तवं शङ्कते । प्रसङ्गेति । बीजं यदि अक्षेपकरणस्वभावं न स्यात् न कुर्यात् करोति च तस्मादक्षेपकारिस्वभावमिति प्रसङ्गविपर्ययाभ्यामक्षेपकारिस्वाभाव्य-

(१) तदभावाधीनमकरणमिति—पा० २ पु० ।

(२) स्वाभाव्यमारोप्य—पा० २ । ३ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्धिरित्यर्थः। परिहरति। नेति। अक्षेपकरणस्वाभाव्यस्य प्रतियोगिनः प्रसिद्धौ तदभावमादाय प्रसङ्गप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तौ च स्वाभाव्यसिद्धिरित्यर्थः॥

भगी० टी०। यदीदं बीजमङ्कुरकुर्वद्रूपत्वजातिमत् स्यात् अङ्कुरकारि स्यादिति प्रसङ्गमूलव्याप्तिः सहकारिसमवहिते ग्राह्या तत्रैव च तदसिद्धिरिति दृष्टान्तस्य साधनेनापादकेन वैकल्यम्। एवं विपर्यये ऽप्यङ्कुराकारित्वेन तज्जात्यभावे साध्ये दृष्टान्तस्य शिलायास्तज्जात्यप्रसिद्धौ तदभावाप्रसिद्धेर्व्याप्त्यग्रहात् साधनवैकल्यमित्याह। तस्येति। सामग्रीमध्यप्रविष्टबीजे ऽपि तदभावमाह। को हीति। तदेव स्पष्टयति। स हीति। अवसायः सविकल्पकम्। तदभावे तदुन्नेयं न निर्विकल्पकमपीत्यर्थः। बीजमङ्कुरं करोतीति बुद्धिः फलोपहितस्वरूपविषयकत्वादिति भावः। ननु करणदशायामकरणदशाव्यावृत्तं बीजं यदि न स्यात् न कुर्यादिति तादृशी जातिः स्यादित्याह। यदि नेति। सर्वसामर्थ्ये सर्वदाकार्यकरणम् असामर्थ्ये न कदापीत्यर्थः। अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह। क एवमिति। सहकारिसमवधानरूपदृश्योपाधिनैव तदुपपत्तेर्न जातौ मानमित्यर्थः। तथापीति। कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणव्याप्यकालवृत्तित्वमक्षेपकारित्वं भावानां स्वभावः तथा च कुशूलस्थं बीजं यद्यङ्कुराक्षेपकारिस्वभावाभिन्नं स्यादग्रिमक्षण एवाङ्कुरकारि स्याद् अतत्स्वभावत्वे वा सहकारिमध्यस्थमपि तन्न स्यात् उभयस्वभावत्वे च विरोध इत्यर्थः अत्रापादकासिद्धिमाह। युक्तमिति। कुत इति। न च सामग्री-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मध्यस्थितबीजे तदध्यक्षसिद्धं तस्योच्छूनत्वादिविषयतया (?) तादृश-स्वभावाविषयत्वात् तस्य च सहकारिरूपत्वात् । यद्यक्षेपकरणस्वभावं बीजं न स्यात् न कुर्याच्छिलावदिति । सामग्रीमध्यनिविष्टबीजे तत्सिद्धमित्याह । प्रसङ्गेति । तादृशस्वभावस्य प्रतियोगिनोप्रसिद्ध्या तदभावासिद्धिरिति न प्रसङ्गावतार इत्याह । परस्परेति । प्रति-योगितादृशस्वभावसिद्धौ तदभावप्रसिद्ध्या प्रसङ्गसिद्धिस्ततश्च प्रति-योगिसिद्धिरित्यर्थः ॥

रघु० टी० । तस्य कुर्वद्रूपत्वस्य दृष्टान्तस्य । अङ्कुरकारिणो बीजस्य साधनं प्रसङ्गसाधनं कुर्वद्रूपत्वं तद्विकलत्वं तदप्रसिद्ध्या तद्व-त्त्वग्रहाभावः । तथा च प्रसङ्गहेतोरप्रसिद्धिः । अत एव तदभाव-रूपस्य विपर्यये साध्यस्याप्रसिद्धिः अतो व्याप्यत्वासिद्ध्या नैकस्यापि प्रवृत्तिरिति भावः नानभ्युपगममात्रेण प्रामाणिकार्थो निवर्तत इत्याह । को हीति । प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । अनुभवनं विषयी-करणम् । प्रत्यक्षमिन्द्रियमनुभवोनिर्विकल्पकमिति वा । अवसायः सविकल्पकम् । तदभावे निर्विकल्पकाभावस्य तवाप्यभिमतत्वादिति भावः । बीजमङ्कुरं करोतीति बुद्धेश्च फलोपहितं स्वरूपं फला-व्यवहितप्राक्कालवृत्तिस्वरूपं वा विषयो न तु कुर्वद्रूपत्वमिति । लिङ्गाभावादिति । साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यग्रहेण लिङ्गत्वायोगादिति तज्जातीयत्वाविशेषे ऽपि करणाकरणेन विना प्रयोजकविशेषमुप-पद्येत । अतः करणोपपादकतया विशेषः सिध्यन् परिशेषाज्जाति-रूप एव सिद्ध्यति तदभावादेव चाकरणमित्याशङ्कते । यदीति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जातिभेदः कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपस्तत्स्वरूपः तन्निरूप्यस्तदभावश्च जाति-भेदस्याभिधानात् तदभावोऽप्यर्थतो लब्ध इत्यन्ये। न पश्याम इति सन्देहे ऽपि न परिशेषावकाश इत्यभिप्रायेण। तथापीति। स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरसमयवृत्तिकार्यमात्रकारित्वं स्वकार्यव्यवहित-प्राक्कालावृत्तित्वं स्वकार्यप्रागभावसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिसमया-वृत्तित्वं स्वोत्पत्तिसमय एव कारित्वं वाऽक्षेपकारित्वम्। तथा च पूर्वं कार्यानुत्पादात् तदानीन्तनानामक्षेपकरणस्वभावस्य विरहेण बीजत्वस्य तन्नियामकत्वानुपपत्त्या तन्नियामकं कुर्वद्रूपत्वं नाम जात्यन्तरमास्थेयमिति भावः। तादृशस्वभावत्वसिद्धौ सत्यामेवमेतत् तदेव त्वसिद्धमित्याह। युक्तमित्यादिना। प्रसङ्गेति। यन्न यत्कार्या-क्षेपकारि तन्न तत्कारि यथाऽलीकं शिलाशकलं वा नाङ्कुराक्षेप-कारि च सामग्रीसमवहितं बीजमुपेयते परैरिति प्रसङ्गः यद्य-दङ्कुरं करोति तत् तदक्षेपकारि यथा धरण्यादिभेदः करोति चाङ्कुरमिदं बीजमिति विपर्ययः। परस्परेति। चक्रके ऽपि पर-स्पराश्रयत्वमक्षतम्॥

स्यादेतत्। कार्यजन्मैव अस्मिन्नर्थे प्रमाणं विलम्ब-कारिस्वभावानुवृत्तौ कार्यानुत्पत्तिः सर्वदेति चेत्। न विलम्बकारिस्वभावस्य सर्वदैवाकरणे तत्त्वव्याघातात्। ततश्च विलम्बकारीत्यस्य यावत्सहकार्यसन्निधानं तावन्न करोतीत्यर्थः। एवं च कार्यजन्म सामग्र्यां प्रमाणयितुं शक्यते न तु जातिभेदे। ते तु किं यथानुभवं विलम्ब-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारिस्वभावाः परस्परं प्रत्यासन्नाः कार्यं कृतवन्तः किं वा यथा त्वत्परिकल्पनं क्षिप्रकारिस्वभावा इत्यत्र कार्यजनन[1]मजागरूकमेवेति ॥

शङ्क० टी०। ननु विलम्बकारित्वे कदापि कार्यजन्म न स्यादिति तदन्यथानुपपत्त्यैवाक्षेपकारित्वसिद्धिरिति शङ्कते। कार्येति। विलम्बकारित्वे ऽपि कार्यजन्मोपपद्यत एवेत्याह। विलम्बेति। ननु विलम्बकारित्वस्वाभाव्यं चेत् तदा ध्वंसपर्यन्तं तत्स्वाभाव्यानुवृत्तौ कार्यजन्म न स्यादेवेति विलम्बकारित्वमन्यथा समर्थयति। ततश्चेति। ततश्च यदधीनं कार्यजन्म तत् तदेव गमयेत् न त्वक्षेपकारित्वमित्याह। एवं चेति। न तु जातिभेदे पराभ्युपगते। विलम्बकारित्वे ऽपि कार्यजन्मोपपादयति। ते त्विति। सामग्रीघटकाः सहकारिण इत्यर्थः। तथा चाक्षेपकारित्वे कार्यजन्माप्रयोजकमिति भावः ॥

भगी० टी०। अक्षिन्नर्थे भावानामक्षेपकारित्वे कुर्वद्रूपत्वे वा। ननु विलम्बकारिस्वभावादेव कार्यजन्मान्यथासिद्धमित्याह। विलम्बेति। स्वाधारक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणाकारित्वं विलम्बकारित्वम्। तथा चाङ्कुरोत्पत्तिक्षणो यदि विलम्बकारिबीजोत्तरक्षणः स्यादङ्कुरक्षणो न स्यात् पूर्वक्षणवदित्यर्थः। तस्मादक्षेपकारिस्वभावस्य पूर्वमपि सत्त्वे तदापि कार्योत्पत्तिः स्यादित्याधुनिकव्यक्तिविशेष

---

(१) कर्मोपजनन—पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एव तादृशस्वभाव इति क्षणभङ्गः सिद्ध इति भावः। विलम्ब-कारिस्वभावत्वमुपजीव्य सर्वापादने विरोध इत्याह। विलम्बेति। न हि विलम्बकारित्वमकारित्वं तथा च दैवात् करणे विलम्ब-कारित्वव्याघात इत्यर्थः। ननु विलम्बकारिस्वभावस्य कथमविलम्बेन कारित्वमिति समाधान एव विलम्ब्य करोतीति व्यवहारे निमित्त-माह। ततश्चेति। तथा चार्थात् सहकारिसन्निधावपि न विलम्बत इत्यर्थः। ततश्च कार्यजन्म न तत्र मानमित्याह। एवं चेति। ननु सामग्र्यपि तादृशस्वभावानां मेलकमेवेत्यत आह। ते त्विति। ते सहकारिणः। यथानुभवमिति स्वपक्षे प्रमाणमुक्तम्। विलम्ब-कारिणोऽपि सहकारित्वाभादेव कार्यजन्मान्यथासिद्धमिति न तत्र मानमित्यर्थः। यथा वा त्वत्परिकल्पनमित्यस्य व्याख्यानं क्षिप्रकारि-स्वभावा इति। न च करणारम्भवीजमकरणारम्भवीजावृत्तिजाति-मदङ्कुराक्षेपकारित्वात् क्षित्यादिवदिति वाच्यम् अवीजत्वस्योपाधि-त्वात् विपक्षबाधकाभावाच्चेति भावः॥

रघु० टी०। अस्मिन्नर्थे ऽक्षेपकारित्वे अक्षेपविलम्बयोरन्यस्य प्रकारस्यासम्भवाद्विलम्बबाधे परिशेषादक्षेपसिद्धिरिति भावः। विलम्बो ह्यनाकरणं तच्च सर्वदैव कदाचिद्वा। आद्ये विलम्बकारित्वाप्रसिद्धिः। द्वितीये तु कार्योत्पत्तेरविरोधान्न परिशेषावतारः। तथा चाक्षेप-करणस्वभावस्यासिद्धौ न तन्नियामकत्वेन कुर्वद्रूपत्वसिद्धिरित्याह। न विलम्बेत्यादिना। एतेनाविवक्षितविशेषं सामान्यतो जनकतात्र-च्छेदकरूपवत्त्वमेव सामर्थ्यमभिहितमिति परास्तम्। स्वरूपयोग्य-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यापि करणप्रयोजकसहकारिसाहित्यविरहेणाकरणोपपत्तेर्मूलशैथिल्यात्। ते बीजादयः॥

नापि तृतीयः विरोधात्। सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववाँश्च सहकारिविरहे कार्यवाँश्चेति व्याहतम्। तस्माद् यद् यदभावे एव यन्न करोति तत् तत्सद्भावे तत् करोत्येव इति तु स्यात्। एतच्च स्थैर्यसिद्धेरेव परं बीजं सर्वस्वमिति॥

शङ्क० टी०। ननु कुशूलस्थं बीजं यदि सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत् स्यात् कुर्यात् न च करोति तस्मान्न तथेति प्रसङ्गविपर्ययौ स्यातामित्यत आह। नापीति। कुशूलस्थस्य सहकारिवैधुर्यमुभयसिद्धम् तथा च सहकारिविधुरं बीजं यदि सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत् स्यात् तदा कुर्यादिति विरुद्धमित्याह। विरोधादिति। तस्मात् यत् सहकारिविरहान्न करोति तदेव सहकारिसत्त्वे करोतीत्यायातम् तच्च स्थैर्यसिद्धावेव स्यादित्याह। तस्मादिति॥

भगी० टी०। सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वेन सहकार्यभावकाले कार्यकारित्वापादानं व्याघातान्नास्तीत्याह। विरोधादिति। नन्वेकत्र करणाकरणे न सम्भवतो विरोधादित्यत आह। यद्यदिति। यत्कारणं यस्य सहकारिसमवधानस्याभावे यत्कार्यं न जनयति तत् तत्समवधान एव जनयतीत्यौपाधिके करणाकरणे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न विरुद्धे इत्यर्थः। यदभाव एवेत्येवकारेण स्वभावप्रयोज्यत्वमकरणस्य निषिद्धम्। ननु सहकारिसमवधानासमवधाने एकस्यां व्यक्तौ परस्परविरुद्धे तज्जातीयस्य तु ते क्षणिकत्वे ऽप्युपपद्येते। न तज्जातीयस्य करणाकरणे सहकारिलाभालाभप्रयुक्ते इत्यभ्युपगमे क्षणिकत्वासिद्धेः तदा तादृग्वेति न्यायादेकत्रापि तदुपपत्तेरिति भावः। बीजं प्रत्यभिज्ञानम् तस्य सर्वस्वमुपपादकत्वात्॥

रघु० टी०। नापीत्यादि। यद्यदा सहकारिविरहप्रयुक्तत्कार्याभाववत् तत् तदा तत्कार्यं करोत्येवं वा प्रसङ्गः किं वा यदा तदेति परित्यज्य। नाद्यः विरोधात्। द्वितीये ऽपि किमापाद्यापादकयोर्यौगपद्येन सामानाधिकरण्यस्य ग्रहः कालभेदेन वा। नाद्यः विरोधेन तथा ग्रहासम्भवात्। द्वितीये तु एकस्यैव धर्मिणः पूर्वापरकालावस्थायित्वलक्षणं स्थैर्यमवगाहमाना सामानाधिकरण्यबुद्धिरेव क्षणिकत्वं विरुणद्धीत्यर्थः। यदित्यादावेवकारौ भिन्नक्रमेण यदेव तदेवेति। यदभावे यस्य सहकारिसाकल्यस्याभाव इत्यन्ये। तौ च नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकरणाकरणयोः सहकारिसमवधानासमवधानप्रयुक्तत्वस्य प्रदर्शनाय॥

एतेन समर्थव्यवहारगोचरत्वं हेतुरिति निरस्तम्। तादृग्व्यवहारगोचरस्यापि बीजस्याङ्कुराकरणदर्शनात् नासौ मुख्यस्तद्व्यवहारः[१] तस्य जननिमित्तकत्वात्

---

(१) तत्र व्यवहारः—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्यथा त्वनियमप्रसङ्गादिति चेत् कीदृशं पुनर्जननं मुख्यसमर्थव्यवहारनिमित्तं न तावदक्षेपकरणं तस्यासिद्धेः नियमस्य च सहकारिसाकल्ये सत्येव करणं करणमेवेत्येवं स्वभावत्वेना[१]प्युपपत्तेः ततश्च जननिमित्त[२] एवायं व्यवहारो न व्याप्तिसिद्धिरिति ॥

शङ्क० टी०। ननु कुशूलस्थं यदि समर्थव्यवहारगोचरः स्यात् तदा कुर्यान्न च करोति तस्मान्न समर्थव्यवहारगोचर इति प्रसङ्गविपर्ययौ स्यातामित्यत आह। एतेनेति। अत्रापि प्रसङ्गे मूलशैथिल्यं विपर्यये च बाध इत्याह। तादृगिति। ननु मुख्यसमर्थव्यवहारजनकत्वनिबन्धनौ प्रसङ्गविपर्ययाविति नोक्तदोष इति शङ्कते। नासाविति। अन्यथेति। यदि यथा कथञ्चित् समर्थव्यवहारनिबन्धनमेव करणं स्यात् तदा भ्रान्ततादृशव्यवहारगोचरशिलाशकलादेरप्यङ्कुरः स्यादित्यर्थः। यद्वा कुशूलस्थस्यापि मुख्यसमर्थव्यवहारगोचरत्वे ततोऽप्यङ्कुरः स्यादित्यनियमप्रसङ्ग इत्यर्थः। मुख्यव्यवहारं प्रति निमित्तं विकल्प्य दूषयति। न तावदिति। अनियमप्रसङ्गं परिहरति[३]। नियमस्य चेति। कुशूलस्थस्य मुख्यसमर्थव्यवहारगोचरत्वे ऽप्यङ्कुराजननं सहकारिवैधुर्यप्रयुक्तमिति नानियम इत्यर्थः। एवं बीजं जनयत्येवेत्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदो नियमः सहकारिसमवहितमेव जनयति जनयत्येवेत्यन्ययोगात्यन्तायोगाभ्यां

(१) स्वभावत्वे—पा० १ पु०। (२) जननिबन्धन—पा० १ पु०।

(३) दूषयति—पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नियमस्य शिलायां न प्रथमः केवलबीजे तु न द्वितीय[१] इति भावः। मुख्यसमर्थव्यवहारगोचरत्वमुपसंहरति। ततश्चेति। कदाचिज्जननमेव शिलाशकलादिविलक्षणमुख्यसमर्थव्यवहारगोचरत्वे मूलम्। तथा च यदि समर्थव्यवहारगोचरः स्यात् तदा कुर्यादिति न व्याप्तिरस्तीत्यतः प्रसङ्गे मूलशैथिल्यमित्यर्थः। यद्वा सत्त्वक्षणिकत्वयोरेतावता न व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः॥

भगी० टी०। प्रागुक्तापाद्यावैशिष्ट्यपरिहाराय समर्थव्यवहारगोचरत्वमापादकमाशङ्क्य निराकरोति। एतेनेति। हेतुरापादकः सामर्थ्ये व्यवहारे यदि विशेषणं तदांशत आपाद्यावैशिष्ट्यमेव दूषणमित्यर्थः। अथ तत् तत्रोपलक्षणं तत्राह। तादृशेति। तत्रेति। अङ्कुरानुपहिते बीजे। ननु मुख्यः स कथं न तत्रेत्यत आह। तस्येति। अन्यथेति। तस्य जननानिमित्तत्वे शिलाशकले ऽप्यजनयति मुख्यसमर्थव्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः। तस्य जनननिमित्तकत्वे ऽपि कदाचिज्जननादजनयत्यपि समर्थव्यवहारो मुख्य एव जननयोग्यतायास्तत्र सत्त्वादित्याह। कीदृशमिति। अपेक्षणीयव्याप्यव्यवहितोत्तरक्षणे जननमक्षेपकारित्वम् तद्यदि सामग्रीमध्यप्रविष्टं बीजमधिकृत्यापादनं तदेष्टापत्तिः अतादृशे चापादकाभावः। तथा चोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षण एव जनकत्वमक्षेपकारित्वं वाच्यं तत्राह। तस्येति। ननु कार्यानुपधानाविशेषाच्छिलायामपि समर्थव्यवहारः स्यादित्यत आह। नियमस्य चेति। समर्थव्यवहारविषयतायां कादाचित्कत्वस्या-

(१) न तु द्वितीय—पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यन्तायोगव्यवच्छेदेन कदाचिज्जननिमित्तत्वेनाप्युपपत्तेः करण-मेवेत्यत्रापि सहकारिसाकल्ये सतीत्यनुषञ्जनीयम् नाकरण-मित्यर्थात् । ततश्चेति । जननयोग्यतासमर्थव्यवहारनिमित्तं न तु जननोपधानमित्यर्थः । नन्वङ्कुरकारणं बीजं यद्येतत्क्षणवृत्ति स्यादे-तदव्यवहितोत्तरक्षणे ऽङ्कुरजनकं स्यात् अयं क्षणो यद्यङ्कुरकार-णाधारः स्यादङ्कुरोत्पत्तिपूर्वक्षणः स्यात् अङ्कुरो यद्येतत्क्षणवृत्ति-कारणकः स्यात् एतदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकः स्यादिति तर्कात् क्षणिकत्वं स्यादित्यत आह । नेति । सर्वत्र विपक्षबाधकाभावेन व्याप्यभावान्मूलशैथिल्यमित्यर्थः ॥

रघु० टी० । समर्थेति । तथा च न प्रागुक्तसाध्यावैशिष्ट्यमिति भावः । हेतुः प्रसङ्गहेतुः । तादृगित्यादि । तथा च व्यभिचार इति भावः । मुख्यत्वेन व्यवहारस्य विशेषणान्न व्यभिचार इत्याशये-नाशङ्कते । नासाविति । कथं न मुख्यता अत आह । तस्येति । अन्यथा जनकजातीयत्वस्य सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वस्य वा निमित्तत्वे ऽनियमप्रसङ्गात् । द्रव्यत्वादिना बीजजातीयशिलादौ समर्थव्यवहारस्य सहकारिसमवहिते कुर्वत्यपि तदभावस्य वा प्रसङ्गात् नियतं करणं तथा स्यादत आह । नियमस्य चेति । नियमस्य करणनियमस्य नियतकरणस्येति यावत् । सत्येव करणमित्यन्तस्य एवकारबललभ्ये सहकारिवैकल्ये करणाभावे तात्पर्यम् । तथा च यद्धर्मावच्छिन्नस्याकरणं सहकारिविरहप्रयुक्तं तद्धर्मवत्त्वमित्यर्थः । अस्ति चेदं कुर्वद्दशायामपि बीजे नास्ति च शिलाशकलादौ सत्यपि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहकारिसाकल्ये तत्र कार्यानुत्पादेन स्वभावस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्। अथ बीजमपि भृष्टं शिलासमानमिति चेत् न अभृष्टबीजत्वस्यैवास्तां तादृशो धर्मः आसादयतु वा भर्जनाद्यभावोऽपि सहकारिभावं करणमेवेत्यस्य च सत्यन्तानुषङ्गात्। यद्धर्मावच्छिन्नस्य सहकारिसाकल्ये ऽवश्यं करणं तद्वत्त्वमर्थः। एवं चैतन्निमित्तकसमर्थव्यवहारविषयस्यापि सहकारिरहितस्य बीजादेः करणविरहाद्व्यभिचारेण न व्याप्तिसिद्धिरित्याह। ततश्चेति न च यावत्सत्त्वं करणं करणनियतजातिमत्त्वं वा तथा असिद्धत्वात् अकरणदशायामपि तादृशत्वाविरोधाच्च अनियमप्रसङ्गं निरस्यति नियमस्य चेति तु सम्प्रदायः। अथ भवतां पटादौ नीलव्यवहारस्य नीलं रूपमिव समर्थव्यवहारस्य शुद्धं जननं निमित्तं लाघवात्। अत एव जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वमपि परास्तमिति चेत् अस्तु तावदेवं तथापि निमित्तसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव व्यवहारतदभावोपपत्तेरविरोधात्। निमित्ततदभावयोः करणाकरणरूपयोरेव विरोध इति चेत् न तस्याग्रे निरसनीयत्वात्। एतेन कारिपदबोध्यत्वेन करणप्रसञ्जनं करणविरहेण च कारिपदबोध्यत्वाभावसाधनमपि व्याख्यातम्॥

स्यादेतत्। एतावतापि भावस्य कः स्वभावः समर्थितो भवति न हि क्षेपाक्षेपाभ्यामन्यः प्रकारोस्तीति चेत्। न दूषणाभिधानसमये(१) निश्चयाभावेनैव सन्दि-

---

(१) दूषणावसरे—पा० १ पु०। अयमेव भगीरथसम्मतः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्धासिद्धिनिर्वाहे कथापूर्वरूपपर्यवसानात् । उत्तरपक्षावसरे तु सोऽपि न दुर्वचः ॥

शङ्क० टी० । क्षेपकारिस्वाभाव्ये सर्वदैवाकरणमित्यक्षेपकरणस्वाभाव्यमेव भावानामङ्गीकार्यम् तच्च स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षण एव करणे सति स्यात् तथा च समर्थासमर्थबीजक्षणयोर्भेदसिद्धौ सिद्धं क्षणिकत्वमित्याशयेन भावस्वाभाव्यं पृच्छति । स्यादेतदिति । न हीति । परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति यत इति भावः । अक्षेपकारित्वस्वाभाव्यं सामर्थ्यमालम्ब्य यदि समर्थं स्यात् कुर्यादिति प्रसङ्गस्त्वयावतारितस्तदत्र तत्स्वाभाव्यसन्देहादपि सन्दिग्धासिद्धिर्दूषणमुक्तम् एतावतैव परोक्तसाधने दूषणाभिधानस्य कथापूर्वरूपस्य पर्यवसानात् तव पराजय इत्याह । दूषणाभिधानेति । ननु जल्पे स्वपक्षसाधनमपि वक्तुमुचितमित्यत आह । उत्तरेति ॥

भगी० टी० । नन्वर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वं तच्च क्षेपकारित्वाक्षेपकारित्वाभ्यां व्याप्तम् तत्र यदि भावस्य क्षेपकारित्वं स्वभावस्तदा सहकारिसमवहितस्याप्यकरणप्रसङ्गः अथाक्षेपकारित्वं स्वभावस्तदा स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव सहकार्यभावेऽपि कुर्यात् । न च तृतीयः प्रकारः शङ्कितुमपि शक्यते परस्परविरहरूपत्वादिति स्थैर्ये भावस्वभावानुपपत्तेः परिशेषात् क्षणिकत्वं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याह । एतावतापीति । सहकारिविरहे क्षेपकारित्वं तत्साहित्ये चाक्षेपकारित्वं भावानां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वभाव इति मनसि कृत्याह । दूषणेति । भावस्वभावसन्देहे ऽपि वितण्डाकथायां वादिसाधननिष्ठदूषणावसरे क्षेपकारित्वाक्षेपकारित्वरूपस्वभावानिश्चयोऽपि सहकारिसाहित्यासाहित्याभ्यां करणाकरणे उपपन्ने व्याप्तिग्राहकमानाभावात् कथायां वादिसाधनदूषणाभिधानरूपं यत् पूर्वरूपं तस्य निर्वाहेण कथापर्यवसानादित्यर्थः । तथापि स्थैर्यपक्षे भावस्वभावः समर्थनीय एवेत्यत आह । उत्तरेति ॥

रघु० टी० । अक्षेपकारित्वान्यथानुपपत्त्या क्षणिकत्वं सिषाधयिषुर्भावस्वभावं पृच्छति । स्यादेतदिति । कथायाः जल्पस्य । पूर्वरूपं परपक्षखण्डनम् उत्तरपक्षः स्वपक्षस्य प्रकृते स्थैर्यस्य स्थापनम् ॥

तथाहि करणं प्रत्यविलम्ब इति कोऽर्थः । किमुत्पत्तेरनन्तरमेव करणं सहकारिसमवधानानन्तरमेव वा । विलम्ब इत्यपि कोऽर्थः । किं यावन्न सहकारिसमवधानं तावदकरणं सर्वथैवाकरणमिति वा । तत्र प्रथमचतुर्थयोः प्रमाणाभावादनिश्चये ऽपि द्वितीयतृतीययोः प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । बीजजातीयस्य हि सहकारिसमवधानानन्तरमेव करणं करणमेवेति प्रत्यक्षसिद्धमेव । तथा सहकारिसमवधानरहितस्याकरणमित्यपि ॥

शङ्क० टी० । क्षेपाक्षेपयोरविवेचितयोरेकतरकोटिपरिग्रहोऽनुचित इति विवेक्तुं विकल्पयति । उत्पत्तेरनन्तरमेवेति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षण एवेत्यर्थः। प्रथमचतुर्थयोरिति। स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव करणे प्रमाणाभावः सर्वथैवाकरणे कार्यजातं कदापि नोपलभ्येतेति बलवद्विपक्षदण्ड इत्यर्थः। प्रमाणाभावादित्यापाततो विपरीतमेव प्रमाणमिति वस्तुगतिः। प्रत्यक्षमेवेति। अन्वयव्यतिरेकबलप्रवृत्तमित्यर्थः। अत्यन्तायोगव्यवच्छेदे चायमेवकारः। बीजत्वेनैव कारणतेति विवक्षन्नाह। बीजजातीयस्येति। तादृप्येणैवान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनप्रवृत्तेरिति भावः। अयोगान्ययोगव्यवच्छेदाभ्यामक्षेपकारित्व[१]मेव द्रढयति। क्षेपकारित्वमाह। तथेति॥

भगी॰ टी॰। प्रत्यक्षमित्यनेन स्वपक्षे प्रमाणमुक्तम्। नन्वेकस्यां क्षणिकव्यक्तौ समवधानासमवधानयोरभावात् कथमेतत्प्रत्यक्षगोचर इत्यत आह। बीजजातीयस्येति। करणमिति। देश्यवाक्यस्थं स्वभावपदमनुषज्यते। तज्जातीयव्यक्तिषु जातिपुरस्कारात् प्रत्यक्षेण तद्ग्रह इत्यर्थः॥

रघु॰ टी॰। उत्पत्तेरनन्तरकरणमुत्पत्त्यनन्तरकालीनकार्यकारित्वम् उत्पत्तिकाले कारित्वमिति यावत्। एवमग्रे ऽपि नेयम्। प्रथमेति। कस्यचिदुत्पत्तेरनन्तरमेव किञ्चित्कार्यकारित्वे ऽपि न सर्वत्र तथात्वनियमः तस्य तदानीं सहकारिसाकल्यनिबन्धनत्वादिति भावः। क्षणिकत्ववादिभिरेकस्यां व्यक्तौ करणाकरणयोरनङ्गीकारा-

---

(१) व्यवच्छेदाभ्यामेवोपकारित्व—पा॰ २ पु॰।

9

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दाह । बीजजातीयस्येति । तथेति । अविलम्बकारित्वे एवकारेणान्तर्भावितोऽप्यर्थः प्राधान्येन विलम्बरूपतया पृथगुपदर्शितः ॥

अत्र च भवानपि न विप्रतिपद्यत एव प्रमाणसिद्धत्वात् विपर्यये बाधकाच्च । तथाहि यदि सहकारिविरहे ऽकुर्वाणस्तत्समवधाने ऽपि न कुर्यात् तज्जातीयमकारणमेव स्यात्[१] समवधानासमवधानयोरुभयोरप्यकरणात् । एवं तत्समवधानविरहे ऽपि यदि कुर्यात् सहकारिणो न कारणं स्युः तानन्तरेणापि करणात् । तथा चानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवतामप्यकारणत्वे कार्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गः[२] तथा च कादाचित्कत्वविहतिरिति ॥

शङ्क० टी० । नन्वेवं न मन्यामह इत्यत आह । अत्र चेति । प्रमाणेति । सहकारिषु सत्सु करणस्यासत्सु चाकरणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः । विपर्यये बाधकं स्फुटयति । तथाहीति । यज्जातीयं सहकारिसमवधानासमवधानयोरकारणं तज्जातीयमकारणमेव शिलाशकलवदिति व्याप्त्युपष्टम्भेनाह[३] । यदीति । न च दीपोपरिनयनात् पक्वबीजे व्यभिचारः । तत्रापि सहकारिविशेषविरहस्य कल्पनीयत्वात् । यत्कार्यं यद्व्यतिरेकेण यत् करोति तत्कार्ये न तस्य

(१) तज्जातीयमकारणं स्यात् – पा० १ पु० ।
(२) कार्यस्याकरणकत्वप्रसङ्गः—पा० २ पु० ।
(३) व्याप्त्यवष्टम्भेनाह—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्सहकारित्वं यथा दण्डस्य घटे जनयितव्ये तन्तुरिति । व्याप्तव-ष्टम्भेनाह । एवमिति । यदि सहकारित्वेनाभिमताः क्षित्यादयोऽङ्कुरे जनयितव्ये वीजेन नापेक्षेरन् तदा ते तत्र सहकारिणो न स्युः रासभवदित्यापादनार्थः । न चेष्टापत्तिः अन्वयव्यतिरेकसिद्धकार्य-कारणभावतिरस्कारे तद्भावस्यैव न स्यात् स्याच्च कार्यस्याकस्मिकत्व-मित्याह । तथा चेति । ततः किमित्यत आह । तथा चेति । किञ्चित्काले ऽसतः किञ्चित्कालसत्त्वं कादाचित्कत्वं सुदृढप्रमाणाव-ष्टतमपि न स्यादित्यर्थः ॥

भगी० टी० । क्षणिकत्वपक्षे सहकार्यनपेक्षायामपि तैः सहार्थः समाज इत्यभ्युपगमे ऽपि सहकारिविरहितस्याकरणमित्यत्र सम्प्रतिपत्तिरेव । तद्राहित्ये स्वस्याभावादेवाकरणमेतावांस्तु विशेष इत्याह । अत्र चेति । तथापि व्यभिचारशङ्कया प्रमाणसिद्धत्वमेव कथमित्यत आह । विपर्यय इति । एवमप्यकरणमेवेति नियमः कुतस्त्य इत्यत आह । तथाहीति । कारित्वं कार्योपहितत्वं कारणत्वं स्वरूपयोग्यतेति भेदः । तथा चेति । बीजत्वं यद्यङ्कुरकारणावृत्ति स्याद् बीजमात्रवृत्ति न स्यात् बीजेतराजन्योऽङ्कुरो यदि बीजजन्यो न स्यादजन्यः स्यादित्यर्थः ॥

रघु० टी० । तज्जातीयं तद्धर्मावच्छिन्नम् । अकरणमस्वरूप-योग्यं तथात्वं च प्रामाणिकमिति भावः । एवमिति । सहकारिणो यदि तत्कार्यकारणापेक्षणीया न स्युः तत्कार्यकारणानि न

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्युरित्यर्थः। तेन न वैयधिकरण्यम्। तथा चेति। तुल्यन्यायतया सर्वेषामेवाकारणत्वादिति भावः॥

एवं च द्वितीयपक्षविवक्षायामक्षेपकारित्वमेव भावस्य स्वभावः। तृतीयपक्षविवक्षायां तु क्षेपकारित्वमेव भावस्य स्वरूपमिति नोभयप्रकार[१]न्निवृत्तिरिति॥

शङ्क० टी०। ननु तथापि भावस्य कः स्वभाव इति प्रश्ने किमुत्तरमत आह। एवं चेति। सहकारिसमवधानासमवधानरूपावच्छेदभेदमादायाक्षेपकारित्वक्षेपकारित्वयोरुभयोरप्येकस्मिन् बीजजातीये दर्शनान्नानयोर्विरोध इत्यर्थः[२]।

भगी० टी०। आशयं स्फुटयति। एवं चेति। तथा चैकधर्मिगतत्वेन न तयोर्विरोध इत्यर्थः।

रघु० टी०। एवं चेत्यादि॥

तथापि किमसमर्थस्यैव सहकारिविरहः स्वरूपलाभानन्तरं कर्तुरेव वा सहकारिसमवधानम् अन्यथा वेति। किं नियामकमिति चेत् इदमुच्यते कुशूलस्थबीजस्याङ्कुरानुकूलः शिलाशकलात् कश्चिदस्ति विशेषो वा न चेन्नियमेनैकत्र प्रवृत्तिः अन्यस्मा[३]न्निवृत्तिश्च

(१) नोभयाकार—पा० १ पु०। (२) इति भावः—पा० २ पु०।
(३) अपरस्मा—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदर्थिनो न स्यात्। परम्परयाङ्कुरप्रसवसमर्थबीजक्षण-जननादस्त्येवेति चेत् कदा पुनः परम्परयापि तथाभूतं करिष्यतीति। तच सन्देह इति चेत् स पुनः किमाकारः किं सहकारिषु समवहितेष्वपि करिष्यति न वेति उतासमवहितेष्वपि तेषु करिष्यति न वेति॥

शङ्क० टी०। नन्वेवं स्वभावद्वयस्थितावपि न स्थैर्यं यतः कुर्वद्रूपस्यैव सहकारिसमवधानमतद्रूपस्यैव तद्विरह इति क्षणिकत्वेप्युपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह। तथापीति। कर्तुरेवेति। कुर्वद्रूपत्वजातिमत इवेत्यर्थः। अकुर्वदपि बीजत्वालिङ्गितं समर्थमेवेत्येकस्यैव सहकारित्वाभावाभाभ्यां करणाकरणे इति स्थैर्यमेवेत्यभिप्रेत्य पृच्छति। कुशूलस्येति। अङ्कुरादिप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्यैव कुशूलस्थस्यापि सामर्थ्यमित्याह। न चेदिति। तदर्थिप्रवृत्तेरन्यथोपपत्तिमाह। परम्परयेति। असमर्थमपि कुशूलस्थं समर्थं जनयिष्यति शिलाशकलं तु न तथेति विशेष इत्यर्थः। अस्त्येवेति। तदर्थिप्रवृत्तिरित्यनुषङ्गः। यद्वा शिलाशकलादिविशेष इत्यनुषज्यते। काचिद्दुक्तनष्टा व्यक्तिः समर्थलक्षणं न जनयत्यथ च तत्रापि तदर्थिप्रवृत्तिरिति बीजत्वेनैव सामर्थ्यं वाच्यमिति हृदि निधाय पृच्छति। कदेति। परम्पराकारणे प्रवृत्तौ कालावच्छेदज्ञानमतन्त्रमित्याशयेनाह। तच्चेति। बीजं सहकारिसमवधाने करिष्यत्येव समवधानं कदेति सन्देहो वाच्यस्तथा च बीजत्वेनैवाङ्कुरं प्रति सामर्थ्यं वाच्यमित्याशयेन संशयाकारं विकल्पयति। स पुनरिति॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी० टी०। ननु सहकारिविरहितस्यासमर्थस्यैवाकरणं न तु स्वरूपयोग्यस्य तत्समवहितस्य च करणं कुर्वद्रूपत्वजातिमत एवेत्यर्थः। न नियमेनेति। कुशूलस्थं बीजं यद्यङ्कुरकारणतावच्छेदकरूपवन्न स्यान्नियमेनाङ्कुरार्थिप्रवृत्तिविषयो न स्यादित्यर्थः विपर्यये-ऽप्यनुमानमित्यर्थः। ननु साक्षात्प्रयोजकत्वे साध्ये ऽङ्कुरार्थिप्रवृत्तिविषयत्वादित्यनैकान्तिकम् परम्पराप्रयोजकत्वे च साध्ये त्वदपेक्षितासिद्धा सिद्धसाधनमित्याह। परम्परेति। शिलाशकलादिविशेष इत्यनुषज्यते। तत्परम्पराजन्यव्यक्त्यन्तरे ऽपि प्रवृत्तिसंवाद उपपद्यत इति भावः। कदेति। कालविशेषे फलजनकत्वानिश्चये प्रेक्षावन्तो न प्रवर्तेरन्निति भावः। साधनत्वनिश्चयात् कालसन्देहेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याह। तन्नेति॥

रघु० टी०। ननु यद्युपदर्शितं करणमकरणं च स्वभावो भावस्य तदा यावत्सत्त्वं तदुभयापत्तिः सति धर्मिणि स्वभावविरहायोगादिति चेत् न स्वभावत्वं तत्तादात्म्यं वा स्याद् यावत्सत्त्वं तत्र तत्सत्त्वं वा तद्धर्मतामात्रं वा। तत्राद्ययोरनभ्युपगमोऽन्तिमस्तु धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदेन धर्मिसत्त्वे ऽप्यसत्त्वं न विरुणद्धि। स्यादेतत् बीजत्वेन सामर्थ्ये सिद्धे समर्थानां बीजजातीयानामिवैकस्यापि बीजस्य सहकारिसाकल्यवैकल्याभ्यामेव करणाकरणयोरुपपत्तौ सिद्ध्यति स्थैर्यं न त्वेतदस्ति समर्थस्य क्षेपायोगादिति तथा च कुर्वद्रूपत्वेनैव सामर्थ्यं न बीजत्वेन समर्थ एव च सहकारिणां लाभो लाभ एव तथा च न सहकारिसाकल्यवैकल्यप्रयुक्ते करणाकरणे किं तु सामर्थ्या-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामर्थ्यप्रयुक्ते इत्याशयेनाशङ्कते। तथापीति। असमर्थेत्यादि। समर्थस्यापि सहकारिविरहे तदानीं कार्यस्यानुत्पत्तौ समर्थस्याप्यकरणमुत्पत्तौ च सहकारिणामकरणत्वम्। असमर्थे च सहकारिसाकल्ये समर्थबीजविरहे ऽपि कार्यस्योत्पत्तौ बीजस्याकरणत्वम् अनुत्पत्तौ च बीजविरहेण समर्थस्यापि सहकारिणोऽकरणं प्रसज्येत। तेन तदुभयं व्युदस्तम्। अन्यथा वेति। समर्थस्यापि कदाचित्सहकारिणां वैकल्यं कदाचित् साकल्यं तेनाकरणं करणं चेति प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या बीजत्वेनैव सामर्थ्यमित्याशयेन पृच्छति। कुशूलेत्यादि। प्रवृत्तिमन्यथोपपादयति। परम्परेति। अस्त्वेवेति। शिलाशकलादिशेषः समर्थक्षणं प्रत्येवानायत्या बीजत्वेन सामर्थ्यं वाच्यम्। तथा च समर्थस्यापि सहकारिविरहादकरणमित्यायातमित्याशयेन पृच्छति। कदेत्यादि।

केचित्तु तज्जातीयानां सहकारिलाभालाभयोः करणाकरणेन स्थैर्यसाधके क्षणिकत्वे ऽप्युपपन्नत्वात् एकस्यैव तु तेनाद्यापि सिद्धे प्रत्यभिज्ञानं च व्यभिचारिजातीयमसिद्धप्रमाभावं न साधकमतः कथं स्थैर्यमित्या[१]शयेनाह। तथापीति। असमर्थेत्यादिनियमद्वयं समर्थस्यापि सहकारिणा वैकल्यादकृतवतः पश्चात् साकल्ये सति करणस्य प्रतिक्षेपकं प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या बीजत्वेन सामर्थ्यसिद्धौ न तादृशनियमसिद्धिरित्याशयेन पृच्छति। कुशूलेतीति प्राहुः॥

अथ यदा सहकारिसमवधानं तदैव करिष्यत्येव[२] परं कदा तेषां समवधानमिति सन्देहः। न तावत्

(१) स्थैर्यसिद्धिरित्या—पा० २ पु०। (२) करोत्येव—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वः सामान्यतः कारणत्वावधारणे तस्यानवकाशात् अवकाशे वा कारणत्वानवधारणात्। नापि द्वितीयः सहकारिणां तत्त्वावधारणे तस्यानवकाशात् अवकाशे वा तेषां तत्त्वानवधारणात्। तृतीये तु सर्वं एव तत्सन्तानान्तःपातिनो बीजक्षणाः समानशीलाः प्राप्नुवन्ति यत्र तत्र सहकारिसमवधाने सति करणनियमात् सर्वत्र च सहकारिसमवधानसम्भवात्॥

शङ्क० टी०। सामान्यत इति। न च सौगतानभ्युपगतमिदं बीजजातीयस्य सहकारिसमवधाने सत्येव करणं करणमेवेति प्रत्यक्षसिद्धमित्यादिना तत्साधनात्। तेषामिति। न चेष्टापत्तिः सहकारिणो न कारणं स्युरित्यादिना पूर्वमेव साधनात्। समानशीला इति। समानसामर्थ्यरूपं शीलं येषां ते तथा। एवं तर्हि कुशूलस्थस्यापि स्यादित्यत आह। सर्वत्र चेति॥

भगी० टी०। सामान्यत इति। बीजत्वेनैव रूपेणेत्यर्थः। यद्यपि परस्यैतदसिद्धम् तेन कुर्वद्रूपत्वजात्या कारणत्वोपगमात् तथापि बीजजातीयस्य बीजत्वेन रूपेणाङ्कुरेण प्रयोजकत्वमित्युभयसिद्धम्। तत्र तस्य कारणकारणतावच्छेदकत्वमस्याहोकारणतावच्छेदकत्वमिति संशये प्रथमे गौरवादन्त्ये बाधकाभावादेतदेव न्याय्यमित्यभिप्रायः। असमवधानवत् समवधाने ऽप्यङ्कुराकरणाद्बीजस्यातत्कारणत्वात् तदर्थिनः प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह। अवकाशे वेति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्त्वेति । सहकारित्वनिश्चये तादृशसन्देहाभावात् तदभावे ऽपि भवतस्तदकारणत्वादित्यर्थः । समानेति । बीजत्वेनैव रूपेण स्वरूपयोग्या इत्यर्थः ॥

रघु० टी० । सामान्यत इति । न चाङ्कुरसमर्थबीजक्षणं सत्यपि परेषां बीजत्वेन न कारणत्वम् अपि तु तत्कुर्वद्रूपत्वेनैवेति वाच्यम् । तथात्वे ऽपि बीजजातीयस्य सत्यां सहकारिसम्पत्तौ अवश्यं करणमिति सामान्यतोऽवधारणात् अनवधारणे वा नियतप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । समानशीलाः समानयोग्यताकाः । तथा च सिद्धं बीजत्वेन कारणत्वमिति भावः ॥

समर्थ एव क्षणे क्षित्यादिसमवधानमिति चेत् तत् किमसमर्थे सहकारिसमवधानमेव नास्ति समवधाने सत्यपि वा तस्मान्न कार्यजन्म । नाद्यः शिलाशकलादावपि क्षितिसलिलतेजःपवनयोगदर्शनात् । न द्वितीयः शिलाशकलादिव कदाचित् सहकारिसाकल्यवतोऽपि बीजादङ्कुरानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥

शङ्क० टी० । समर्थासमर्थयोरेव सहकारिसमवधानासमवधाने इति नैकस्यैव तदधीने फलोपधानानुपधाने इति कथमेकशीलत्वमित्याह । समर्थ एवेति ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी० टी०। ननु कुर्वद्रूपत्वे बाधकाभावात् तेनैव रूपेण बीजस्य स्वरूपयोग्यत्वं न तु बीजत्वेन बीजत्वान्वयव्यतिरेकयोस्तद-न्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यथासिद्धेरित्याह। समर्थ एवेति। अङ्कुरानु-त्पत्तीति। तथात्वे वा तथा दृश्येतेति भावः ॥

रघु० टी०। समर्थ एवेति। तथा च न समानशीलत्वमिति भावः ॥

एवमपि स्यात्। को दोष इति चेत् न तावदिदमुप-लब्धम्। आशङ्क्यत इति चेत् न तत्समवधाने सत्यपि अकरणवत् तद्विरहे करणमप्याशङ्क्येत। आशंक्यता-मिति चेत् तर्हि बीजविरहेऽप्याशङ्क्येत। तथा च सति साध्वी प्रत्यक्षानुपलम्भपरिशुद्धिः ॥

शङ्क० टी०। एवमपीति। सहकारिसमवधानवतोऽप्यङ्कुरानु-त्पत्तिः स्यादित्यर्थः। न तावदिति। चेत्त्वेऽपि तर्हि कदाचिदङ्कुरो न स्यादिति भावः। आशङ्क्यत इति। लभ्यते समर्थादपि कुशूल-स्थादङ्कुरानुत्पत्तिश्चेत् तदा सहकारिसमवहितादपि तदनुपपत्तिः शङ्कास्पदं स्यादित्यर्थः। अनुभवमतिक्रम्यापि यदि शङ्का तत्राह। तत्समवधान इति। आशङ्क्यतामिति। एतावतापि न क्षणिकत्व-क्षतिरिति भावः। अनिबन्धना चेच्छङ्का तदाह। तर्हीति। तथा चाङ्कुरार्थिप्रवृत्तिर्नियमतो न स्यादिति भावः। तथा चेति। प्रत्यक्षानुपलम्भावन्वयव्यतिरेकौ। तत्परिशुद्धिः तदुपस्थितकार्य-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारण[१]भावानिश्चयः। तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे निरीहं[२] जगज्जायेतेति भावः॥

भगी० टी०। तर्हीति। तथा चाङ्कुरार्थिनो नियमेन बीजे प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। तथा चेति। अन्वयव्यतिरेकयोरित्य-सुपप्लवे ऽर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वमपि न निश्चीयेतेत्यर्थः॥

रघु० टी०। बीजजातीयस्य सहकारिसमवधाने सत्येव करणं सति करणमेवेति तावन्नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितं तत्र यद्येकस्मिन्नंशे आशङ्का स्यात् स्यादंशान्तरे ऽपि विपरीतनिश्चय-स्याकिञ्चित्करत्वादित्याह। तत्समवधान इत्यादिना। तच्चां सह-कारिणः परामृशति॥

स्यादेतत् न बीजादीनां परस्परसमवधानवतामेव कार्यकरणमङ्गीकृत्याशङ्क्यते येन समवधाननियमात्[३] सर्वेषामेव तज्जातीयानामेकरसतानिश्चयः स्यात् नापि यच्च तच्च समर्थोत्पत्तिमङ्गीकृत्य येन विकलेभ्योऽपि कदाचित् कार्यजन्मसम्भावनायां प्रत्यक्षानुपलम्भ-विरोधः[४] स्यात्॥

---

(१) तदुपप्लवे कार्यकारण—पा० २ पु०।

(२) निर्बाधं—पा० २ पु०।

(३) समवधानानियमात्—पा० ३ पु०।

(४) प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोध इति शङ्करमिश्रसम्मतः पाठः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी०। स्यादेतदिति। पूर्वं कुर्वद्रूपत्वे साधकाभाव उक्त इदानीं विस्तरेण बाधकमभिधीयत इत्यपौनरुक्त्यम्। बीजं सहकारिसमवहितं सदङ्कुरं करोति सहकारिसमवधानमेव कदा भविष्यतीति सन्देहे बीजानां सर्वेषां समानशीलता प्रसक्ता अतस्तत्सन्देहं निरस्यति। न बीजादीनामिति। शङ्क्यत इति। कदा सहकारिसमवधानं स्यादिति सन्दिह्यत इत्यर्थः। एकरसतां बीजत्वेनैव सर्वेषां बीजानामङ्कुरकारणतामङ्गीकृत्येत्यनन्तरं शङ्क्यत इत्यनुषज्यते। प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधो गृहीतान्वयव्यतिरेकभङ्गः॥

भगी० टी०। शङ्क्यते कदा पुनस्तेषां सहकारिसमवधानमिति सन्दिह्यत इत्यर्थः। येनेति। सर्वेषां बीजानां सहकारिसमवधानं कदाचिद् भविष्यतीत्यात्मकानियमाभ्युपगमे बीजजातीयानां सर्वेषामेकरसतानिश्चयो बीजत्वेन स्वरूपयोग्यतानिश्चय इत्यर्थः। अङ्गीकृत्येत्यत्र शङ्क्यत इत्यनुषज्यते॥

रघु० टी०। ननु नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां बीजजातीयस्याङ्कुरं प्रति सामर्थ्यमेवावधृतम् तच्च न बीजत्वेन समर्थस्य क्षेपायोगात्। कुशूलस्थादेरपि बीजादङ्कुरोत्पादप्रसङ्गात् परं तु बीजत्वावान्तरेण कुर्वद्रूपत्वेन समर्थानां च स्वकारणसामर्थ्याधीनः समाजनियमः प्रमाणबलादेव कल्प्यते एकविरहे ऽपरस्मात् कार्योत्पादे तस्याकारणत्वप्रसङ्गात् अनुत्पादे च सामर्थ्यायोगात् शिलादिमिलितास्तु बीजविरहिणः क्षित्यादयो न समर्थाः कार्याजनक-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वा[१]दित्याशयेनाशङ्कते । स्यादेतदिति । परस्परेति । एवकारेणातिशये नैरपेक्ष्यलाभः । आशङ्कते दिश्यते । क्षणिकत्वमिति शेषः । एकरसत्वमेकस्वभावत्वमेककार्यसामर्थ्यमिति यावत् जातिभेदः कुर्वद्रूपत्वम् । एतदङ्गीकारश्चानुगताङ्कुरजातीयनियामकतया कार्यव्यक्तिभेदस्य तयोत्पन्नकारणव्यक्तिभेदादेवोपपत्तेः । जातिश्च नैयायिकानां विधिरूपा व्यावृत्तिरूपा परेषाम् धर्मिणि वर्तमाना जन्यत्वजनकत्वयोरवच्छेदिका अनुगतव्यवहारादिनियामिका चेति ॥

किन्नाम बीजादिषु समवहितेष्ववान्तरजातिविशेषमाश्रित्यापि कार्यजन्म सम्भाव्यत इति । न दृष्टसमवधानमात्रेणैवोपपत्तौ तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् कल्पनागौरवप्रसङ्गप्रतिहतत्वात् अतीन्द्रियेन्द्रियादिविलोपप्रसङ्गात् विकल्पानुपपत्तेः विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वाच्चेति ॥

शङ्क० टी० । किन्नामेति । बीजत्वं वा कारणतावच्छेदकं कुर्वद्रूपत्वं वा तथेति सन्दिह्यते इत्यर्थः । दृष्टेति । अन्वयव्यतिरेकविषयीभूते सति बीजत्वे तदन्यकल्पनायां न प्रमाणमित्यर्थः । तत्र कुर्वद्रूपत्वे विप्रतिपत्तयः । अङ्कुरकारणतावच्छेदकत्वं फलोपहितबीजमात्रवृत्ति न वा बीजवृत्तिजातित्वं प्रत्यक्षविषयत्वव्याप्यं न वा अङ्कुरोपहितमात्रवृत्ति धर्मोऽङ्कुरकारणतावच्छेदको न वा ।

---

(१) कार्यानर्जकत्वा—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रमाणाभावादिति । योग्यानुपलब्धेर्योग्यव्यक्तिवृत्तिजात्यन्तराभाव एव सिद्धो यत इत्यर्थः । दोषान्तरमाह । कल्पनेति । बीजत्वेनैव प्रत्यक्षसिद्धेनाङ्कुरकारणतावच्छेदे सम्भवति तदर्थमतीन्द्रियजातिकल्पना न सम्भवतीत्यर्थः । दोषान्तरमाह । अतीन्द्रियेति । बाह्यालोकादेरेव कुर्वद्रूपात् साक्षात्कारोपपत्ताविन्द्रियकल्पनापि न स्यादित्यर्थः । दोषान्तरमाह । विकल्पेति । शालित्वादिना परापरभावादिविकल्पवज्जाति[१]विशेषस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । दोषान्तरमाह । विशेषस्येति । बीजत्वसामान्यस्य क्वचित्प्रयोजकत्वमावश्यकं तच्च निरूप्यमाणमङ्कुरं प्रत्येव स्यादित्यर्थः ॥

भगी० टी० । किन्नामेति । बीजजातीयं कारणमित्युभयवादिसिद्धम् । किन्त्वङ्कुरानुपहितवृत्तित्वाद् बीजत्वं न कारणतावच्छेदकमपि तु कुर्वद्रूपत्वमिति तन्निरासं विना नैकरसतानिश्चय इत्यर्थः । तत्र चाङ्कुरकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं कारिमात्रवृत्ति न वा बीजवृत्तिजातित्वं प्रत्यक्षविषयत्वव्याप्यं न वा कारिमात्रवृत्तिधर्मो ऽङ्कुरकारणतावच्छेदकजातित्वं न वेति विप्रतिपत्तयः । प्रमाणाभावादिति । यद्यपि साधकबाधकप्रमाणाभावात् संशयो युक्तस्तथापि तस्य प्रामाणिकत्वे कल्पनागौरवस्यानवतारात् तदुत्थापनार्थमेतदुक्तम् । अत एव दृष्टसमवधानेत्यादिप्रतिहतत्वादित्यन्तमेकं दूषणम् । तथा च लाघवसहकृतान्वयव्यतिरेकाभ्यामङ्कुरकारणतावच्छेदकं बीजत्वमेव क्लृप्तमिति न जात्यन्तरकल्पनमित्यर्थः । कार्या-

---

(१) जातिविकल्पेन—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पधाने तु सहकारिसमवधानं तन्त्रमिति भावः । अतीन्द्रियेति । यद्यपि परेषां गोलकमेवेन्द्रियं तच्च नातीन्द्रियं तथापि धर्मप्रधानो निर्देश इतीन्द्रियत्वमिहेन्द्रियपदवाच्यं तच्च कुर्वद्रूपत्वविशिष्टप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वमित्यतीन्द्रियमेव । यद्वा गोलकमात्रं नेन्द्रियं प्रसक्तार्थस्यापि[१] सत्त्वात् किन्तु भोगजनकादृष्टोपगृहीतमिति विशिष्टमतीन्द्रियम् अतीन्द्रियमिन्द्रियं परेषां समनन्तरप्रत्ययोस्माकं तु मनस्तदुभयमप्यतीन्द्रियमित्येके । इन्द्रियादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्यन्ये । विकल्पेति । शालित्वकुर्वद्रूपत्वयोर्गोत्वाश्वत्वयोरिव विरोधः अविरोधे वा शालित्वं तद्व्यापकं तदेव वा शालित्वव्यापकमिति विकल्प्य यथायथं दूष्यत्वादित्यर्थः । एतत्तु स्वमतमाश्रित्योक्तम् बौद्धैर्जातिमात्रानभ्युपगमात् कुर्वद्रूपत्वस्य च सामग्रीप्रविष्टकारणजन्यस्वरूपविशेषरूपत्वात् । न चातिशयोऽप्यतिरिच्यत इत्यन्यत्र स्वयमेवाभिधानात् । विशेषस्येति । यदि बीजं बीजत्वेन काञ्चिदर्थक्रियां न कुर्यात् तदा तेन रूपेण तस्य सत्त्वं न स्यात् यद्येन रूपेणार्थक्रियाजनकं तत् तेन सदिति तवाभ्युपगमादिति । बीजत्वमपि क्वचित् प्रयोजकं तच्च सर्वेषामविशिष्टमिति कथं न समानशीलत्वमिति भावः ॥

रघु॰ टी॰ । सम्भाव्यत इतीति । अङ्गीकृत्याशङ्क्यत इत्यनुषज्यते । अङ्कुरकारीणि बीजान्यङ्कुराकरणदशापन्नबीजावृत्तिजातिमन्ति न वा तादृशबीजावृत्त्यङ्कुरजनकतावच्छेदकजातिमन्ति न

(१) प्रसक्त्यर्थस्यापीति—पा॰ १ । २ पु॰ ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेत्यादिकां कुर्वद्रूपत्वे विप्रतिपत्तिं वदन्ति। बीजवृत्तिजातित्वं प्रत्यक्षत्वव्याप्यं न वेति तु न वाच्यम् कुशूलस्थबीजसाधारणातीन्द्रियजातिसिद्धावपि कुर्वद्रूपत्वासिद्धेः बीजत्वेन सामर्थ्ये ऽपि सहकारिविरहादेव क्षेप उपपद्यत इत्याशयवान्निराकरोति। नेत्यादिना प्रमाणाभावादिति। परेषां प्रमाणाभावमात्रेणैव प्रमेयाभावावधारणम्। यद्वक्ष्यति यो यदर्थमित्यादि। पारमार्थिकं बाधकमाह। कल्पनेति। तादृशजातितदभावान्यतरवत्त्वस्य तादृशजातितदभावान्यतरप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य[१] वा साधकात् सत्त्वादेः क्लृप्तजातिबाधात् क्लृप्तकल्पनागौरवप्रतिसन्धानसहकृतात् तदभावसिद्धिरिति भावः। संक्षिप्यैव चाग्रे बाधकद्वयविवरणं प्रमाणवतो गौरवस्याबाधकत्वात् प्रमाणाभावसहकृतं तद्बाधकत्वेनोपात्तमित्यपरः। अतीन्द्रियेति। न च नेदमनिष्टं परेषामिति वाच्यम्। अपरिदृश्यमाणगोलकादिव्यक्तिविलोपप्रसङ्गादित्यर्थात्। न च विना गोलकं कथं रूपोपलब्धिः यतो गोलकस्य गोलकत्वेन न हेतुत्वम् अपि तु कुर्वद्रूपत्वेन तथा च कुर्वद्रूपत्वशालिनस्तात्कालिककायादेरेव तदुत्पत्तिसम्भवात् शालिवृत्तेः कुर्वद्रूपत्वस्याशालाविव गोलकवृत्तेस्तस्यागोलके ऽपि सम्भवात्। अथैवं वा कार्येण कारणानुमानं विलीयेतेति चेन्न विलीयेत किं न विलीयेत भवता तदुक्तं प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो न कार्ये प्रयोजक इति वदतो बौद्धस्य शिरस्येव प्रहार इति। इन्द्रियादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्यन्ये।

---

(१) तादृशजातिप्रकारकप्रमाविषयत्वतदभावप्रकारकप्रमाविषयत्वान्यतरस्य—पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विकल्पानुपपत्तेः । सहकारित्वप्रतिक्षेपकत्वविकल्पानुपपत्तेः । विशेष-स्येति । बीजगतविशेषस्य बीजकार्याङ्कुरस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वं न बीजसामान्यस्याङ्कुरसामान्यप्रयोजकतायाः प्रतिक्षेपकत्वं यत इत्यर्थः ॥

तथाहि उत्पत्तेरारभ्य मुद्गरप्रहारपर्यन्तं घटस्तावत् जात्यन्तरानाक्रान्त एवानुभूयमानः क्रमवत्सहकारि-वैचित्र्यात् कार्यकोटीः[१] सरूपा विरूपाः करोति तच्च एतावतैव सर्वस्मिन् समञ्जसे अनुपलभ्यमानजाति-कोटिकल्पना[२] केन प्रमाणेन केन वोपयोगेन येन कल्पनागौरवप्रसङ्गदोषो न स्यात्[३]। यो यदर्थं कल्प्यते तस्यान्यथासिद्धिरेव तस्याभाव इति भवानेवाह इति ॥

शङ्क० टी० । तत्राद्यं विवृणोति । उत्पत्तेरारभ्येति । जात्य-न्तरानाक्रान्त इति । यदि तदाक्रान्तः स्यात् तदा तथोपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्न जात्यन्तराक्रान्त इत्यर्थः । तर्हि प्रथममेव किन्नाकार्षीदित्यत आह । क्रमवदिति । कार्यकोटीरिति । अन्यथा तत्तत्कार्यं प्रति कुर्वद्रूपत्वरूपजातिकोटिकल्पना स्यादिति भावः । अत एवाह । सरूपा विरूपा इति । द्वितीयं हेतुं विवृणोति । यो यदर्थमिति । अन्ये तु भवानेवाहेतिपर्यन्तं प्रमाणाभावादित्यस्यैव विवरणप्रपञ्च इत्याहुः ॥

---

(१) कर्मकोटीः—पा० २ पु० । (२) कल्पनं—पा० १ पु० ।
(३) न सिद्ध्येत—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी० टी०। आद्यं हेतुं विवृणोति। तथाहीति। जात्यन्तरं कुर्वद्रूपत्वम्। एतच्च स्वदर्शनाभिप्रायेणोक्तम्। परैस्तु जातेर्योग्यव्यक्ति-वृत्तावप्ययोग्यत्वाभ्युपगमात् तत्तत्कालीनविचित्रकार्यजनकत्वादपि न तत्सिद्धिरन्यथोपपत्तेरित्याह। क्रमवदिति। केन वेति। उपयोग-स्यापि प्रमाणत्वाद् गोवृषन्यायेन पृथगुपादानम्। ननु बीज-त्वस्य कारणतावच्छेदकत्वसिद्धावपि कुर्वद्रूपत्वाभावः कुत इत्यत आह। यो यदर्थमिति। अन्यथोपपत्तेरन्यथानुपपत्तिस्तत्कल्पनाबीजं नास्तीत्यर्थः॥

रघु० टी०। जात्यन्तरेति। जातेर्योग्यव्यक्तिवृत्तितयैव योग्य-त्वात् तदभावस्य सुग्रहत्वात्। एतदतीन्द्रियत्वकल्पनायास्त्वाप्रामा-णिकत्वात्। एवकारबललभ्ये जात्यन्तरवत्त्वानुभवाभावे वा तात्पर्यम्। यद्वक्ष्यति अनुपलभ्यमानजातीति। केन वेति। उपयोगस्यापि प्रमाणत्वात् गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुपादानम्॥

दृष्टं च जातिभेदं तिरस्कृत्य स्वभावभेदकल्पनयैव[१] कार्योत्पत्तौ[२] सहकारिणोऽपि दृष्टत्वात् कथञ्चित् स्वीक्रियन्ते अतीन्द्रियेन्द्रियादिकल्पना तु विलीयेत मानाभावात् विकल्पानुपपत्तेश्च॥

---

(१) स्वभावकल्पनयैव—पा० १ पु०।
(२) कार्योपपत्तौ—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी० । तृतीयं हेतुं विषदयति । दृष्टं चेति । स्वीक्रियन्त इत्यनन्तरमनुमन्यामह इति शेषः । तदयमर्थः अन्वयव्यतिरेकविषयीभूतबीजत्वतिरस्कारे स्वस्य भावो धर्मः कुर्वद्रूपत्वं तत्कल्पनयैव कार्योपपत्तौ दृष्टत्वात् सहकारिणः स्वीक्रीयन्त इत्यनुमन्यामहे । इन्द्रियं त्वतीन्द्रियं न कल्पनीयं सहकारिण एव कुतश्चित् कुर्वद्रूपात् कार्योपपत्तेरिति । आदिपदात् समनन्तरप्रत्ययादीनां ग्रहणम् । अत एवाह । मानाभावादिति । अन्यथानुपपत्तिरतीन्द्रियकल्पनायां मानम् सहकारिण एव कस्यचित् कुर्वद्रूपत्वकल्पनायां सा नास्तीत्यर्थः । गोलकादीनामपीन्द्रियत्वे अदृष्टादिविशिष्टं तदतीन्द्रियमेव । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्वा । चतुर्थं दूषयति । विकल्पेति । त्वदभ्युपगतानां विविधानां कल्पानामनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

भगी० टी० । द्वितीयं प्रसङ्गं विवृणोति । दृष्टं चेति । जातिभेदं बीजत्वम् । तिरस्कृत्याङ्कुरकारणतानवच्छेदकीकृत्य । यदि स्वभावभेदादेव कार्यजातिनियमस्तर्हि कृतं सहकारिस्वीकारेणेत्यापादिते दृष्टत्वात् सहकारिणः स्वीक्रीयन्त इति समाधानेऽप्यतीन्द्रियं त्वदभ्युपगतं न सिद्ध्येद् दृष्टादेव कुर्वद्रूपत्वविशिष्टात्तज्जन्यकार्योपपत्तेरित्याह । सहकारिणोऽपीति ॥

रघु० टी० । जातिभेदं बीजत्वादिकम् । स्वीक्रियते भवद्भिः ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स खलु जातिविशेषः शालित्वसंग्राहको[१] वा स्यात् तत्प्रतिक्षेपको वा। आद्ये कुशूलस्थस्यापि शालेः कथं न तद्रूपत्वं[२] द्वितीये त्वभिमतस्यापि शालेः कथं तद्रूपत्वम्। एवं शालित्वमपि तस्य संग्राहकं प्रतिक्षेपकं वा। आद्ये ऽशालेरतत्त्वप्रसङ्गः[३] द्वितीये तु शालेरेवातत्त्वप्रसङ्गः॥

शङ्क० टी०। शालित्वसङ्ग्राहकः शालित्वव्यापकः। तत्प्रतिक्षेपकस्तद्विरोधी। कथमिति। तत्राप्यङ्कुरकुर्वद्रूपत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः। तद्रूपत्वमिति। कुर्वद्रूपत्वमित्यर्थः। परस्परविरोधादिति भावः। एवमिति। यद्यपि परस्परप्रतिक्षेपकत्वं विकल्पितमेव तथापि शालित्वं पुरस्कृत्य विकल्प्यत इत्यपौनरुक्त्यम्। आद्य इति। अतत्त्वापत्तिरिति। अङ्कुराकुर्वद्रूपत्वापत्तिरित्यर्थः। द्वितीय इति। शालित्वं पुरस्कृत्य[४] कुर्वद्रूपत्वव्यापकत्वे यवादीनामङ्कुरकारित्वं न स्यादित्यर्थः॥

भगी० टी०। शालित्वसङ्ग्राहकः शालित्वव्यापकः। प्रतिक्षेपकस्तदभावव्याप्यः। तद्रूपत्वं कुर्वद्रूपत्वम्। तथा च लक्षये ऽपि

---

(१) शालित्वस्य सङ्ग्राहकः—पा० २ पु०।
(२) तद्रूपवत्त्वं—पा० २ पु०।
(३) अतत्त्वापत्तिः—पा० २ पु०। शङ्करमिश्रसम्मतोऽयम्।
(४) शालित्वस्य—पा० ३ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुशूलस्थशालेः सहकार्यभावात् कार्याभाव इति स्थैर्येऽप्यविरोध इति भावः । अभिमतस्य सहकारिसमवहितस्य । अतत्त्वप्रसङ्गो-ऽकुर्वद्रूपत्वप्रसङ्गः ॥

रघु० टी० । स इति । अङ्कुरसामान्यप्रयोजको बीजमात्र-वृत्तिरित्यर्थः । शालित्वस्य सङ्ग्राहको व्यापकः । प्रतिक्षेपको व्यापकीभूताभावप्रतियोगी । एकस्य सङ्ग्राहकत्वप्रतिक्षेपकत्वे वा लब्धे निरस्ते वान्यस्य सङ्ग्राह्यत्वं प्रतिक्षेप्यत्वं वा लभ्यते निरस्यते वेति न तदुभयं विकल्प्य निराकृतम् । न तद्रूपवत्त्वं न तज्जाति-विशेषवत्त्वम् । तथा च कृतं तेन बीजत्वसमशीलत्वात् । अभिमत-स्याङ्कुरकारिणः । तस्य जातिविशेषस्य प्रतिक्षेपकं वेति । यद्यप्येकस्याः जातेरपरप्रतिक्षेपकत्वविधिनिषेधयोरपरस्या अपि तत्प्रतिक्षेपकत्व-विधिनिषेधावर्थलब्धौ तथापि स्पष्टत्वार्थं विकल्प्य क्रमानुरोधेनैतद-भिहितम् । अतत्त्वप्रसङ्गः तज्जातिविशेषशून्यत्वप्रसङ्गः ॥

न च नोभयमपीति वाच्यम् विरोधाविरोधयोः प्रकारान्तराभावात् । व्यक्तिभेदेन सङ्ग्रहप्रतिक्षेपावपि न विरुद्धाविति[१] चेत् विलीनमिदानीं तदतज्जातीयता-विरोधेन परिदृश्यमानकतिपयव्यक्तिप्रतिक्षेपे ऽपि मिथः क्वचित् तुरगविहगयोरपि सम्भेदसम्भवात् ॥

---

(१) सङ्ग्रहप्रतिक्षेपावविरुद्धाविति—पा० १ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी० । नोभयमपीति । न विरोधो न वा व्याप्यव्यापकभाव इत्यर्थः । व्यक्तिभेदेनेति । कस्याञ्चिद्व्यक्तौ चेत्रपतितायां शालित्वकुर्वद्रूपत्वयोः समावेशे ऽपि क्वचिदसमावेशः स्यादित्यर्थः । विलीनमिति । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरपि जात्योः सामानाधिकरण्ये जातिप्रतिनियमो न स्यादित्यर्थः । एतदेवाह । परिदृश्येति ॥

भगी० टी० । न चोभयमिति । पूर्वविकल्पितपचद्वयमित्यर्थः । विरोधेति । अविरोधे तु जात्योर्व्याप्यव्यापकभावनियम इत्यर्थः । न च शालित्वादिव्याप्यं भिन्नमेव कुर्वद्रूपत्वमिति वाच्यम् । अङ्कुरसामान्यस्याहेतुकतापत्तेः । तस्याङ्कुरविशेष एव प्रयोजकत्वादिति भावः । ननु यस्यां व्यक्तौ जात्योः समावेशस्ततोऽन्यस्यां प्रतिचेप इति व्यक्तिभेदेनाविरोधादेकजातीय एव सङ्ग्रहप्रतिचेपौ स्यातां भूतत्वमूर्तत्वयोरिवेत्याह । व्यक्तिभेदेनेति । तदतज्जातीयत्वं तज्जातीयत्वं तद्विरोधिजातीयत्वं चेत्यर्थः । इयं जातिर्यद्येतज्जात्यत्यन्ताभावसमानाधिकरणैतदधिकरणा स्यात् समस्तैतद्व्यक्तिवृत्तिः स्यात् व्यक्तिभेदेनाविरोध इति भावः । परिदृश्यमानेति । एतद्विहगव्यक्तवृत्ति तुरगत्वं यदि विहगत्वसामानाधिकरण्यविरोधि न स्याद्विहगवृत्ति स्यात् । न चेष्टापत्तिः तुरगत्वविहगत्वालिङ्गितव्यक्त्योर्योग्यानुपलम्भेन तत्सामग्र्योरपि विरोधेन सहकारित्वानुपपत्तेः । भूतत्वमूर्तत्वयोस्त्वैकव्यक्तिवृत्तित्वेनाविरोध इति भावः । ननु समाविष्टयोर्जात्योर्न परापरभावनियमः सुवर्णत्वघटत्वयोर्व्यभिचारात् । न च

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्रोपष्टम्भकभागवृत्त्येव घटत्वं न सुवर्णवृत्तीति वाच्यम् तथापि पाषाणघटादावप्रतीकारात् । न च मार्द एव घटे घटत्वमन्यत्र तु तथाविधसंस्थानवत्त्वगुणयोगाद्गौणो घटव्यवहारः मुख्यत्वस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात् । अथ संस्थानवृत्त्येव घटत्वं न द्रव्यवृत्तीति न तयोः समावेशः तच्चावयववृत्तिः संयोगविशेषः युक्तं चैतत् कथमन्यथा तस्मिन्नेव सुवर्णे तत्संस्थानसत्त्वासत्त्वाभ्यां घटतदभावव्यवहारादिति चेत् न तत्राप्यन्यतरकर्मजत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् गुणवृत्तिजातौ साङ्कर्यमदोष इति तु निर्बीजमेव । अत्राहुः सुवर्णत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वं सुवर्णादिघटेषु नानाजातीयेषु तादृक्संस्थानवत्त्वेनोपाधिनानुगतघटव्यवहारात् तर्हि संस्थानवृत्त्येवान्यतरकर्मजत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वमस्तु तन्नानात्वस्यावश्यकत्वात् । एतावता संस्थानविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि घटव्यवहारस्य सङ्गच्छत इति चेत् न महान् नीलो घटस्चलतीति परिमाणरूपकर्मसामानाधिकरण्येन घटत्वप्रतीतेः संस्थाने च गुणे तदसम्भवात् यद्वा संस्थानविशेषैकार्थसमवायिद्रव्यत्वमुपाधिर्घटत्वम् ॥

रघु॰ टी॰ । नोभयमपीति । न सङ्ग्राहकं नापि प्रतिक्षेपकमित्यर्थः । विरोधाविरोधौ सहानवस्थानावस्थाने । तथा च विरोधे प्रतिक्षेप्यप्रतिक्षेपकभावोऽविरोधे चावश्यं सङ्ग्राह्यसङ्ग्राहकभावः लाघवेन सामान्यत एव मिथो व्यभिचारिजात्योः सामानाधिकरण्यविरहस्य समानाधिकरणजात्योस्च मिथो व्यभिचारिविरहस्य विशेषतस्च तज्जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिन्यास्तदभावसमानाधिकरण-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याश्च जातेस्तत्सामानाधिकरण्याभावस्य तज्जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितत्समानाधिकरणजातेस्तदभावासामानाधिकरण्याभावस्य तादृशसमानाधिकरणधर्मस्य वा तदभावसमानाधिकरणजातित्वाभावस्यैव तत्समानशीलनियमानां चावधारणादिति भावः। अथैवं मृत्पाषाणसुवर्णादिघटेषु कथं घटत्वमेका जातिः। न च संस्थानविशेषवृत्त्येव घटत्वं परम्परासम्बन्धेन रूपादिसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तादृशसंस्थानवत्त्वमुपाधिर्वा घटत्वमिति वाच्यम्। तत्राप्यन्यतरकर्मजत्वादिना साङ्कर्येण एकजात्यसम्भवात्। गुणगतजातौ तु न साङ्कर्यमिति तु निर्बीजम्। अत्राहुः सुवर्णत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वं घटपदमपि नानार्थमेव अनुगतव्यवहारस्तु संस्थानवैजात्याग्रहेणैकजातीयसंस्थानग्रहनिबन्धनः सर्वजनीनानुगतप्रतीतिसिद्धायास्तादृशजातेर्व्याप्यं भिन्नमेवान्यतरकर्मजत्वादिकं बाधकबलेन जन्यतावच्छेदकभेदेऽप्यदोषात् अन्यतरकर्मजत्वादिजात्यनङ्गीकाराद्वा। अपरे तु प्रतिनियतपरस्परविरुद्धसंस्थानादिव्यङ्ग्यानां मिथो विरुद्धसामग्रीप्रयोज्यानां जातीनां व्यञ्जकसामग्रीसङ्करासम्भवेन सङ्करो नेष्यते न पुनः प्रमाणे सत्यपि परासाम् अत एवानुद्भूतरूपादिवादिना शुक्लपीतशीतोष्णादिसाधारणं प्रत्यक्षत्वप्रयोजकम् उद्भूतत्वमनुद्भूतत्वं च न जातिर्मानाभावात्। शब्दसुखादिव्यावृत्तस्तु अनुद्भूतव्यवहारोऽप्रत्यक्षत्वनिमित्तकः। अत एव मन्दं सुखमपेक्ष्यानुगतो विभिन्नजातीयेषु तेषु तेषूत्कृष्टत्वव्यवहारो ऽननुभूते सुखे मानाभावेन सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वायोगात्। इत्थं च त्रसरेणुमहत्त्वत्वमपेक्ष्य गगनादिमहत्त्वपर्यन्तमुत्कर्षो गगनादिमहत्त्व-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपेक्ष्य परमाणुपरिमाणपर्यन्तमपकर्षस्यैकैक एवेति प्राहुः । व्यक्तिभेदेनेति । व्यक्तिविशेषवृत्तित्वावच्छिन्नसङ्ग्राहकत्वव्यक्तिविशेष-वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतिक्षेपकत्वेनेत्यर्थः । तदतज्जातीयेति । तज्जाति-तत्प्रतिक्षेपकजातिमत्त्वे मिथो व्यभिचारिजात्योः समावेशे बाधकं परिदृश्यमानेति ॥

यश्च यस्य जातिविशेषः स चेत् तं व्यभिचरेद् व्यभि-चरेदपि शिंशपा पादपमविशेषात् तथा च गतं स्वभाव-हेतुना। विपर्यये बाधकं विशेष इति चेत् न तस्येहापि सत्त्वात्[१] तदभावे स्वभावत्वानुपपत्तेः। उपपत्तौ वा किं बाधकानुसरणव्यसनेनेति विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वाच्च । तथाहि कार्यगतमङ्कुरत्वं प्रति बीज-त्वस्याप्रयोजकत्वे ऽबीजादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

शङ्क० टी० । यश्चेति । शालित्वव्याप्यं कुर्वद्रूपत्वं यदि यवे ऽपि स्यात् तदा शिंशपात्वमपि वृक्षत्वं व्यभिचरेदित्यर्थः । किञ्जात इत्यत आह । तथा चेति। विपर्यय इति। यदि शिंशपा वृक्षं व्यभिचरेत् तदात्मानमपि[२] व्यभिचरेदिति विपक्षबाधकबलेन स्वभावहेतुः प्रवर्ततामित्यर्थः । तस्येहापीति । कुर्वद्रूपस्यापि शालित्वस्वभावत्वा-द्विपक्षबाधकस्यास्य[३] सत्त्वादित्यर्थः । तदभावे विपक्षबाधकाभावे ।

(१) सम्भवात्—पा० २ पु० ।

(२) आत्मानमेव—पा० १ पु० ।

(३) बाधकस्य तुल्यत्वात्—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपपत्तौ वेति। विपक्षबाधकाभावे ऽपि स्वभावत्वोपपत्तौ किं तदुपन्यासेनेत्यर्थः। तथाहीति। अङ्कुरत्वावच्छिन्ने कार्यं बीजत्वावच्छिन्नमेव कारणं शाल्यङ्कुरत्वावच्छिन्ने तु शालिबीजत्वमित्यर्थः॥

भगी० टी०। ननु परापरभावानुपपत्तिर्व्यक्तिभेदेन समाधास्यत इत्यत आह। यस्येति। शिंशपात्वं यदि वृक्षत्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यविरोधिधर्मवन्न स्याद्वृक्षत्वाभाववद्वृत्ति स्यात् विरोधी च धर्मस्तद्व्यापकत्वे सति तत्सामानाधिकरण्यमेवेत्यर्थः। तथा च शिंशपात्वेन वृक्षत्वानुमानं तादात्म्ये हेतुर्न स्यादिति भावः। यदि वृक्षस्वभावा शिंशपा वृक्षं व्यभिचरेदात्मानमेवातिपतेदिति यदि विपक्षबाधकं तदा शाल्यन्तर्भावेनैव जायमानव्यक्तिवृत्तिवैजात्यं यदि तदतिपतेदात्मानमेवातिपतेदिति प्रकृते ऽपि तुल्यमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह। विपर्यय इति। यदि च विपक्षबाधकाभावेऽपि स्वभावत्वं सिध्यति तदा व्याप्तिग्रहार्थं तदनुसरणं व्यर्थमित्याह। उपपत्तौ वेति। चतुर्थं पक्षं कुर्वद्रूपमङ्गीकृत्य विवृणोति। तथाहीति। ननु न बीजभिन्नादङ्कुरोत्पत्त्यासञ्जनमिष्टापत्तेः बीजासमवहितसामग्रीकलापादने च वैयधिकरण्यम्। अत्राहुः अङ्कुरत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतानवच्छेदकत्वं बीजत्वस्याप्रयोजकत्वम् तथा चाङ्कुरत्वं यदि बीजत्वानवच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं स्यात् बीजजन्यवृत्तिर्न स्यादित्यापादनार्थः॥

रघु० टी०। समाविष्टजात्योर्मिथो व्यभिचारे बाधकं यस्ये-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यादि। यस्य यज्जातीयस्य विशेष एकदेशवृत्तिः तं तज्जातीयं तां जातिमिति यावत्। शिंशपा शिंशपात्वं स्वभावहेतुना तादात्म्यहेतुना विपर्यय इति। वृक्षस्वभावा वृक्षसामग्र्यन्तर्गतसामग्रीका च शिंशपा यदि वृक्षमतिपतेत् तत्सामग्रीमतिपत्य वा जायेत तदा आत्मानमेवातिपतेत् स्वसामग्रीमेवातिपत्य जायेतेति बाधकं तस्येति। अङ्कुरकुर्वद्रूपस्वभावस्तत्सामग्र्यन्तर्गतसामग्रीकश्च शालिरङ्कुरकुर्वद्रूपं च शालिस्वभावं तत्सामग्र्यन्तर्गतसामग्रीकं च यदि तदतिपतेत् तत्सामग्रीमतिपत्य वा जायेत स्वात्मानमेवातिपतेत् स्वसामग्रीमेव चातिपत्य जायेतेत्येवंरूपस्य विपर्यये बाधकस्येत्यर्थः। तदभावे विपर्यये बाधकाभावे। अप्रयोजकत्वे अङ्कुरत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतानवच्छेदकत्वे। अबीजादपीति। न च वैयधिकरण्यम् इष्टापत्तिश्च बीजभिन्नधरण्यादेस्तदुत्पादादिति वाच्यम् अङ्कुरत्वं यदि जातित्वे जन्यतावच्छेदकत्वे वा सति बीजमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं न स्यात् बीजजन्यान्यवृत्तिः स्यात् बीजासमवहितसामग्रीजन्यवृत्तिर्वा स्यादित्यत्र तात्पर्यात् अङ्कुरत्वं यदि बीजमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं न स्याद् अङ्कुरमात्रवृत्तिजातिर्न स्यादित्यत्र तात्पर्यमित्यन्ये॥

बीजस्य विशेषः कथमबीजे भविष्यतीति चेत् तर्हि शालेर्विशेषः कथमशालौ स्यादिति शाले[१]रङ्कुरानु-

---

(१) अशालौ भविष्यतीत्यशाले—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्पत्तिप्रसङ्गः। अशालिवदबीजेऽप्यसौ भवतु विशेषः तथापि बीजत्वैकार्थसमवेत एवासावङ्कुरं प्रति प्रयोजक इति चेत् न शालित्वव्यभिचारे शालित्वैकार्थसमवायवद् बीजत्वव्यभिचारे बीजत्वैकार्थसमवायेनापि नियन्तुमशक्यत्वादविशेषात् ॥

शङ्क० टी०। अशालेर्यवादितः कुर्वद्रूपत्वं यथा शालित्वं व्यभिचरति तथा बीजत्वमपि व्यभिचरतु न चातिप्रसङ्गः बीजत्वैकार्थसमवेतस्यैवाङ्कुरकुर्वद्रूपत्वस्याङ्कुरजनकतावच्छेदकत्वमित्याह। अशालिवदिति। यथाऽशालेरङ्कुरस्तथाऽबीजादपि भवन् केन वारणीयः। अत्र यदि बीजत्वं विशेषणं तदा तस्य प्रयोजकत्वमेव स्यात् उपलक्षणं चेत् तदा तु न तत्त्वमुपलक्षतावच्छेदकैकस्याभावा(१)दित्याह। शालित्वेति ॥

भगी० टी०। ननु बीजत्वस्याप्रयोजकत्वे ऽपि नैष दोषोऽङ्कुरकुर्वद्रूपत्वस्य बीजत्वव्याप्यत्वादित्याह। बीजस्येति। अङ्कुरकुर्वद्रूपत्वं यथाशालित्वव्याप्यत्वे ऽपि शालित्वं व्यभिचरति तथा बीजत्वव्याप्यत्वे ऽपि तद्बीजत्वं व्यभिचरेदित्याह। तर्हीति। न च तच्छालित्वव्यापकमेव कुशूलस्थशालौ तदभावादिति भावः। तथा चाङ्कुरत्वं यदि शालित्वव्याप्यावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं स्यादशालिबीजजन्यवृत्तिर्न स्यादित्यापादनम् तथाप्यबीजादङ्कुरानुत्पत्ति-

(१) वच्छेदकैकरूपाभावा—पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रङ्कुरकुर्वद्रूपत्वस्य बीजत्वव्याप्यत्वेनाभ्युपपन्ना[१] न बीजप्रयोजकत्वे मानं शालित्वव्यभिचारित्वे ऽपि तस्य बीजत्वव्यभिचारस्यादर्शनात् । बीजत्वैकार्थसमवेतविशिष्टादङ्कुरोत्पत्तिरित्याह । अशालिवदिति । बीजत्वैकार्थसमवाये यदि बीजत्वं विशेषणं तदा तस्य प्रयोजकत्वापात इति तस्योपलक्षणत्वं वाच्यम् तच्च तदवच्छेदकैकरूपाभावादयुक्तमित्यबीजादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह । शालित्वेति । तस्मादनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायितया बीजत्वमेवाङ्कुरजनने प्रयोजकम् । न च वैजात्येन तदन्यथासिद्धिः तस्यासिद्धेः ॥

रघु० टी० । बीजत्वेनाजनकत्वे ऽपि बीजमात्रवृत्तिना कुर्वद्रूपत्वेन जनकत्वादापादकासिद्धिमाशङ्कते । बीजस्येति । बीजस्य विशेषः बीजैकदेशवृत्तिजातिः । शाल्येकदेशवृत्तेः शालित्वव्यभिचारवद्बीजैकदेशवृत्तेरपि जातेर्बीजत्वव्यभिचारित्वसम्भवान्नाङ्कुरकुर्वद्रूपत्वस्य बीजमात्रवृत्तित्वमित्याशयेनाह । तर्हीति । अशालेः शालिभिन्नबीजाद्यत्र कुर्वद्रूपत्वे वस्तुगत्या बीजत्वैकार्थसमवायस्तत्प्रयोजकं किं वा तद्विशिष्टमाद्य आह । शालित्वेत्यादि । शालित्वैकार्थ समवायवदिति तृतीयासमर्थाद्वतिः शालित्वैकार्थसमवायेनेत्यर्थः । द्वितीये तु प्रत्यक्षसिद्धत्वाल्लाघवादिविशिष्टस्य प्रयोजकत्वे विशेषणस्यापि तथात्वेनावश्यकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावाच्च शुद्धं बीजत्वमेव प्रयोजकमस्तु ॥

---

(१) व्याप्यत्वेनाप्युपपन्ना—इति क्वचित् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्माद् यो यथाभूतो यथाभूतमात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति तस्य तथाभूतस्यैव तथाभूते सामर्थ्यम्। तद्विशेषास्तु कार्यविशेषं प्रयोजयन्ति शाल्यादिवदिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

शङ्क० टी०। बीजत्वेनैव कारणता अङ्कुरत्वेन च कार्यतेत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्युपसंहरति। तस्मादिति। बीजे सत्यङ्कुरस्तदभावे तु नाङ्कुर इति बीजमङ्कुरत्वावच्छिन्नमेव कार्यं प्रत्यन्वयव्यतिरेकावनुकारयति दृष्टत्वादित्यर्थः ॥

भगी० टी०। तच्छङ्का तु भ्रमादावपि कार्यकारणभावास्कन्दिनी न दोषायेत्याह। तस्मादिति ॥

रघु० टी०। कारणाकारणे तु सहकारिसाकल्यवैकल्याभ्यामेवोपपन्ने अन्यथा सहकारिसमवहितबीजत्वेनापि जनकत्वस्य सुवचत्वादित्याशयवानुपसंहरति। तस्मादिति ॥

कस्य पुनः प्रमाणस्यायं व्यापारकलाप इति चेत् तदुत्पत्तिनिश्चयहेतोः प्रत्यक्षानुपलम्भात्मकस्येति ब्रूमः। अथ न्यायेन विना न ते परितोषः शृणु तमपि। तदा यदङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं न तद्बीजजातीयं यथा शिलाशकलम् अङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं च कुशूलनिहितं बीजमभ्युपेतं परैरिति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आङ्क० टी०। परः पृच्छति। कस्येति। प्रमाणं विना हस्त-
समाचरणमात्रं सर्वमिदमिति भावः। अयमिति। बीजत्वमेवाङ्कुरं
प्रति स्वरूपयोग्यतावच्छेदकं न त्वङ्कुरे कुर्वद्रूपत्वमिति प्रतिपादनार्थं
यः पूर्वोक्तो व्यापारकलाप इत्यर्थः। उत्तरम्। तदुत्पत्तीति। तत
उत्पत्तिस्तदुत्पत्तिः कार्यकारणभावः। स च प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या-
मन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव गम्यते तथा च बीजे सत्यङ्कुरस्तं विना
नाङ्कुर इति प्रत्यक्षादेवान्वयव्यतिरेकग्रहसहकारिणोनुमानाद्वा गृह्यत
इति का तत्र कथन्तेत्यर्थः। ननु तथापि कथायां न्याय उप-
दर्शनीयो भवतीत्यत आह। अथेति। सौगतमतानुसारेणैव न्याय-
मुपदर्शयति। यदिति। बीजजातीयं नाङ्कुरं प्रति प्रयोजकमिति
त्वयाभ्युपगम्यते तदा त्वदभ्युपगमानुसारेण कुशूलस्थस्य बीजस्य
बीजजातीयत्वं न स्यादित्यर्थः। यदि कुशूलस्थं बीजमङ्कुरं प्रति
प्रयोजकं न स्याद्बीजं न स्यादित्यस्मद्विषया तर्कोक्तिः। ननु कुशूल-
स्थस्याङ्कुराप्रयोजकत्वमापादकमेवासिद्धमित्यत आह। अभ्युपेत-
मिति। पराभ्युपगममात्रेणैव तर्कप्रवृत्तेर्नापादकासिद्धिस्तत्र दोष
इत्यर्थः। परैः सौगतैः। प्रसङ्गात्मको हेतुः प्रसङ्गहेतुः। व्यापकानु-
पलब्धिरिति। बीजत्वस्य व्यापकमङ्कुरप्रयोजकत्वं त्वया च तथा
नाभ्युपगम्यत इति त्वद्विषया तदनुपलब्धिरित्यर्थः॥

भगी० टी०। अयमिति। कार्यसामान्ये कारणसामान्यं
प्रयोजकमिति किं प्रमाणनिश्चेयमित्यर्थः। तदुत्पत्तीति। कारणा-
न्वये कार्यान्वयस्तदभावे कार्याभाव इति ग्राहकस्य प्रत्यक्षस्येत्यर्थः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथायां प्रत्यक्षमप्यनुमानच्छाययैव प्रयोक्तव्यमित्याह। अथेति। परै-रिति। नैयायिकस्यापसिद्धान्तनिरासाय व्यापकेति। बीजत्वं प्रत्यङ्कुरप्रयोजकत्वस्य व्यापकत्वात् तस्यानुपलब्धिरङ्कुराप्रयोजकत्वो-पलब्धिरित्यर्थः। ननु कुशूलस्थबीजस्याङ्कुराप्रयोजकत्वं स्वतोसिद्ध-मित्यत आह। प्रसङ्गेति। स्वमते तु यदीदमङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं स्याद्बीजजातीयं न स्यादिति प्रसङ्गाय वक्तव्यो हेतुरित्यर्थः॥

रघु० टी०। तदुत्पत्तिस्तस्मादुत्पत्तिः। कार्यकारणभावः। प्रत्यक्षं कारणान्वये कार्यस्य प्रत्यक्षम् अनुपलम्भस्य कारणव्यतिरेके कार्यव्यतिरेकस्योपलम्भः। तथा चान्वयव्यतिरेकग्रहसध्रीचीनस्य प्रत्य-क्षस्येत्यर्थः। परैरीत्यैव परं प्रति सतर्कन्यायप्रयोगमाह। यदङ्कुर-मित्यादि। परैः सौगतैः। व्यापकस्य बीजत्वस्याङ्कुरप्रयोजकत्व-स्यानुपलब्धिरनुपलब्धिविषयोऽभावः। प्रसङ्गहेतुः प्रसङ्गस्य प्रसञ्जको वा हेतुः॥

विपर्यये ऽपि किं बाधकमिति चेत् अङ्कुरस्य जाति-प्रतिनियमाकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं बीजत्वं तस्य प्रत्यक्ष-सिद्धमशक्यापह्नवमिति चेदस्तु तर्हि विपर्ययः। यद्बीजं तदङ्कुरं प्रति प्रयोजकं यथान्त्यसामग्रीमध्यमध्यासीनं बीजं बीजं चेदं विवादास्पदमिति[१] स्वभावहेतुः॥

शङ्क० टी०। विपर्यय इति। अङ्कुराप्रयोजकमपि बीजं स्यादित्यत्र किं बाधकमित्यर्थः। तर्कमूलव्याप्तौ विपक्षे बाधकमाह।

---

(१) विवादपदं—भा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अङ्कुरस्येति। बीजत्वस्याव्यापकमङ्कुरप्रयोजकत्वं यदि स्यात् तदाऽबीजादप्यङ्कुरः स्यात्[१] तच्चानिष्टमित्यर्थः। ननु तर्कमात्रमतन्त्रमित्यत आह। अस्तु तर्हीति। बीजत्वमेव स्वभावहेतुः तच्च कुशूलस्थे स्वरूपासिद्धं मास्यादिति प्रथमत एव परमङ्गीकारयति। बीजत्वं तस्येति। कुशूलस्थं बीजमङ्कुरप्रयोजकं बीजत्वात् क्षेत्रपतितबीजवदित्यर्थः॥

भगी० टी०। नन्वङ्कुराप्रयोजकस्यापि बीजत्वं स्यादित्याह। विपर्यये ऽपीति। जातिप्रतिनियमः कार्यमात्रवृत्तिजातीयत्वम्। अङ्कुरत्वं यदीतराप्रयोजकत्वे सति बीजाप्रयोज्यं स्यादप्रयोज्यं स्यादित्याकस्मिकार्थः। तर्कस्य पर्यायपर्यवसानायाह। बीजत्वमिति॥

रघु० टी०। आकस्मिकत्वं निर्निमित्तकत्वम्। स्वभावहेतुरनुमापको हेतुः। तादात्म्यहेतुरित्यन्ये॥

अङ्कुरस्य हि जातिप्रतिनियमो न तावन्निर्निमित्तः सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात्। नाप्यन्यनिमित्तः तथाभूतस्य तस्याभावात्॥

शङ्क० टी०। उक्तमाकस्मिकत्वप्रसङ्गं प्रपञ्चयति। अङ्कुरस्य हीति। निर्निमित्तत्वं नियतजातीयकारणाप्रयोज्यत्वम्। सार्वत्रिक-

---

(१) अङ्कुरस्येति। बीजत्वेन चेदङ्कुरप्रयोजकता न स्यात् तदा कदाचिदबीजादप्यङ्कुरः स्यात्— पा० ३ पु०।

Kangri Library Gurukul

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वमङ्कुरातिरिक्तवृत्तित्वम्। अङ्कुरत्वं यदि बीजत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं न स्यादङ्कुरमात्रवृत्तिजातिर्न स्याद् द्रव्यत्वादिवदित्यर्थः। ननु कुर्वद्रूपत्वादिनिमित्तकमेव तत् स्यादित्यत आह। नापीति। तथाभूतस्येति। अङ्कुरमात्रनियामकस्येत्यर्थः। अभावादिति। तस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। जातिप्रतिनियमाकस्मिकत्वं स्पष्टयति। अङ्कुरस्येति। अङ्कुरत्वं यद्येकरूपावच्छेद्यकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं न स्यात् कार्यमात्रवृत्ति न स्यादित्यर्थः। नाप्यङ्कुरकुर्वद्रूपत्वं तन्निष्पादकं तस्याप्रामाणिकत्वादित्याह। नापीति॥

रघु॰ टी॰। उक्ते निर्निमित्तकत्वे ऽनिष्टमाह। सार्वत्रिकत्वेति। सार्वत्रिकत्वं कार्यमात्रावृत्तित्वम्। तथा चाङ्कुरत्वं यदि किञ्चिद्रूपावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं न स्यात् कार्यमात्रवृत्तिजातिर्न स्यादित्यर्थः। नाप्यन्येति। तथा च सनिमित्तकत्वसाधकं कार्यमात्रवृत्तिजातित्वं क्लृप्तग्राहित्वादिबाधात् क्लृप्तकल्पनागौरवप्रतिसन्धानसहितं बीजत्वस्य निमित्तत्वं साधयतीति॥

सेयं निमित्तवत्ता विपक्षाद् व्यावर्तमाना[१] स्वव्याप्यमादाय बीजप्रयोजकतायामेव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः॥

---

(१) निवर्तमाना—पा॰ १ पु॰।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी०। विपक्षादिति। निर्निमित्तादित्यर्थः। यद्वा बीजाप्रयोज्यादित्यर्थः[१]। स्वव्याप्यं बीजप्रयोज्यताव्याप्यं कार्यमात्रवृत्तिजातिमादाय बीजप्रयोज्यतायामङ्कुरस्य विश्राम्यति। प्रयोजकतायामिति पाठे बहुव्रीहिः। प्रतिबन्धेति। यद्यद्बीजं तत्सर्वमङ्कुरप्रयोजकमिति व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः॥

भगी० टी०। विपक्षानिमित्तकाद् बीजेतरप्रयोज्यत्वेत्यर्थः। स्वव्याप्यंप्रतिनियतजातीयत्वमित्यर्थः। बीजेति। अन्यस्य तत्प्रयोजकस्याभावे परिशेषादित्यर्थः॥

रघु० टी०। सेयं निमित्तवत्ता विपक्षान्निर्निमित्तात् स्वव्याप्यं कार्यमात्रवृत्तिजातित्वमादाय व्यावर्तमाना अङ्कुरत्वे सिद्ध्यन्तीति परिशेषाद् बीजप्रयोजकतायामेव विश्राम्यति अङ्कुरत्वस्य बीजप्रयोज्यत्वे सिध्यति बीजस्याप्यङ्कुरप्रयोजकत्वं सिध्यतीत्यर्थः। बीजं प्रयोजकं यस्येति बहुव्रीहिरित्यन्ये। बीजप्रयोज्यतायामिति पाठस्तु सुगम एव॥

अथवा क्षतमङ्कुरग्रहेण[२] बीजस्वभावत्वं क्वचित् कार्यं प्रयोजकं न वा। न चेत् न तत्स्वभावं बीजं तेन रूपेण क्वचिदप्यनुपयोगात्। एवं च प्रत्यक्षसिद्धं बीजस्वभावत्वं

---

(१) बीजाप्रयोजनादित्यर्थः—पा० ३ पु०।

(२) किमङ्कुरग्रहेण—पा० ३ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नास्ति सर्वप्रमाणागोचरस्तु विशेषोऽस्तीति विशुद्धा बुद्धिः क्वचिदुपयोगेप्येकस्य तेन रूपेण सर्वेषामविशेष-स्तादूप्यात्। तथा च कथं किञ्चिदेव बीजं स्वकार्यं कुर्यात् नापराणि न च वस्तुमात्रं तत्कार्यम् अबीजात् तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। नापि बीजमात्रम् अङ्कुरकारि-णोऽपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्। नाप्यङ्कुराद्यन्यतममात्रम् प्रागपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्॥

शङ्क० टी०। कतमङ्कुरेति[१]। अङ्कुरत्वावच्छिन्नं कार्यं प्रति बीजानां बीजत्वेनैव कारणतेति किं विशिष्य व्यवस्थापनग्रहेण प्रकारान्तरेणापि परिशेषादिना तथैव पर्यवस्यतीत्यर्थः। बीजत्वेन क्वचित् कार्ये बीजं यदि प्रयोजकं न भवेत् तदा तेन रूपेण तदसत् स्यादिति। तच्च कार्यं परिशेषादङ्कुररूपमेव सेत्स्यतीति प्रघट्टकार्थः। बीजस्वभावत्वमिति। बीजत्वं किञ्चित्कार्यं प्रति कारणतावच्छेदकं न वेति विकल्पार्थः। न तत्स्वभावमिति। तर्हि बीजत्वं जातिरेव न स्यादित्यर्थः। ननु बीजत्वं मास्तु अङ्कुरकुर्व-द्रूपत्वमेव तथा स्यादित्यत आह। एवं चेति। क्वचिदिति। बीजत्वेन रूपेण बीजानां किञ्चित्कार्यं प्रति जनकत्वाभ्युपगमे सर्वाण्येव[२] बीजानि तथा स्युः बीजत्वाविशेषादित्यर्थः। वस्तुमात्रमिति।

---

(१) किमङ्कुरेति— पा० १ पु०।
(२) सर्वाण्यपि— पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कार्यमात्रमित्यर्थः । यद्वा सर्वं वस्तु क्षणिकमेवेति तदभिप्रायेणोक्तं वस्तुमात्रमिति । एवं सति बीजासमवधाने घटपटाद्यपि न स्यादित्याह । अबीजादिति । ननु बीजाद्बीजमेव कार्यमस्तु समानसन्तानस्यैव मया क्षणिकत्ववादिनाभ्युपगमादित्यत आह । नापीति । तर्हि चरमादपि बीजाद्बीजमेवोत्पद्येत नाङ्कुरः अङ्कुरस्याप्युत्पादे वा समानदेशताविरोधः बीजसन्तानानुपरमः प्राथमिकबीजानुत्पत्तिश्चेति भावः । ननु बीजमङ्कुरो बीजानुभवश्च कार्याणि बीजत्वावच्छिन्नकारणाज्जायन्तामित्यत आह । नापीति । कार्यमिति शेषः । तर्ह्युत्पन्नमात्रादपि बीजादेतानि कार्याणि स्युरित्याह । प्रागपीति । सहकारिसमवधानादिति शेषः ॥

भगी० टी० । यद्वा परिशेषाद्बीजत्वमङ्कुरप्रयोजकमित्याह । अथवेति । न तत्स्वभावमिति । बीजत्वं यदि कारणतावच्छेदकं न स्यात् द्रव्यत्वव्याप्यजातिर्न स्यात् । यद्वा बीजं यदि बीजत्वेन कारणं न स्यात् तद्रूपवन्न स्यादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिं निरस्यति । एवं चेति । व्याघातान्तरमाह । सर्वेति । विशेषः कुर्वद्रूपत्वं तस्यामानकत्वादित्यर्थः । क्वचिदिति । बीजत्वेन रूपेणेति शेषः । अविशेषः बीजव्यक्तीनां सर्वासां कारणतावच्छेदकबीजत्वस्याविशिष्टत्वात् कारणतया न विशेष इत्यर्थः । अन्यथा तत्राङ्कुरार्थिप्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । ननु वस्तुमात्रं प्रति बीजत्वेन कारणत्वमस्त्वित्यत आह । न चेति । वस्तुमात्रस्य बीजकार्यत्वे बीजासमवहितसामग्रीतः कार्यं न स्यादित्यर्थः । ननु बीजसन्तानाद्बीजसन्ता-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नान्तरं बीजत्वेन स्यादित्यत आह । नापीति । अङ्कुरकारिण इति पञ्चमी चरमबीजादपि बीजोत्पत्तिप्रसङ्गः । तथा च बीजाङ्कुरयोर्मूर्तयोः समानदेशतापत्तिर्बीजसन्तानानुपरमः प्रथमबीजानुत्पत्तिश्च स्यादिति भावः । अङ्कुरादीति । आदिपदाद्बीजं तदनुभवश्चेति न तमप्प्रत्ययानुपपत्तिः । तत्कार्यमित्यनुषज्यते । बीजं सहकारिनिरपेक्षं तज्जनकं तत्सापेक्षं वा आद्ये प्रागपीति । सहकारिसमवधानादिति शेषः । तद्बुत्पत्तिरङ्कुरोत्पत्तिः ॥

रघु० टी० । यद्यपि चैतावतापि बीजत्वस्य प्रयोजकत्वं न सिद्ध्यति(१) क्षितित्वादेरपि तथात्वसम्भवात् तथाप्यकुर्वाणसाधारणरूपस्य प्रयोजकत्वसिद्ध्यैव सिद्धमीहितं व्युदस्ते च बाधके अन्वयव्यतिरेकयोस्तुल्यतया बीजत्वस्यापि प्रयोजकत्वं न दुर्लभमिति हृदयम् । प्रागुक्ते अबीजादङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गे तात्पर्यमित्यन्ये इत्यनुशयेनैव वा अथवेत्यादि । परेषां जातिमात्रस्य जनकतावच्छेदकत्वनैयत्यमभिप्रेत्याह । बीजस्वभावत्वमित्यादि । बीजत्वं किञ्चित्कार्यजनकतावच्छेदकं न वेति फलितार्थः । नेति पक्षे दूषणमाह । न तदिति । तत्रेष्टापत्तावाह । एवं चेत्यादि । विशेषः कुर्वद्रूपत्वम् प्रयोजकमिति पक्षं दूषयति । क्वचिदित्यादिना । क्वचिदङ्कुरादौ कार्ये एकस्य कुर्वद्रूपस्य बीजस्य तेन बीजत्वेन रूपेण उपयोगे जनकत्वे सर्वेषामङ्कुराद्यकुर्वद्रूपाणामपि बीजानामविशेषः अङ्कु-

---

(१) नायाति—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रादिकारणत्वेन न विशेषस्ताद्रूप्यात् अङ्कुरादिजनकतावच्छेदक-बीजत्वशालित्वात् स्वकार्यमङ्कुरादि अपराणि अङ्कुराद्यकुर्वद्रूपाणि बीजानि कथं न कुर्युर्यदि समर्थस्यापि सहकारिविरहान्ना-करणम्। अथ वस्तुमात्रं बीजत्वावच्छिन्नकार्यमस्माकं वस्तुमात्रस्यैव क्षणिकत्वेन कार्यत्वात् न च वस्त्वकारि किञ्चिदपि बीजमित्याशङ्क्य निराकुरुते। न चेत्यादिना। अबीजाद्बीजशून्यकारणकलापात् तस्य वस्तुनोऽनुत्पत्तेः प्रसङ्गात्। नापि बीजमात्रमिति[1]। परेषां पूर्वपूर्वबीजक्षणेनोत्तरोत्तरबीजक्षणजननात्। तदुत्पत्तीति। बीजो-त्पत्तीत्यर्थः। प्राथमिकबीजानुत्पादबीजसन्तानानुपरमप्रसङ्गोऽपि द्रष्टव्यः। अङ्कुराद्यन्यतममात्रं कदाचिदङ्कुरः कदाचिद्बीजं कदाचि-च्चानुभव इत्यर्थः। प्रागपीति। प्रागङ्कुरस्य पश्चाच्च बीजस्योत्पत्ति-प्रसङ्गादित्यर्थः। बीजत्वेनाङ्कुरादिजननसामर्थ्यादिति भावः॥

यदा यदुत्पन्नं सत् यत्कार्यानुकूलसहकारिमध्यम-धिशेते तदा तदेव कार्यं प्रति तस्य प्रयोजकत्वमिति चेत् तत् किमवान्तरजातिभेदमुपादाय बीजस्वभावेनैव वा। आद्ये स एव जातिभेदस्तत्र प्रयोजकः किमायातं बीजत्वस्य द्वितीये तु समानशीलानामपि सहकारि-वैकल्यादकरणमित्यायातं तत्तत्सहकारिसाहित्ये[2] सति

---

(१) बीजमात्रवृत्ति—पा० २ पु०।

(२) सहकारिसाकल्ये—पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्तत्कार्यं प्रति प्रयोजकस्य बीजस्वभावस्य[१] सर्वसाधारणत्वादिति ॥

शङ्क० टी० । सहकारिसमवधानं शङ्कते । यदेति । अवान्तरेति । अङ्कुरकुर्वद्रूपत्वादीत्यर्थः । आद्य इति । बीजत्वेन बीजानि क्वचित् कार्ये प्रयोजकानीति प्रस्तुते जात्यन्तरमतन्त्रमनुपलम्भबाधितं चेति भावः । द्वितीय इति । एवं सत्यङ्कुरमपि प्रति बीजत्वेनैव कारणत्वमायातमिति सिद्धं नः समीहितमित्यर्थः । अङ्कुरं प्रति बीजं बीजत्वेनैव निमित्तकारणमित्यभिप्रायेणापि प्रकृतसिद्धौ यद्यपि बीजस्येत्यादिशङ्का कैश्चित्कृतानादेया । समानशीलानामिति । बीजत्वेन च कारणानामित्यर्थः ॥

भगी० टी० । अन्त्यं शङ्कते । यदेति । बीजं यदा यत्कार्यसामग्रीमध्यास्ते तदा तत्कार्यजनकमित्यर्थः । तथाप्यङ्कुरे जनयितव्ये बीजस्य बीजत्वं प्रयोजकमिति सन्दिग्धमेवेति परिहरति । तत् किमिति । अवान्तरजातिभेदः कुर्वद्रूपत्वम् । स एवेति । तस्यैव कारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । समानेति । बीजत्वेनैव स्वरूपयोग्यानामित्यर्थः । यद्यपि बीजस्यान्त्यावयवित्वान्नाङ्कुरजनकत्वं तदवयवानां च न बीजत्वं घटत्ववत् तस्याप्यवयवावयव्यवृत्तित्वात् । तथापि बीजपदं लक्षणया तदवयवपरम् । प्रयोजकत्वं च अङ्कुरत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेदकत्वम् ॥

---

(१) स्वाभाव्यस्य—पा० १ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु॰ टी॰। अवान्तरजातिभेदे तत्तत्कार्यकुर्वद्रूपत्वम् अथाङ्कुराद्यन्यतमत्वेन कार्यता अङ्कुरादयस्तु व्यक्तिस्थानीया इति मतं नैतदपि प्राथमिकबीजानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। अङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि प्रयोजकत्वस्य वक्तव्यत्वात् अन्यतमत्वेन जन्यत्वे मानाभावाच्चेति॥

अत्रापि प्रयोगः। यद्येन रूपेणार्थक्रियासु नोपयुज्यते न तत् तद्रूपम्। यथा बीजं कुञ्जरत्वेन किञ्चिदप्यकुर्वन्न कुञ्जरस्वरूपं तथा च शाल्यादयः सामग्रीप्रविष्टा बीजत्वेनार्थक्रियासु नोपयुज्यन्त इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः तद्रूपताया अर्थक्रियां प्रति योग्यतया व्याप्तत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्॥

शङ्क॰ टी॰। यद्येनेति। यज्जात्यवच्छेदेन यस्य किञ्चित्कार्यं प्रति न कारणता तत् तज्जातीयं च न भवति यथा न बीजं कुञ्जरत्वजातिमदित्यर्थः। त्वया च क्षेत्रपतितानामपि शाल्यादीनां बीजत्वेनाङ्कुरं प्रति कारणता नाभ्युपगम्यत इति ते बीजजातीया न भवेयुः। यद्यपि गुणानां गुणत्वेन न किञ्चित् प्रति कारणता न च ते न गुणजातीयास्तथापि परमताभिप्रायेणायं प्रयोगः। व्यापकेति। तज्जात्यवच्छेदेनार्थक्रियाकारित्वं तज्जातीयत्वव्यापकं तस्यानुपलब्धिस्तद्विपरीतोपलब्धिस्त्वदभ्युपगमेनेत्यर्थः। प्रसङ्गमूलभूतां व्याप्तिमाह। तद्रूपताया इति। अन्यथेति। अन्यथा बीजमपि कुञ्जरजातीयं स्यादित्यर्थः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी० टी०। परमतमाश्रित्याह। यद्येनेति। व्यापकेति। तद्रूपत्वव्यापकं तेन रूपेणार्थक्रियाकारित्वं तस्यानुपलब्धिस्तद्विपरीतोपलब्धिरित्यर्थः। तद्रूपताया द्रव्यत्वव्याप्यबीजवृत्तिजातिरूपताया इत्यर्थः। तादृशजातेश्च कारणतानवच्छेदकत्वे कुर्वद्रूपत्वमपि तथा न स्यादित्याह। अन्यथेति॥

रघु० टी०। येन रूपेणेति। रूपमिह परेषां जातिमात्रम्। सामग्रीति। यत्किञ्चित्कार्यसामग्रीप्रविष्टाः कुशूलस्थादय इति यावत्। नोपयुज्यन्ते परमते अतिप्रसङ्गात् बीजादेरपि कुञ्जरत्वादिप्रसङ्गात्॥

तद्रूपत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादशक्यापह्नवमिति चेत् अस्तु तर्हि विपर्ययः यद्यद्रूपं तत् तेन रूपेणार्थक्रियासूपयुज्यते यथास्वभावेन सामग्रीनिवेशिनो भावा बीजजातीयाश्चैते(१) कुशूलस्थादय इति स्वभावहेतुः तद्रूपत्वमात्रानुबन्धित्वाद् योग्यतायाः॥

शङ्क० टी०। ननु कुशूलस्थस्यापि बीजजातीयत्वमनुभवसिद्धत्वादशक्यापह्नवमित्याह। तद्रूपत्वमिति। कुशूलस्थं बीजं बीजत्वेनैवार्थक्रियाप्रयोजकं बीजत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा कुञ्जर इति व्यतिरेकी। त्वयापि कुर्वद्रूपत्वजातेरङ्कुरप्रयोजकतायामेवं

(१) बीजरूपाश्चैते – पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रयोक्तव्यमित्याह । यथास्वभावेनेति । कुर्वद्रूपत्वेनेत्यर्थः । तथाहि सामग्रीमध्यगतं बीजमङ्कुरकुर्वद्रूपत्वजातीयमङ्कुरप्रयोजकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा शिलाशकलमिति भावः । अनुमाने उपनयावयवमाह । बीजजातीयाश्चेत इति । आदिपदात् कृषीवलनीयमानबीजसङ्ग्रहः । यद्वा यद्यद्रूपमिति सामान्यव्याप्तावेव तन्मते कुर्वद्रूपत्वदृष्टान्तोन्वयेनैव । उपदर्शितव्याप्तौ बीजमाह । तद्रूपत्वेति ॥

भगी० टी० । यद्यद्रूपमिति । बीजं बीजत्वावच्छिन्नकारणताकं बीजत्वात् यन्न तथा तन्न बीजजातीयमित्यर्थः । स्वभावेन कुर्वद्रूपत्वेनेत्यर्थः ॥

रघु० टी० । स्वभावेनेति । स्वीयो भावो धर्मो जातिभेदः परेषां कुर्वद्रूपत्वमस्माकं तु बीजत्वादिकं सामान्यतश्च दृष्टान्तता ॥

ततश्चास्ति किञ्चित् कार्यं यत्र बीजत्वेन बीजमुपयुज्यते इति।बीजानुभव एवासाधारणं कार्यं यत्र बीजत्वं प्रयोजकं तच्च सर्वस्मादेव बीजाद्भवतीति किमनुपपन्नमिति चेत् न यौगिकतदनुभवस्य तदन्तरेणाप्युपपत्तेः । लौकिक इति चेत् न सत्यमेतत् न त्विदमवश्यं सर्वस्माद्बीजाद्भवति इन्द्रियादिप्रत्यासत्तेरसदातनत्वात् असार्वत्रिकत्वाच्च ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी० । तदेवं सामान्यतः सिद्धौ बीजत्वेनाङ्कुरं प्रति प्रयोजकत्वसाधनाय परिशेषमुपक्रममाणः शङ्कते । बीजानुभव एवेति । अनुभवो निर्विकल्पकं योगिनिर्विकल्पकं न विषयजन्यमित्याह । यौगिकेति । लौकिकं तु निर्विकल्पकं न सर्वत्र कार्यमिति[१] शङ्कोत्तराभ्यामाह । लौकिक इति ॥

भगी० टी० । बीजानुभवो बीजनिर्विकल्पकं योगिनामतीन्द्रियविषयकसाक्षात्कारे व्यभिचारेण तदनुभवे विषयस्याहेतुत्वमित्याह । यौगिकेति । न त्विति । व्यभिचारसन्देहेऽपि कारणत्वानिश्चयादित्यर्थः । इन्द्रियप्रत्यासत्तीनां निर्विकल्पकहेतुत्वादाह । इन्द्रियेति ॥

रघु० टी० । अनुभवः साक्षात्कारः । इन्द्रियेति प्रत्यासत्तेरित्यस्मन्मते । परमते तथोत्पादविशेषस्य ॥

ततश्च योग्यमपि सहकार्यसन्निधानान्न[२] करोतीत्यर्थसिद्धम् । कार्यान्तरमेवातीन्द्रियं सर्वबीजाव्यभिचारि भविष्यतीति चेत् तन्न तावदुपादेयम् अमू-

---

(१) न सर्वबीजकार्यमिति— पा० २ पु० ।
(२) सन्निधेर्न—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य मूर्तानुपादेयत्वात् परिदृश्यमानमूर्तघटिततया[1] मूर्तान्तरस्य तद्देशस्यानुपपत्तेः नापि सहकार्यं मिथः सहकारिणामव्यभिचारानुपपत्तेः ॥

शङ्क० टी० । ननु यद्बीजमिन्द्रियप्रत्यासन्नं तन्निर्विकल्पकं जनयत्येवेत्यत आह । ततश्चेति । तावतापि स्थैर्यसिद्धिरिति भावः । सर्वबीजाव्यभिचारी सर्वबीजजन्यमुपादेयं समवेतं तन्मते दोषमाह । अमूर्तस्येति । द्रव्यस्येति स्वमते विशेष्यं परिदृश्यमानो मूर्ताङ्कुरः तथा चाङ्कुरेण तस्य कार्यस्य समानदेशत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । ननु तदतीन्द्रियकार्यं प्रति बीजत्वावच्छिन्नं निमित्तकारणमेव स्यादित्यत आह । नापीति । सहकार्यं सहकारिसमवहितबीजनिमित्तकमित्यर्थः । स्यादेवं यदि बीजस्य सहकारिसमवधानं ध्रौव्यं भवेत् । तथा च यदेव बीजं तदसमवहितं तस्यैव तत्कार्यं न भवेदित्याह । मिथ इति । अव्यभिचारानुपपत्तेः । कार्याव्यभिचारानुपपत्तेः । न हि सर्वेषां सहकारिणामेकं किञ्चित् सार्वदिकं कार्यमिति नियमोऽस्तीत्यर्थः ॥

भगी० टी० । तत् कार्यान्तरम् उपादेयं समवेतकार्यमित्यर्थः । तदप्यमूर्तं मूर्तं वा । आद्ये अमूर्तस्येति । एतच्च बौद्धमतमाश्रित्य तन्मते रूपादेरपि मूर्तत्वात् । अन्त्ये परिदृश्यमानेति । अङ्कुरेण सह समानदेशताविरोधादित्यर्थः । नापीति । बीजत्वेन

---

(१) मूर्तप्रतिहततया—पा॰ १ पु॰ ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्र बीजं निमित्तकारणं तत्कार्यस्यान्यदेव समवायिकारणमित्यपि नास्ति। सहकारिप्रत्यासत्तेरनावश्यकत्वात् तदसन्निधाने कार्यानुत्पत्तौ बीजस्य कार्याव्यभिचाराभावादित्यर्थः ॥

रघु० टी०। उपादेयमप्यमूर्तं मूर्तं वा आद्ये अमूर्तस्येति। एतच्च परमतेन तेषां रूपाद्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्याभावाद्रूपादेरेव मूर्तत्वात्। अन्त्ये परिदृश्येति। परिदृश्यमानं परेषामुत्तरोत्तरबीजं सहकार्यमुपादानसाहित्येन यत् क्रियते। मिथ इति। तथा चोपादानसहकारिणोर्विरहे ऽपि सहकार्युपादानसत्त्वे कार्यस्योत्पादे व्यभिचारात् तयोरकारणत्वम् अनुत्पादे च सिद्धं समर्थस्यापि सहकारिविरहादकरणमिति। न च ध्वंस एव साधारणं कार्यमिति कार्यातिरिक्तस्य तस्य तवालीकत्वात् कार्यस्य च विवेचितत्वादिति भावः ॥

अपि चैवं सति प्रयोजकस्वभावो नान्वयव्यतिरेकगोचरः तद्गोचरस्तु न प्रयोजकः दृश्यं च कार्यजातमदृश्येनैव स्वभावेन क्रियते दृश्येन त्वदृश्यमेवेति सोऽयं यो ध्रुवाणीत्यस्य विषयः ॥

शङ्क० टी०। अपि चैवमिति। यदि बीजत्वावच्छेदेनैवातीन्द्रियं कार्यं यदि च कुर्वद्रूपत्वमतीन्द्रियमङ्कुरकारणतावच्छेदकं न तु बीजत्वमित्यर्थः। कारणतावच्छेदकस्य बीजत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्याङ्कुरत्वादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वमेव ध्रुवत्वं तथा च

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च सेवते।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च॥

इति सर्वप्रकारिकानुपपत्तिरित्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। वैजात्याभ्युपगमे ऽनिष्टान्तरमाह। अपि चेति। प्रयोजकः कारणतावच्छेदकः स्वभावः कुर्वद्रूपत्वं तद्गोचरोऽन्वयव्यतिरेकगोचरो बीजत्वं न कारणतावच्छेदकं दृश्यं कार्यमङ्कुराख्यम् अदृश्येन वैजात्येन दृश्येन बीजत्वेन अदृश्यं कार्यान्तरम् तथा च वैजात्यमपि न सिद्ध्येत दृश्यादृश्ययोः कार्यकारणभावे प्रत्यक्षाभावेऽनुमानस्याप्यभावात्। वृद्धिमिच्छतो मूलमपि नश्येदित्यर्थः।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च॥

इति निदर्शनश्लोकः।

रघु॰ टी॰। अथाक्लृप्त[१]कार्यतदुपादानवदुपादानाविनाभावोऽपि सहकारिणः कल्पयिष्यते तत्राह। अपि चेति।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि। इति॥

अथवा व्यतिरेकेण प्रयोगः विवादाध्यासितं बीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्यवैकल्यं तदुत्पत्ति-

(१) अथ क्लृप्त इति क्वचित्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निश्चयविषयीभूतबीजजातीयत्वात्। यत् पुनः सह-कारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्यवैकल्यं न भवति न तदेवम्भूतबीजजातीयं यथा शिलाशकलमिति॥

शङ्क० टी०। सोऽयं वादी प्रघट्टकार्थी वा प्रथमप्रघट्टकार्थमेव सिंहावलोकितन्यायेन व्यतिरेकमुखेन प्रयोगमारोप्य दर्शयति। अथवेति। पूर्वतन[१]प्रयोगापेक्षयैव विकल्पः। विवादाध्यासित-मिति। क्षेत्रपतितबीजभागबाधवारणार्थं सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां कुशू-लस्थस्य विवादाध्यासितत्वात्। सहकारीति सहकारिवैकल्यप्रयुक्त-मङ्कुरादिरूपकार्यवैकल्यं यस्येति बहुव्रीहिः प्रयुक्तं परिपालितं तदुत्तरकालसम्बद्धीकृतं कार्यवैकल्यं कार्यप्रागभावः दण्डादीनामपि निमित्तकारणानां कथञ्चित् कार्यप्रागभावनिरूपणात्। साध्ये ऽङ्कुरपदप्रक्षेपात् साधने ऽपि बीजजातीयत्वादित्युक्तं सामान्यव्याप्तौ तु नोभयत्रापि विशेषोपादानम्। तदुत्पत्तिनिश्चयः कार्यकारण-भावनिश्चयः। पुनःपदं भवतिपदं च स्फुटार्थम्॥

भगी० टी०। सामग्रीमध्यवर्तिनि बीजे बाधो माभूदिति विवादाध्यासितं विशेषणमित्येके। सामग्रीमध्यनिवेशात् प्राक् तत्रापि सत्त्वान्न तत्र बाधो न वाच्यमित्येकव्यभिचारोऽतो विवा-दाध्यासितबीजयोः प्रत्येकमेव पक्षत्वं विवादस्य नानारूपत्वेऽपि प्रकरणान्नियम इत्यन्ये। सहकारीति। सहकारिसमवधाना-

(१) पूर्वप्रयोगा— पा० १। २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावव्याप्यकार्याभाववत्त्वं तदवच्छिन्नकार्याभावव्याप्यतावच्छिन्नरूपवत्त्वं वेत्यर्थः। शिलाशकले त्वकारणे सहकारिसाकल्ये ऽपि कार्याभावात् स्वरूपायोग्यत्वस्थितौ तद्वैकल्ये ऽपि कार्याभावस्य स्वरूपयोग्यत्वाभावप्रयुक्तत्वात् स्वकारणे शिलादौ तत्त्वेनैव कार्याभावव्याप्यतावच्छेदात् सहकार्यभावस्यान्यथासिद्धतया व्यर्थत्वाच्चेति भावः। तदुत्पत्तीति। कार्यकारणभावनिश्चायकान्वयव्यतिरेकावच्छेदकबीजत्वादिजातिमत्त्वादित्यर्थः॥

रघु० टी०। विवादाध्यासितमिति स्वरूपकथनम् स्थैर्यपक्षे फलोपहितस्यापि प्राक्कार्यवैकल्यात्। अङ्कुरादीत्यादिपदेन सामान्यव्याप्तिः सूचिता। एवं च हेतावपि बीजादीति बोध्यम् विशेषव्याप्त्यादरे तु आदिपदमनुपादेयम् हेतौ च तदुत्पत्तिरङ्कुरनिरूपिता वक्तव्या। वैकल्पिकं च भूतान्तबीजपदयोरुपादानम्। तदुत्पत्तीति। यद्यपि परेषां सहकारिविरहितं न तदुत्पत्तिनिश्चयविषयः कारणतावच्छेदकरूपेण तत्साजात्यं चासिद्धं रूपान्तरेण त्वतिप्रसक्तं[१] तथापि तदुत्पत्त्या तन्निश्चायकावन्वयव्यतिरेकावुपलक्षितौ नियतान्वयव्यतिरेकितावच्छेदकरूपवत्त्वं तु फलितार्थः। यथेति। शिलादौ सहकारिसाकल्येऽपि कार्यवैकल्यात् स्वरूपयोग्यत्वविरहप्रयुक्तमेव तदिति भावः॥

---

(१) त्वव्यभिचारि— पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न च किमुक्तसाध्यव्यावृत्तेरुक्तसाधनव्यावृत्तिरुदाहृतात् किं वा परम्परयापि तथाविध[१]प्रसवसामर्थ्यविरहादिति व्यतिरेकसन्देह इति वाच्यम् प्रागेव शङ्काबीजस्य निराकृतत्वादिति ॥

शङ्क० टी० । उदाहृतादिति । शिलाशकलादित्यर्थः । बीजं परम्परयापि कुर्वद्रूपं बीजं जनयति न तु शिलाशकलं तथा च व्यतिरेकसन्देहो व्यतिरेकव्याप्तिसन्देह इत्यर्थः । अन्यथासिद्धेरिति भावः ॥

भगी० टी० । ननु विपक्षे शिलादौ न साध्याभावप्रयुक्तः साधनाभावः किन्त्वङ्कुरजननसमर्थक्षणानुत्पादप्रयुक्त इति साध्यसाधनभावयोरुपाधिसत्त्वान्न व्याप्तिरित्यत आह । न चेति । प्रागेवेति । कुर्वद्रूपत्वजातिनिरासेनैव बीजत्वस्य प्रयोजकत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥

रघु० टी० । उदाहृतात् शिलाशकलात् । किं वेति । तथा चोक्तसाध्यासत्त्वेऽपि साक्षात्परम्परया वा अङ्कुरप्रसवसमर्थं बीजत्वसत्त्वं न विरुद्ध्येत इति हेतोर्व्यतिरेकस्य विपक्षव्यावृत्तत्वस्य सन्देह इति । प्रागेव बीजत्वस्याङ्कुरप्रयोजकत्वव्यवस्थापनेन भाति ॥

---

(१) तथाभूत—पा० १ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यादेतत्। माभूत् सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्ध-धर्मसंसर्गः[१] अस्तु बीजत्वमेव प्रयोजकं भवतु च सह-कारिसमवधाने सति कर्तृस्वभावत्वं भावस्य तथा च तदसन्निधानेऽकरणमप्युपपद्यताम् तथापि तज्जातीय-मात्र एवेयं व्यवस्था न त्वेकस्यां व्यक्तौ करणाकरण-लक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तत्र दुर्वार-त्वादिति चेत् न विरोधस्वरूपानवधारणात्[२] ॥

शङ्क० टी०। वक्ष्यमाणप्रघट्टकार्थादुक्तप्रघट्टकत्रयस्यार्थं विवेक्तुं तत्त्रयार्थानुवादपूर्वकं प्रघट्टकान्तरमवतारयति। स्यादेतदिति। माभूदिति। कुशूलस्थस्यापि बीजत्वेन सामर्थ्यस्यैव साधनादिति भावः। अस्त्विति। तथा च कुशूलस्थस्यापि सामर्थ्यमेवेति भावः। कुर्वद्रूपत्वाकुर्वद्रूपत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासोऽपि नात्रेति वा भावः। भवतु वेति। तथा च क्षेपकारित्वाक्षेपकारित्वलक्षणोऽपि न विरुद्धधर्माध्यास इति भावः। क्रमोऽत्र न विवक्षितः। तथा च पूर्वसाधितार्थानुवादमात्रमेतदिति व्युत्क्रमाभिधानदोषो नात्र। कर्तृस्वभावत्वं जनकस्वभावत्वम्। तथापीति। बीजत्वजात्यवच्छिन्नं किञ्चिज्जनयति किञ्चिन्न जनयति तत्र सहकारित्वाभावाभौ तन्त्रम्[३] न त्वेकैकव्यक्तिः कदाचिज्जनिका कदाचिदजनिकेति

(१) धर्माध्यासः—पा० १ पु०। (२) अनवबोधात्—पा० १ पु०।
(३) च मास्ताम्—पा० क्वचित्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यवस्था सहकारिलाभालाभतन्त्रेत्यर्थः। यद्यपि पूर्वमपि व्यक्तिमेवा-दाय सामर्थ्यासामर्थ्यादिकं चिन्तितं क्षणभङ्गानुकूलत्वात् तथापि व्यक्तेरेकस्याः फलोपधानानुपधानलक्षणविरुद्धधर्माध्यासः प्रत्यक्षला-दुरपह्नव इत्यभिप्रायेण शङ्केत्यपौनरुक्त्यम् ॥

भगी० टी०। पूर्वखण्डनकृत्ययानुवादपूर्वकं जनकत्वाजनक-त्वात्मकविरुद्धधर्मसंसर्गमाह। स्यादेतदिति। यद्यपि व्याप्तिग्राहक-मानाभावः प्रथमखण्डनकार्थो न तु सामर्थ्यासामर्थ्यरूपविरुद्ध-धर्माध्यासाभावः तथापि क्षणभङ्गानुमानमूलव्याप्त्यसिद्धिप्रसङ्गागत-त्वात् तात्पर्यं तस्य तत्राप्यस्त्येवेति भावः। अस्त्विति। तथा च कुर्वद्रूपत्वाकुर्वद्रूपत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासोऽपि नेत्यर्थः। भवतु चेति। अतो न क्षेपाक्षेपकारित्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यास इत्यर्थः। अत्र चार्थेन क्रमेण शाब्दक्रमलङ्घनादयथाक्रममभिधानम्। बीजत्वस्य प्रयो-जकत्वस्थितावेव कारित्वचिन्तावसरात्। तज्जातीये भिन्ने बीज-जातीय इत्यर्थः। व्यवस्थासहकारिलाभालाभयोः करणाकरण-रूपेत्यर्थः ॥

रघु० टी०। स्यादेतत् बीजत्वमतद्व्यावृत्तिरूपं व्यावृत्तित्वा-देवासत् न चासतः सता स्वलक्षणेन समं सम्बन्धः सम्भवति न च कारणेनासम्बद्धं कारणतावच्छेदकं नाम। अथैवं कुर्वद्रूपत्वमपि तादृशं कथं कारणतावच्छेदकं कुतश्चानुरोधात् कल्पनीयमङ्कुर-त्वादेरप्यलीकत्वात् तत्तद्व्यक्तिविश्रान्ते च कार्यकारणभावे लोक-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यात्राविलोपप्रसङ्गश्चेति चेत् सत्यम् स्वकारणसामर्थ्यातिशयासादित-स्वभावविशेष एवोत्पद्यमानः क्षणिको ऽभावस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणः कुर्वद्रूप इत्यभिधीयते क्षणिकत्वं च भावानां करणाकरणत्वलक्षण-विरुद्धधर्माध्यासाल्लौकिकस्तु व्यवहारोऽनादिविकल्पवासनावशात् कल्पितैरेवानुगतरूपैः कार्यकारणभावस्यापि[१] कल्पनादिति चेत् नैवम् तादृशविरुद्धधर्माध्यासस्य निरसनीयत्वात् अपाकरणीयत्वाच्च विधिरूपतया प्रतिभासमानेषु सामान्यादिषु बाधकानामिति। इयं सहकारिणां लाभे करणमलाभे चाकरणमिति व्यवस्था॥

स खलु धर्मयोः परस्पराभावरूपत्वं वा स्यान्नित्य-त्वानित्यत्ववत् धर्मिणि तदापादकत्वं वा शीतोष्णत्ववत् तद्वत्ता वा दण्डित्वकुण्डलित्ववत्॥

शङ्क॰ टी॰। स खल्विति। धर्मयोः करणाकरणयोः परस्पर-विरहरूपत्वमित्यर्थः। नित्यत्वानित्यत्ववदिति। यद्यपि ध्वंसावच्छिन्न-सत्त्वमनित्यत्वम् न तु नित्यत्वाभाव एव तथापि नञर्थसम्बन्धा-सम्बन्धमात्रविवक्षयैवैतद्द्रष्टव्यम् तदापादकत्वमिति परस्परविरहा-पादकत्वं तच्च परस्परविरहव्याप्यतया निर्वहति यथा शैत्यं जले औष्ण्याभावमाक्षिपति औष्ण्यं च तेजसि शैत्याभावमित्यर्थः। तद्वत्तावेति। धर्मयोः परस्परभेदमात्रं वा विरोध इत्यर्थः॥

---

(१) कार्यकारणरूपस्यापि—पा॰ १ पु॰।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी० टी० । परस्परेति । अन्योन्यविरहात्मकत्वमित्यर्थः। नित्यत्वेति । यद्यप्यनित्यत्वं ध्वंसावच्छिन्ना सत्ता सा च न नित्यत्वाभावरूपा तथापि विशेषणयोरवच्छेदानवच्छेदरूपयोस्तथात्वादृष्टान्तत्वाविरोधः । तदापादकत्वं परस्पराभावव्याप्यतया तदाक्षेपकत्वमित्यर्थः । शीतेति । यथा शीतत्वौष्ण्याभ्यां स्वाश्रये मिथोधिकरणान्योन्याभावाक्षेपकत्वमित्यर्थः । तद्वत्ता एकधर्मिवृत्तावपि मिथोन्योन्याभाववत्त्वेत्यर्थः। दण्डित्वेति । यथा दण्डित्वकुण्डलित्वयोरेकवृत्तावपि दण्डित्वेन कुण्डलित्वं तत्र च न दण्डित्वमित्यर्थः ॥

रघु० टी० । स विरोधः । इह नित्यत्वानित्यत्वे ध्वंसाप्रतियोगित्वप्रतियोगित्वे तस्य परस्परविरहस्यापादकत्वं तद्व्याप्यतया । तद्वत्ता परस्परभेदवत्ता । अभावत्वेन भेदस्याप्यभावपदस्मारितत्वेन तदा परामर्शसम्भवात् । तद्वत्ता परस्परं परस्परात्यन्ताभाववत्ता दण्डित्वेन कुण्डलित्वं कुण्डलित्वेन दण्डित्वमित्यन्ये ॥

न प्रथमः निर्विशेषणस्यासिद्धत्वात्[१] यावत् सत्त्वं किञ्चित् करणात्, सविशेषणस्य तु विरोधसिद्धावप्यध्यासानुपपत्तेः । यदा यदकरणं हि तदा तत्करणस्याभावो न त्वन्यदा तत्करणस्य न चैतयो[२]रेकधर्मिसमावेशमातिष्ठामहे ॥

---

(१) असिद्धेः—पा० १ पु० ।

(२) न चानयोः—पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी० । निर्विशेषणस्येति । अकरणत्वमात्रस्य बीज-व्यक्तावसिद्धेः तदेवाह । यावदिति । अन्ततः संयोगादेरपि जननादित्यर्थः । सविशेषणस्येति । यदा तदेति । विशेषणसहितस्येत्यर्थः । तदेवाह । यदेति । अनयोर्विरोधसम्भवेऽप्यध्यासो नास्तीत्याह । न चेति । न हि यद्बीजं यदैवाङ्कुरं करोति तदैव न करोतीत्यभ्युपगच्छाम इत्यर्थः ॥

भगी० टी० । निर्विशेषणस्येति । अकरणमात्रस्येत्यर्थः । कदाचित्तत्र करणस्य मानसिद्धत्वादकरणमात्रस्याप्रमितौ तत्-प्रतियोगिकविरोधस्याप्रमितेरिति भावः । यावदिति । अन्तः स्वाश्रयादिसंयोगादीनां जननादित्यर्थः । सविशेषणस्येति । यदा यत् करणं तदैव तदकरणमित्यनयोर्विरोधे ऽपि नैकत्र समावेश इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यदेति । अङ्कुराकरणकाले तत्करणं विरोधि न त्वन्यदापि तयोरेकधर्म्मसमावेशनियमात् । न चैक-दाङ्कुरकरणाकरणे बीजे ऽङ्गीकुर्म इति भावः । न त्वन्यदेति । अभाव इत्यनुषञ्जनीयम् ॥

रघु० टी० । निर्विशेषणस्य कार्यविशेषानियन्त्रितस्याकर-णस्य वस्तुनि चणभङ्गवादिनामसिद्धेर्विरोधस्यासिद्धत्वात् । यावत्सत्त्वं किञ्चित्करणात् किञ्चित्करणाभ्युपगमात् । अस्माकं तु तत्सिद्धावपि कालभेदादेव न विरोध इति भावः । यत्त्वस्माकमपि यावत्सत्त्वं संयोगादिजननसम्भवादिति । तदसत् कदाचिदवयविनस्तथात्व-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सम्भावनायामपि गुणकर्मणोर्नित्यमात्रस्य च तदसम्भवात् प्रक्रान्तत्वाद्बीजमात्रमधिकृत्य इदमित्यपि कश्चित्। तत्कार्यकरणस्य तदभावस्य च परस्परविरहरूपत्वेऽपि स्वरूपतो न विरोधः। एकस्मिन् कालेऽङ्कुरकरणाकरणयोः समर्थबीजचणशिलाशकलात्मकदेशभेदेनेव एकस्मिन् धर्मिणि कालभेदेन वृत्तेरनुभवसिद्धतया दुरपह्नवत्वात् किन्त्वेककालावच्छेदेन न चैककालावच्छिन्नं तदुभयमेकत्राभ्युपगच्छाम इत्याह। सविशेषणस्येत्यादिना। सविशेषणस्य कार्यविशेषविशेषितस्य एककालावच्छेदेन विरोधसिद्धावपि अध्यासस्य एकधर्मिसमावेशस्यानुपपत्तेरनभ्युपगमात् यदा हि यत्र यत्कार्याकरणं तदा तत्कार्यकरणस्य तत्राभावः तद्धर्मिवृत्तित्वाभावः न त्वन्यदा तत्कार्यकरणस्य तद्धर्मिवृत्तित्वाभावः न चैतयोरेककालावच्छिन्नतत्कार्यकरणाकरणयोरिति॥

न द्वितीयः भावाभावव्यतिरिक्तयोः करणाकरणयोरसिद्धेः। व्यापारापरव्यपदेशसहकारिभावाभावौ हि करणाकरणे कार्यभावाभावौ वेति अतिरेकसिद्धावपि स्वकाल एव स्वाभावप्रतिक्षेपवत् अकरणाभावमाक्षिपेत् करणं, न त्वन्यदा न हि यो यदा नास्ति स तदा स्वाभावं प्रतिक्षेप्तुमर्हतीति विरोध्यभावं वा आक्षेप्तुम्। तथा सति न कदापि तन्न स्यात् न वा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कदापि तद्विरोधी भवेदिति । नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यायातं न वा विरोधः[१] ॥

शङ्क॰ टी॰ । भावाभावेति । परस्परविरहव्याप्यत्वं विरोधिरूपयोः सम्भवत्यपि प्रकृते करणाकरणयोर्न तादृशत्वमित्यर्थः । व्यापारापरेति । अन्यतन्तुसंयोगादिवचरमसामग्रीनिवेशितसहकारिभावाभावौ फलोपधानानुपधाने वा कारणाकारणे परस्परविरहात्मनी एव न तु परस्परविरहव्याप्ये इत्यर्थः । अभ्युपगम्याह । अतिरेकेति । यथा घटः स्वावच्छिन्न एव काले स्वाभावं प्रतिक्षिपति न तु स्वानवच्छिन्नेऽपि काले तथा करणमपि स्वावच्छिन्न एव काले स्वविरोधिनोऽकरणस्याभावमाक्षिपेत् न तु स्वानवच्छिन्नेऽपि काले । न हि नैल्यं स्वाकालेऽपि रक्तत्वाभावमाक्षिपति । तथा सत्यामश्यामो घटः पाके सत्यपि रक्तो न स्यादित्यर्थः । दृष्टान्तमुपपादयति । न हीति । प्रतिक्षेप्तुमर्हति प्रतिक्षेपात्मा भवति । दार्ष्टान्तिकमाह । विरोधीति । उभयत्र विपक्षे दण्डमाह । तथा सतीति । स्वानवच्छिन्नेऽपि काले यदि स्वाभावं प्रतिक्षिपेत् तदा यदा न स्यात् तदैव स्यादित्यायातं यदा स्वयं न स्यात् तदा तद्विरोध्यपि न स्यादिति स्वयमेव स्यादिति विचित्रो विरोध इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । नासत इति । तथा च क्षणिकत्वसाधने प्रवृत्तस्य तव नित्यत्वमेव भावानां पर्यवसितमिति भावः । न वेति । स्वाभावकाले स्वविरोधिकाले

---

(१) न चाविरोधः—पा॰ १ पु॰ ।

16

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च यदि स्वयमेव स्यात् तदा विरोधनिरूपकस्याप्यभावाद्विरोध एव न सिद्ध्येदित्यर्थः ॥

भगी० टी०। भावाभावेति। यथा शैत्यमौष्ण्यं च परस्पराभावभिन्नं तदाक्षेपकं न त्वकरणं करणाभावभिन्नं येन तदाक्षेपकं स्यात् तथा च करणाकरणयोरापाद्यशरीरत्वादाक्षेपकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। व्यापारेति। सहकारी चरमव्यापाररूप इत्यर्थः। यद्यकरणं करणविरोध्युपाधिरन्यो नाभावस्तथा च नोक्तदोष इति ब्रूयात् तत्राह। अतिरेकेति। स्वसत्तावच्छिन्नः कालः स्वकालः तत्रैव यथा करणं स्वाभावं प्रतिक्षिपति न तु स्वाभावकालेऽपि तथा करणान्यतया स्वीकृतमकरणाभावरूपमुपाधिमपीत्यर्थः। दृष्टान्ते तथात्वमुपपादयति। न हीति। प्रतिक्षेप्तुं प्रतिक्षेपात्मीभवितुम् अभावाभावस्य प्रतियोगिप्रतिक्षेपत्वादित्यर्थः। दृष्टान्ते उपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति। विरोध्यभाव इति। विरोधिनोऽकरणस्याभावमित्यर्थः। ननु दृष्टान्तेऽपि तथात्वमसिद्धमित्यत आह। तथा सतीति। यदि स्वकालवत् स्वानाश्रयेऽपि काले स्वाभावं प्रतिक्षिपेत् तदा तस्य कालान्तरेऽपि सत्त्वात् कदाचिन्न भवतीति न स्यात् किन्तु सकलं न वृत्ति स्यादित्यर्थः। यदीदमेतत्कालवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वे सति स्वानधिकरणकालवृत्त्यभावप्रतियोगी स्यात् तदभावकालवृत्ति न स्यादित्यापादनम्। यदि च स्वाभावकालेऽपि विरोध्यभावमाक्षिपेत् तदा विरोधप्रतियोग्यनिरूपणाद्विरोध एव न निरूप्येतेत्याह। न वेति ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु॰ टी॰ । भावाभावेति । अभेदे आक्षेप्याक्षेपकभावानुपपत्तेरिति भावः । व्यापारापरव्यपदेशः । सहकारी चरमो व्यापारः । हि यस्मात् । एतावेतौ वा परस्परविरहरूपावेव करणाकरणे । करणाभावातिरिक्ताकरणाभ्युपगमेपि दोषमाह । अतिरेकेति । अन्यदा स्वानधिकरणकाले प्रतिक्षेप्तुं प्रतिक्षेपात्मीभवितुम् अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात् । विरोध्यभावं विरोधिनोऽभावम् । तथा सतीति । स्वासत्त्वकालेऽपि स्वाभावप्रतिक्षेपे तदापि तदभावो न स्यात् स एव स्यात् । स्वासत्त्वकालेऽपि च स्वविरोधिनोऽभावाक्षेपे तदानीमपि तद्विरोधी न स्यादित्यर्थः । न वेति । स्वासत्त्वकालेऽपि विरोधिनोऽभावाक्षेपे तुल्यन्यायतया स्वानधिकरणदेशेऽपि तथात्वे सर्वदा सर्वत्र तस्यासत्त्वेन विरोध एव न सिद्ध्येदित्यर्थः[१] ॥

नन्वेवं सति परिमाणभेदोऽपि कालभेदेन न विरुद्ध्यते तत्राप्येवं वक्तुं सुकरत्वात् न बाधकबलेन तत्र कालभेदस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि नारब्धद्रव्यैरेव द्रव्यावयवैर्द्रव्यान्तरमारभ्यते मूर्तत्वसमानदेशत्वयोरेकदा विरोधात् । तथा चारम्भपक्षे पूर्वद्रव्यनिवृत्तिः अनिवृत्तावनारम्भ इति । तत्र निवृत्तावाश्रयभेदादेव परिमाणभेदः अनिवृत्तौ संयोगिद्रव्यान्तरानुपचये क्व

---

(१) विरोध एव न स्यादित्यर्थः— पा॰ ४ पु॰ ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिमाणभेदोपलम्भो यो विरोधमावहेत्। तदुपचये तु[१] क्व परिमाणान्तरोत्पत्तिः आश्रयानुत्पत्तेः। अत एव स्थौल्यातिशयप्रत्ययोऽपि तत्र भ्रान्तः तस्मात् कालभेदेनापि न परिमाणभेदः एकस्मिन् धर्मिण्युपसंहर्तुं शक्यत इत्यादि पदार्थचिन्ताचतुरैः सह विवेचनीयम्[२] ॥

शङ्क० टी०। एवं सति दीर्घत्वह्रस्वत्वे अपि परिमाणे कालभेदेन विरुद्धे न स्याताम् तथा च कालादिप्रत्यभिज्ञापि प्रमैव स्यादित्याह। नन्वेवमिति। स्वकाल एव स्वविरोधिपरिमाणं प्रतिक्षिपेत् न तु स्वाकालेऽपीति वक्तुं सुकरत्वादित्यर्थः। तत्र भिन्नकालयोरपि परिमाणयोरेकत्र धर्मिणि विरोधस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्याह। नेति। तत्र परिमाणभेदो द्रव्यनाशे सत्येव भवेन्न तु पूर्वद्रव्ये सतीति तथाहीत्यादिना विवेचनीयमित्यन्तेनोपपादयति। तथाहीति। अविनष्ट एव पूर्वद्रव्ये यदि तेष्ववयवेषु द्रव्यान्तरमुत्पद्येत तदा मूर्तयोः समानदेशत्वमापद्येतेत्याह[३]। नारब्धेति। ननु घटादौ चक्षुरालोकयोर्मूर्तयोरेकदेशवृत्तित्वं स्वीकृतमेवेति चेत् न तत्र चालनिन्यायेनोभयवृत्त्यभ्युपगमात् निविडावयवमूर्तद्वयाभिप्रायेण[४] वा विरोधस्योक्तत्वात्। ननु तथा-

(१) तदुपचयेऽपि च— पा० १ पु०।
(२) चिन्तनीयम्— पा० २ पु०।
(३) आपद्येतेत्यर्थः— पा० २ पु०।
(४) न निरवयवमूर्तद्रव्याभिप्रायेण— पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्येकतन्तुकपटे तन्तूनां पटस्य चांशुवृत्तित्वमेव स्यात् तथा च कथं न तत्र मूर्तद्वयसमानदेशताविरोध इति चेत् न तत्र पट एव नोत्पद्यते किं तु संस्थानविशेषाधीनः पटव्यवहार इत्यभ्युपगमात्। यद्वा अंशुतन्तुसंयोगस्तत्र पटासमवायिकारणं न च तत्रैवांशौ पटवृत्तित्वमिति तथापि तन्तुना समानदेशत्वमेवेति वाच्यम् अन्यूनदेशयोरेव तथाभ्युपगमात्। अनिवृत्ताविति। पूर्वद्रव्यं यदि न निवर्तते तदा समवायिकारणान्तरानुप्रवेशोऽपि नास्तीति कथं दीर्घत्वोपलम्भ इत्यर्थः। ननु स्थूलप्रत्ययो दृश्यते संयोगिद्रव्यान्तरानुप्रवेशं विना कथं स्यादित्यत आह। तदुपचयेऽपीति। द्रव्यान्तरं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्र स्थौल्यप्रत्ययो धान्यादिराशाविव भ्रान्त इत्यर्थः। तर्हि य एव कृश आसीत् स एवेदानीं स्थूल इति प्रत्यभिज्ञा कथमत आह। अत एवेति। पदार्थचिन्ताचतुरैः वैशेषिकैः॥

भगी॰ टी॰। ननु यदि कालभेदेनाविरोधात् करणाकरणयोरेकधर्मिसमावेशः तदा द्विहस्तत्वादिपरिमाणभेदोऽप्येकत्र कालभेदेन स्यादिति ततोप्याश्रयभेदो न स्यादित्याह। नन्विति। कालभेदस्येति। विरोधापादकस्येति शेषः। शरीरसमवायिकारणद्रव्यपरिमाणेनैव शरीरे परिमाणान्तरं जन्यत इति व्यवस्थिते सति बाधकमाह। तथाहीति। एकत्रैव शरीरे परिमाणान्तरोत्पत्तिः शरीरारम्भकावयवेभ्यो यदि द्रव्यान्तरोत्पत्तिमभ्युपेत्योच्यते तदापि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदि पूर्वद्रव्यानिवृत्तिपक्षस्तदा मूर्तयोः पूर्वापरद्रव्ययोरेकत्र वृत्तिः स्यादित्यर्थः। मूर्तत्वेति। ननु मूर्तयोः समानदेशताविरोधो यदि संयोगेन तदा यदवच्छेदेनालोकसंयोगस्तदवच्छेदेन चक्षुःसंयोगस्य ग्राहकत्वाभ्युपगमविरोधः नापि समवायेन तद्विरोधः एकतन्तुक-स्यापि पटस्य दर्शनात् तत्र हि पटारम्भकतन्तुः स्वावयवेषु वर्तते पटोऽपि तत्रैव एकतन्त्ववयवानां संयोगस्य तत्रासमवायिकारणत्वात् तस्य कार्यैकार्थसमवायनियमात्। अत्राहुः चक्षुरालोकयोस्त्वालनि-न्यायेन संयोगः कठिनयोरेव वा मूर्तयोः समानदेशताविरोधः एकतन्तुपटैकत्वं तु तन्तुसंयोग एवासमवायिकारणं शिरोवच्छेदेन पाणिना शरीरसंयोगावच्छेदे भेदेनांशुतन्तुसंयोगस्य विरोधात् यद्वा पट एव तत्र नोत्पद्यते कारणबाधात् तादृक्संयोगमात्रमेव पटप्रतीतिविषयः एवं पूर्वद्रव्यनिवृत्तावेव द्रव्यान्तरस्य परि-माणान्तरस्योत्पत्तिरिति नैकद्रव्ये कालभेदेन परिमाणभेद इत्याह। तथा चेति। किञ्च पूर्वद्रव्यानिवृत्तिपक्षे परिमाणान्त-रोत्पादकत्वं संयोगिद्रव्यानुपचये तदुपचये वा। आद्ये संयोगीति अन्त्ये तदुपचये त्विति। असमवायिकारणगतस्यैव संख्यापरिमाणादेः परिमाणं प्रत्यसमवायिकारणत्वनियमात् परिमाणस्य स्वसमवायि-कारणपरिमाणान्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः। ननु पूर्वं कृश इदानीमतिशयेन स्थूल इति प्रत्यभिज्ञानादेतत् स्यादित्यत आह। अत एवेति। उक्तबाधकबलादेवेत्यर्थः। ननु द्रव्यान्तरारम्भकाभि-मतद्रव्यान्तरप्रत्यासत्तेरेव पूर्वपरिमाणनाशः परिमाणान्तरोत्पत्तिश्च स्यात् अवयवगुणस्य वाऽसमवायिकारणतानियमः परिहीयताम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यद्वा पूर्वावयवपरिमाणस्यैवासमवायिकारणत्वमस्तु मैवम् महापरिमाणद्रव्यसमवेतपरिमाणस्य स्वसमवायिसमवायिवृत्तिपरिमाणासमवायिकारणत्वनियमात् समवायिकारणेतरपरिमाणस्यानारम्भकत्वाच्च ॥

रघु० टी० । आरब्धद्रव्यैरारब्धद्रव्यवद्भिः । एकदेति । फलतः समानदेशत्वविशेषणं तथा च एककालावच्छेदेन मूर्त्तान्तरेण सममेकधर्मिसमवेतत्वमर्थः । न चैकतन्तुकपटे अंशुसंयोगानामेवासमवायिकारणत्वात् कार्यैकार्थसमवेतस्यैव संयोगस्य द्रव्यासमवायिकारणत्वात् पटस्याप्यंशुदेशत्वमिति वाच्यम् तन्तुत्वेन पटसमवायिकारणत्वादंशूनां तथात्वायोगात् वेमाद्यभिघातेन महातन्तुविनाश एव खण्डतन्तुभ्यः पटोत्पादात् अन्यथा तु पटसंस्थानसारूप्याद्भ्रान्त एव परप्रत्ययः अवयवान्तरावच्छेदेनावयविसंयोगोऽवयवे न विरुध्यते शिरसि शरीरसंयुक्तः पाणिरिति प्रत्ययात् तथा चांश्वन्तरावच्छेदेन तन्तुसंयोगोऽसमवायी समवायी तन्तुरेव पटस्येत्यपि केचित् । अनारम्भ इति । पूर्वद्रव्यसत्त्व एव द्रव्यान्तरोत्पत्तौ युगपत्तादृशद्रव्यद्वयोपलम्भापत्तिरुत्तरद्रव्य एव परिमाणान्तरोपत्तौ कैकधर्मिसमावेशः पूर्वद्रव्य एव च परिमाणान्तरोत्पत्तौ द्रव्यान्तरोत्पादाभ्युपगमवैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । एतेनारभ्यारम्भकवादानुसरणमपि प्रत्युक्तम् । आश्रयानुपपत्तेरिति । न चावस्थितद्रव्य एव संयोगिद्रव्योपचयात् पूर्वपरिमाणनाशः परिमाणान्तरोत्पादश्च स्यादिति वाच्यम् परिमाणस्याश्रयनाशैकनाश्यत्वात् अवयवमात्रसंयोगविशेष-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बद्धत्वादेरेवावयविपरिमाणोत्पादकत्वाच्च अन्यथा धरण्यादिपतित-मृत्पिण्डादेरवयवान्तरसंयुक्तावयवस्य च पूर्वपरिमाणनाशः प्रकृष्टतरपरिमाणान्तरोत्पादश्च स्यादिति भावः ॥

अस्तु तर्हीहापि बाधकं बलं प्रसङ्गतद्विपर्ययोरुक्तत्वादिति चेत् न तयोः सामर्थ्यासामर्थ्यविषयत्वात् तच्च उक्तत्वात् स्तां वा न तथापि ताभ्यां शक्त्यशक्त्योरविवक्षितत्वात् कालभेद एव विरोधः साध्यते तथोपसंहर्तुमशक्यत्वात् यदा तदेत्युपेक्ष्य यत् समर्थं तत्करोत्येवेत्युपसंहर्तुं शक्यमिति चेन्न कालनियमाविवक्षायां यत् समर्थं तत्करोत्येवेति कदाचित् स्यात् तथा च सम्भवविधेरत्यन्तायोगो विरुद्धो न त्वयोगः नीलं सरोजं भवत्येवेति वत् ॥

शङ्क० टी० । अस्त्विति । यदीदं द्रव्यं दीर्घं स्यात् ह्रस्वं न स्यादितिवत् यदि बीजं कारि स्यादकारि न स्यादकारि चैतत् तस्मान्न कारीति प्रसङ्गतद्विपर्ययौ स्यातामिहापीत्यर्थः । कारित्वाकारित्वे यदि सामर्थ्यासामर्थ्ये एव तत्र प्रसङ्गतद्विपर्ययौ पूर्वमेव निरस्तावित्याह । नेति । तच्चेति । ननु सामर्थ्यासामर्थ्ये प्रति प्रसङ्गतद्विपर्ययौ नोच्येते येन पूर्वनिरस्तत्वं स्यात् किं तर्हि कारित्वाकारित्वे प्रति ते च ताभ्यामन्ये एवेत्यत आह । स्तां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेति। शक्त्यशक्त्योरिति। कारित्वाकारित्वयोरित्यर्थः। तथेति। कालभेदमनन्तर्भाव्य सामान्यतस्तयोरेकत्र धर्मिण्युपसंहाराभावात् एतदेव शङ्कापूर्वकं दर्शयति। यदा तदेति। उभयोरेककालत्वं तिरस्कृत्येत्यर्थः। यत्समर्थमिति। तथा च प्रसङ्गे इष्टापत्तिरित्यर्थः। तदेव स्फुटयति। सम्भवेति। समर्थस्य करणं सम्भवतीत्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः। अत्र कार्यविशेषाङ्कुराद्युपधानं न विवक्षितम्। अन्यथैकस्यां व्यक्तौ तथाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तापत्तेः। यत् समर्थमिति। यज्जातीयं समर्थं तज्जातीयं करोत्येवेति वा विवक्षितम्॥

भगी॰ टी॰। ननु परिमाणभेदाद्यथाश्रयभेदस्तथेहापि स्यात् उभयत्र बाधकाविशेषात् प्रसङ्गविपर्ययविशेषनिरासे ऽपि तत्सामान्यस्यानिषेधादित्याह। अस्त्विति। यत् समर्थं तत्करोत्येव यन्न समर्थं तन्न करोत्येवेति प्रसङ्गविपर्ययोस्तु सामर्थ्यासामर्थ्यमात्रं विषयो न तु कालभेदेनाप्येतयोरेकत्र न वृत्तिरिति विषय इत्याह। तयोरिति। यदि च कालभेदान्तर्भावेणापि तर्कान्तरं सम्भवत्येवेति ब्रूयात् तत्राह। तत्र चेति। सामर्थ्यं करणं योग्यता वेत्यादिना तस्यापि निरासादित्यर्थः। ननु सामर्थ्यासामर्थ्यविषययोः प्रसङ्गतद्विपर्यययोर्निरासे ऽपि करणाकरणविषयौ तौ स्यातामित्यत आह। स्तां वेति। शक्त्यशक्त्योः करणाकरणयोः। तथेति। कालभेदाविवक्षायामित्यर्थः। उपसंहर्तुमिति। यदि कारि स्यादकारि न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिः सर्वस्यैव कारित्वात् यावत्सत्त्वं किञ्चित्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करणात् विपर्यये च बाधासिद्धौ नियतकालविशेषविवक्षायां यदा कारि तदा कारीत्येतदपीष्टमेव आपाद्यापादकयोरेककालाविवक्षायां यदिदानीमिदं कारि स्यादन्यदाऽकारि न स्यात् अन्यकालाकारित्वान्नेदानीं कारीत्यप्रयोजकं कालभेदादेवोपपत्तेरित्युपसंहारोऽशक्य इत्यर्थः। तथाप्येतत्कालकारिणः कालान्तराकरणानुभवाद्व्याप्तिर्नोपेयत इति भावः। यद्यदा न करोति तत् तदा न समर्थमिति कालवाचिपदोपादानं व्यर्थम् कारिणो यावत्सत्त्वं सामर्थ्यादकारिणस्त्वसामर्थ्यादित्याशयेनाह। यदा तदेति। यत् समर्थं तत्करोत्येव कार्याव्यवहितपूर्ववर्त्येवेत्युपसंहारः। शक्य एवेत्यर्थः। यदीदं सर्वदापाद्यते यदा मूलशैथिल्यं लभ्यते ऽपि कारिण्येव कदाचिदकारित्वानुभवेन व्यभिचारादिति कदाचिदापाद्यं तत्र सिद्धसाधनमित्याह। कालनियमेति। कालनियमः सार्वदिकत्वं क्रियासङ्गतैव कारिणात्यन्तायोगव्यवच्छेदः सम्भवमात्ररूपोर्थक्रियासम्भवे विरुध्यते न तु कदाचित् सम्भव इत्यर्थः॥

रघु० टी०। प्रसङ्गेति। ताभ्यामकारिणोऽसामर्थ्यसाधकाभ्यां कार्यकारिभेदसिद्धिपर्यवसिताभ्यामर्थतः करणाकरणयोः स्वरूपेणैव विरोधस्य सिद्धेरिति भावः। यद्यपि ताभ्यामेव भेदसिद्धौ कृतममुना विरोधेन तदुपजीविना तथापि तावेव न सम्भवत इत्याह। तयोरिति। प्रसङ्गे सामर्थ्यस्य हेतुतया विपर्यये चासामर्थ्यस्य साध्यतया विषयत्वं सामर्थ्यप्रसञ्जनीयं करणं चेह सामर्थ्यं तत्र च

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामर्थ्यं हीत्यादिना दूषणस्योक्तत्वात् । ननु योग्यतावच्छेदकं रूपमेव सामर्थ्यमभिधित्सितं तत्र च न साध्याविशिष्ट्यादेर्दोषस्यावकाश इत्यत आह । स्तां वेति । शक्याशक्योः करणाकरणयोर्न विवक्षितो व्याप्तिघटकः कालभेदः साधको यस्य सोऽविवक्षितकालभेद इत्यग्रिमग्रन्थस्वरसेन नेयं तथा व्याप्तौ कालभेदानुप्रवेशमन्तरेण उपसंहर्तुमशक्यत्वात् कुशूलस्थे सामर्थ्येन करणप्रसञ्जने इष्टापत्तिः उत्तरकालं तत्रैव करणाभ्युपगमात् विपर्यये च हेत्वसिद्धिः । व्यापकविरोधिन एवाभावस्य व्याप्याभावसाधकत्वात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् करणस्य च सर्वथैवाकरणं विरुद्धम् अन्यथा तवापि सामग्रीनिवेशिनो बीजस्य देशान्तरे अकरणादसामर्थ्यापत्तेः न चेह तथा तस्यैव सहकारिसमवधाने करणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत्प्रामाण्यसन्देहेऽपि हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वात् मूलशैथिल्याच्चेति भावः । यदेति । कालभेदमुपेक्ष्यापि एवकारार्थान्तर्भावेन व्याप्तेरादरे इष्टापत्त्यादेरभावादुपसंहारः शक्य एवेति भावः । करोत्येवेत्यत्र यावत्सत्त्वमिति विवक्षितम् न चानाद्यः व्याप्यसिद्धेः अङ्कुरकारिणोऽपि बीजस्य प्राक् तदकरणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् एतेनायोग[1]व्यवच्छेदेन नियमोऽपि निरस्तः । द्वितीये त्वाह । कालेति । एवं च जातनष्टस्य स्वरूपायोग्यत्वप्रसङ्गोऽवशिष्यते वक्ष्यते च तत्र यद्यदा यत्सम्बद्धं तत् तदा करोतीति स्यात् न स्यात् समर्थस्यापि सहकारिविरहेणाकरणत्वस्योपपत्तौ मूलशैथि-

---

(१) एतेनान्ययोग— पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यादित्युक्तत्वात्[१] केचित्तु[२] करणाकरणविषयावेव प्रसङ्गविपर्ययौ स्यातामत आह। स्तां वेति। करणेनाकरणाभावप्रसञ्जने स्वरूपतोऽकरणेन करणाभावसाधने च प्रकारतोप्यवैशिष्ट्यात् कालभेदेनोभयोपपत्तेर्मूलशैथिल्याच्चोपसंहर्तुमशक्यत्वं यदा यत्कारि तदा न तत् कारीत्यादिप्रसङ्गविपर्यययोस्त्वापादकासिद्धिसिद्धसाधने चेति भावः। यत्समर्थमिति यत्कारीत्यर्थ इत्याहुः। अत्र करणाकरणविरोधमुपजीव्यप्रवृत्तयोस्तयोः कथं तत्साधकत्वाशङ्केति चिन्तनीयम्॥

ननु यदसमर्थं प्रथममासीत् तस्य सामर्थ्यं पश्चादपि कुत आगतम् प्रथमं समर्थस्य वा पश्चात् कुत्र गतम्। नैतदेवं तत्तत्सहकारिमतस्तत्तत्कारकत्वं हि सामर्थ्यम् अतद्वतस्तदन्यवतो वा तदकर्तृत्वमसामर्थ्यम्। इदं चौत्पत्तिकमस्य रूपं ते च सहकारिणः स्वोपसर्पणकारणवशाद् भिन्नकाला इत्यर्थात् कार्याणामपि

---

(१) वक्ष्यते च तत्र यद्यदा यत्समर्थं तदा तत् करोतीति स्यात् न स्यात् समर्थस्यापि तत्सहकारिविरहस्यैव कार्यकालवृत्तित्वेन यावत्सत्त्वमेव कार्याभावत्वात्। शिलादौ सहकारिसाकल्येऽपि कार्यवैकल्यात् स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तमेतदिति भावः। यद्यपि परेषां सहकारिरहिते न तदुत्पत्तिनिश्चयविषयः कारणतावच्छेदकरूपेण तत्साजात्यं चासिद्धं रूपान्तरेण त्वतिप्रसङ्गः तथापि तदुत्पत्त्या तद्विरहेण करणस्योपपत्तौ मूलशैथिल्यादित्युक्तत्वात्— पा० २ पु०।

(२) भगीरथठक्कुरस्येदं मतम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिन्नकालतेति तथाप्येककालस्थ एव भावो ज्ञातनष्टस्तदा तदा तत्कार्यं करोतु उत्पन्नमात्रस्य तत्स्वभावत्वात् एकदेशस्थवदिति चेत् ॥

शङ्क० टी० । ननु प्रथममसमर्थमपि क्रमेण समर्थं भवति प्रथमं वा यत् समर्थं तदपि क्रमेणासमर्थमिति किन्निबन्धनमित्याह । नन्विति । सामर्थ्यं यदि योग्यत्वं विवक्षित्वा प्रोच्यते तदा सर्वदैव तत् समर्थमेव । अथ कारित्वं विवक्षितं तदा तदुभयं सहकारिलाभालाभतन्त्रमित्यसकृदावेदितव्यमित्यत[1] आह । तत्तदिति । अत इति । सहकारिविनाकृतस्येत्यर्थः । तदन्यवतो वेति । एककार्यसहकारिसत्त्वेऽपि बलवत्कार्यान्तरसहकारतः यथानुमितिसामग्रीतः प्रत्यक्षसामग्री बलवतीत्यर्थः । तदकर्तृत्वं तदजनकत्वम् । औत्पत्तिकमिति । एतत्स्वभाव एव भावो जायत इत्यर्थः । ननु तर्हि सहकारिसमवहित एव भावो जायतां तत्तत्कार्याणि प्रतीत्यत आह । ते चेति । सहकारिणः स्वकारणाधीनसन्निधयो न भावस्वरूपान्तर्गतास्तेषां चामियतकालोपसर्पणत्वात् कार्याणामपि कालानियम इत्यर्थः । उपसर्पणं सन्निधानम् । ननु यथा स्थानवच्छिन्नेऽपि देशे स्वात्मनि इन्द्रियादि ज्ञानं सुखादिकं यथा वा मृदङ्गाद्याकाशे शब्दं जनयति तथा स्थानवच्छिन्नेऽपि काले क्षणिको भावः कार्याणि जनयतु न ह्येकं वस्तु क्षणद्वयसम्बद्धं

(१) असकृदावेदितमित्यत— पा० २ पु०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवितुमर्हतीत्याह। तथापीति। जातनष्टः क्षणिकः एककालस्य इति स्वसम्बन्धिकालस्य इति विवक्षायामिष्टापत्तिः॥

भगी० टी०। ननु भावानां स्वकारणजनितः स्वरूपभेदो जातिभेदो वा सामर्थ्यं तस्य च तस्यां व्यक्तौ नोपगमापगमौ सम्भवत इत्याह। नन्विति। यदस्य सामर्थ्यं तन्न कुतोप्यायाति न वा कुतोप्यपैति सहकारिसान्निध्ये हि कारित्वं सामर्थ्यं यद्वा कारणतावच्छेदकबीजत्वादिरूपमस्य सामर्थ्यं तच्छून्यत्वमसामर्थ्यं तस्य च नोपगमापगमावित्याह। तत्तदिति। अतद्वतः सहकारि-रहितस्य तदन्यवतः सहकारिविरोधिमत इत्यर्थः। नन्वेवं भिन्न-कालीनं कार्यमेकदैव कुर्यात् सामर्थ्याविशेषात् सहकारिणामपि तत्स्वरूप एवान्तर्भावादित्यत आह। ते चेति। सहकारिणो न भावस्वरूपान्तर्भूताः किं तु तद्भिन्नाः स्वकारणाधीनसन्निधयः तानि च नियतकालीनानीति कार्याणामपि तथात्वमित्यर्थः। ननु यथैकदेशस्थमेव देशान्तराविद्यमानमपि विषयेन्द्रियादि तत्तत्सहकारिसत्तया ज्ञानसुखादि जनयति यथा क्षणिकोऽपि भावस्तत्तत्कालीनानि कार्याणि जनयेत् तस्मादेककालसम्बद्धस्य कालान्तरसम्बन्ध एव विरुद्ध इत्याह। तथापीति। जातनष्टः क्षणिक इत्यर्थः॥

रघु० टी०। सामर्थ्यप्रयुक्तं करणं सामर्थ्यं च जनकताव-च्छेदकं रूपमित्याशयेन शङ्कते। नन्वित्यादिना। कुत्र गतमिति

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामर्थ्यमित्यनुषज्यते । तथा च तस्योपगमापगमविरहाद्यावत्सत्त्वम-करणं करणं वा प्राप्तमिति भावः । जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं करणप्रयोजकमिति सत्यम् परं तु सहकारिसाकल्यविशिष्ट-मित्याशयेनाह । नैतदिति । तदन्यवतस्तद्विरोधिमतः । स्यादेतत् अस्तु सहकारिसम्पत्तिः कार्योत्पत्तिनियामिका तथापि यथैक-देशस्थो विषयादिर्देशान्तरे सहकारिसम्पत्तौ तत्र ज्ञानादिकं जनयति तथैककालस्थो भावः स्वनाशोत्तरकाले तत्सहकारिसम्पत्तौ तत्कार्यं जनयेत् अवश्यं चैतत् त्वयाभ्युपगन्तव्यम् कथमन्यथा चिरध्वस्तस्य यागानुभवादेः स्वर्गस्मरणादिजनकत्वमिति शङ्कते । तथापीति ॥

स्थैयमेककालस्थता स्वरूपापेक्षया सहकारिसान्नि-ध्यापेक्षया वा । आद्ये न किञ्चिदनुपपन्नं नित्या-नामप्येवंरूपत्वात् वर्तमानैकस्वभावत्वात् सर्वभावा-नाम् । तदेव तु क्वचित् सावधि क्वचिन्निरवधीति विशेषः । सावधित्वेऽपि व्यापारफलप्रवाहप्रकर्षापक-र्षाभ्यां विशेषः । द्वितीयस्तु स्यादपि यदि तेषां यौग-पद्यं भवेत् क्रमिणस्तु सहकारिण इत्युक्तम् सहकारि-सहितः स्वभावेन करोतीति वक्तरि तु जातनष्ट एव करोत्वित्युत्तरप्रसङ्गो निरर्गलशैशवस्येत्यलमनेन ॥

शङ्क० टी० । स्थैर्येऽपि भावानां स्वावच्छिन्न एव काले स्थितेरित्याह । स्वरूपापेक्षयेति । क्वचित् सावधीकृत्य नित्य-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावानां क्वचिन्निरवधीति नित्यभावानाम्। नन्वेवं यागाद्यपि स्वानवच्छिन्ने काले स्वर्गादि न जनयेदित्यत आह। सावधि-त्वेऽपीति। यागादीनामपि व्यापाररूपमपूर्वादि तस्य प्रकर्षस्य परिपाकस्तदधीनस्य स्वर्गादिफलसम्बन्ध इति नोक्तदोष इत्यर्थः। तर्हि यागवद्बीजाद्यपि स्वानवच्छिन्ने काले कार्यजनकं स्यादत आह। अपकर्षेति[१]। तेषां न तादृशो व्यापार इत्यर्थः। ननु य एव सहकारिकालः स एव बीजादेरपि काल इति कथं कार्याणि जातनष्ट एव न करोतीत्यत आह। द्वितीयस्त्विति। किं च तथाप्येककालस्य एव भाव इत्यादिवदभिधानमपि मां प्रत्य-सम्बद्धमित्याह। सहकारीति॥

भगी॰ टी॰। यदेककालस्य कालान्तरेणाजनकत्वमापाद्यते स कालः स्वरूपयोग्यतावच्छिन्नः सहकारियोग्यतावच्छिन्नो वेत्याह। सेयमिति। आद्ये स्वरूपयोग्यभावैकोपाधिविशिष्ट-कालवृत्तेर्भावस्य जनकत्वमापाद्यते तच्च नैयायिकैरभ्युपेयत इती-ष्टापत्तिरित्याह। आद्य इति। स्वरूपयोग्यत्वं च क्षणिकस्य स्थिरस्य वेत्यत्र विवादे तावन्मात्रे सम्प्रतिपत्तिरेवेति भावः। नित्यानामपीति। अपिशब्दादनित्यस्थिराणां सर्वेषामेव वस्तूनां स्वावच्छिन्नकालसम्बन्धस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः। न चैवं सर्वेषां नित्यतापत्तिरित्याह। तदेवेति। नन्वेवं स्वरूपसत एव जनकत्वा-

---

(१) अप्रकर्षेति— पा॰ १ पु॰।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भ्युपगमे यागादेः स्वर्गादावजनकत्वापत्तिरित्यत आह । व्यापारेति । व्यापाररूपफलप्रवाहानुवृत्तेर्नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु व्यापारसत्त्वाविशेषात् कथमेकस्यैव कर्मणः फलोपभोगो नान्यस्येत्यत आह । प्रकर्षेति । सहकारिलाभालाभप्रकर्षाप्रकर्षवशादेकस्यैव फलदातृत्वं नान्यस्येत्यर्थः । द्वितीय इति । सहकारिसान्निध्यावच्छिन्नः कालो बीजस्य स्वकाल इति पक्ष इत्यर्थः । तथापि स्वकाल एव भावस्तत्तत् कार्याणि जनयेदित्यत्र न किञ्चिदुक्तमित्यत आह सहकारीति ॥

रघु० टी० । एककालस्य इति कोऽर्थः । किं स्वाधिकरणकालस्य इति किं वा तत्तत्कार्यानुगुणतत्तत्सहकारिसाकल्याधिकरणकालस्य इतीत्याह । सेयमिति । न किञ्चिदिति । स्वकालस्यस्यैव सहकारिसाकल्ये कार्यजनकताया अस्माभिरुपगमात् । तदेव वर्तमानत्वमेव । क्वचित् सावधिकार्योत्पद्यमानतापूर्वकालमात्रावधि क्वचिन्निरवधिकार्योत्पद्यमानताकालस्थायि । ननु कार्याव्यवहितपूर्वकालेऽसतोऽपि यागादेः कार्यजनकत्वे कदाचिदेव कार्यं जायते नान्यदेति अत्र किं नियामकमत आह । सावधित्वेऽपीति । व्यापारेति । व्यापारस्य फलप्रकर्षाप्रकर्षाभ्यां फलानुगुणसहकारिलाभालाभाभ्यां विशेषः कार्योत्पादानुत्पादरूपः व्यापाररूपस्य फलस्य सहकारिलाभालाभाभ्यामित्यर्थ इत्यन्ये । तदयमर्थः । साक्षात्कार्यजनकत्वे स्वस्य व्यापारद्वारा जनकत्वे च व्यापारस्य सहकारिसाकल्यं तन्त्रम् । न चेदं निर्णयध्वस्तस्यास्ति

18

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नियतान्वयव्यतिरेकशालिन एव च समवधानस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इति। सहकारिसहित इत्यस्याग्रे स्वतो व्यापारतो वेत्यादिः। जातनष्टो निर्णयध्वस्तः॥

तस्मात् कार्यस्य स एव कालः कारणस्य तु स चान्यश्चेति सम्बन्धिकालापेक्षया पूर्वकालताव्यवहारः। अपि च यदा तदेतिस्थाने यत्र तत्रेति प्रक्षिप्य तयोरेव प्रसङ्गतद्विपर्ययोः को दोषः। न कश्चिदिति चेत् तर्हि देशाद्वैतं वा कारणभेदो वा आपद्येत। आपद्यतां तदादाय योगाचारनयनगरं प्रवेक्ष्याम इति चेत् न हेतुफलभाववादवैरिणमनपोद्य तत्र प्रवेष्टुमशक्यत्वात्। तदपवादे वा सत्त्वाख्यसाधनशस्त्रसंन्यासिनस्तव वहिर्वादसङ्ग्रामभूमावपि कुतो भयम्॥

शङ्क० टी०। नन्वेतावता कार्यकारणयोर्यौगपद्ये कारणस्य पूर्वकालताविरहात् कारणतैव न स्यादित्यत आह। तस्मादिति। स एव सामग्र्यव्यवहितोत्तर एव। कारणस्येति। किञ्चित् कारणं तन्त्वादि सामग्र्यनन्तरमप्यनुवर्तते किञ्चित्तु व्यापारं जनयित्वा कार्यात् पूर्वमेव नश्यतीत्यनियम एवेत्यर्थः। सम्बन्धीति। यस्मिन् काले यत् सम्बध्यते स एव तस्य काल इत्यर्थः। प्रथमप्रकरणार्थप्रपञ्चोऽयं परस्मै यद्विरोधदानाय तमिदानीमाह।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपि चेति । क्षेत्रपतितं बीजं यदि तस्मिन्नेव काले कुशूले-ऽप्यङ्कुरजननसमर्थं स्यात् तदाङ्कुरं जनयेत् न तु जनयति तस्मान्न तदा तत्समर्थमिति । क्षणिकमपि सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्ध-धर्मसंसर्गेण भिन्नं स्यादिति प्रघट्टकार्थः । अत्र प्रसङ्गे दोषाभि-धाने कालगर्भप्रसङ्गेऽपि दोषः स्यादित्यभिप्रायेणाह । न कश्चि-दिति । ननु बीजदेशादन्यो देशो यदि भवेत् तदा तत्रतत्राजननिबन्धनमसामर्थ्यमापद्येत । तथा च सर्वत्र देशे समर्थमेव बीजमिति नास्माकं विरुद्धधर्माध्यास इत्यत आह । तर्हीति । यद्येक एव देशो भवेत् तदैवं सम्भाव्येत यदि वा देशनानात्वेऽपि सर्वो देशो बीजाधार एव स्यात् तदा स्यादाद्ये देशाद्वैतमन्त्ये कारणस्याप्येकस्यैव बीजस्य तावद्देशवृत्तितयाऽभेदः स्यादित्यर्थः । ननु क्षेत्रकुशूलाद्यात्मापि देशो ज्ञानस्वरूपमेव बाह्यस्यास्माभिरनङ्गीकारात् । ज्ञानं चैकदेशमेवेति देशभेदेन[1] सामर्थ्यासामर्थ्यापादनं मां प्रति निरवकाशमित्याह । आप-द्यतामिति । ज्ञानमात्रं क्षणस्थायि न बाह्यं किञ्चिदस्तीति योगाचारनयः तदेव नगरमित्यर्थः । भेदेन ग्राह्यग्राहकभावो नास्ति किं तु स्वप्रकाशज्ञानमेव[2] जगदिति योगाचारमताश्रयणे कार्यकारणभावोऽपि त्वया नेष्टव्य इदमस्य कारणमिदमस्य कार्य-मिति भेदेन ग्राह्यग्राहकभावे सत्येव सिद्ध्येत् तथा च मां प्रति सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासे यत् सत् तत् क्षणिकमिति

(१) ज्ञानस्यैव देशभेदेन— पा० ३ पु० ।

(२) स्वप्रकाशात्मकं— पा० ३ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत् त्वया साधयितुमुपक्रान्तं तत् सर्वं भग्नमेवेत्याह। हेतु-फलेति। ननु हेतुफलभावोऽपि मास्तु को दोष इत्यत आह। तदपवाद इति। तर्ह्यर्थक्रियाकारित्वलक्षणेन सत्त्वेन हेतुना यत् क्षणिकत्वं त्वया साधयितुमुपक्रान्तं तच्चेद्विहाय दूरं पलायितेन त्वया संन्यस्तमेव तदा सिद्धं नः समीहितम् यतः पराजितोऽस्येव तथा च केन भयेन योगाचारनगरप्रवेशस्तव इत्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। ननु यदि कारणस्वरूपावच्छिन्नः कालस्तस्य स्वकालस्तदा तत्काल एव कार्यस्य भावात् तदपेक्षया कथं पूर्वकालताव्यवहार इत्यत आह। तस्मादिति। स एवेति। कार्यस्य सहकारिसमवधानानन्तरमेवोत्पत्तिकालः कारणस्य च यदा सहकारिसमवधानं स कालः यदा चासमवधानं सोऽपि। सम्बन्धी कार्यस्य प्रागभावस्तदपेक्षया च पूर्वकालताव्यवहार इत्यर्थः। ननु कालाविवक्षयैव प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां पूर्वापरक्षणवर्तिनो भावस्य भेदः साध्यतामित्यत आह। अपि चेति। यद्देशे बीजमङ्कुरं जनयति तदन्यदेशे तत् समर्थं न वा। आद्ये स्वदेशवदङ्कुरं जनयेत् अन्त्ये तदैव तत्रैव कार्ये जनकमजनकं चेति विरुद्ध-धर्माध्यासादेकक्षणेऽपि बीजस्य नानात्वप्रसङ्गः। अथ देशभेदेनैव न विरोधस्तदाकालभेदेनैव ममापि तथेत्यर्थः। क्षणिको भावः स्वकीयामर्थक्रियां प्रति कालान्तरेऽपि समर्थ इति परैर्वक्तुं न शक्यते अतस्तदेव बीजं तत्रैव समर्थमसमर्थं च स्यादिति भावः। ननु कलान्तरे परेषां बीजस्यासत्त्वं न त्वसामर्थ्यम् एवं देशभेदेनापि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्यासत्त्वं न त्वसामर्थ्यमिति न देशभेदेन विरोधशङ्का। अथ सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वमिति देशान्तरकालान्तरीयार्थक्रियां प्रति शिलाशकलस्येव बीजस्यासामर्थ्यं दुर्निवारमिति चेत् न तद्धि सत्त्वस्य लक्षणं न तु तदेव सत्त्वं तस्माद्देशान्तरे कालान्तरे च भावस्य तत्रैव कार्ये सामर्थ्यमसामर्थ्यं वेति विकल्प एव निरवकाशः। अत्राहुः तथापि स्वकाले सद्रूपस्य कालान्तरीयासत्त्वाभ्युपगमात् सुतरां विरोधः। न च तत्कालीनत्वतदितरकालीनत्वरूपोपाधिसामान्यद्वयस्य सत्याश्रये सम्बन्धाभावः कथं स्यादिति वाच्यम् तत्कालसम्बन्धात्मकत्वात् तयोः तस्य चानित्यत्वात् तन्नित्यत्वं तदुपादानाय प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदधिके च सामान्ये मानाभावात्। प्रसङ्गस्यादुष्टत्वेऽनिष्टमाह। देशेति। यथा स्वदेशे स्वोपादेयकार्यं प्रति शक्तो भावः तत्रैव सहकार्यं ज्ञानसुखाद्यपि प्रतिसमर्थश्चेत् तत्रापि जनयेत् तथा चोपादेयसहकार्ययोर्देशाद्वैतमभिन्नदेशता स्यात्। यद्यत्र जननसमर्थं तत् तत्र जनयतीति प्रसङ्गस्यादुष्टत्वादित्यर्थः। विपर्ययस्यादुष्टत्वे दूषणमाह। कारणभेद इति। क्षणिकस्यापि कारणस्य तदतद्देशसामर्थ्यासामर्थ्यरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद् भेदो नानात्वं स्यादित्यर्थः। ननु विज्ञानवादिना ज्ञानभिन्नपरमाणुरूपस्य बाह्यस्याभावेऽङ्कुरादीनां ज्ञानसुखाद्यभिन्नदेशत्वं ज्ञानत्वेन देशानामभेदश्चेष्यत एवेत्याह। आपद्यतामिति। यद्यपि विज्ञाननयप्रवेशोऽपि विज्ञानस्य कालान्तरे सामर्थ्यमसामर्थ्यं वेत्यादिप्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यामापद्यत एव देशाद्वैतम् तथापि तद्देशजनकत्वाजनकत्वादिप्रसङ्गतद्विपर्ययाणां कार्य-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारणभावोपजीवकत्वम् विज्ञाननये तु परोऽपरस्यावेदनात् स्वमाच- मग्नमूर्त्तिकतया इदमस्य कार्यमिदमस्य कारणमिति ग्राह्यभेदो- ल्लेखसाध्यो न कार्यकारणभावनिश्चयो न वा वस्तुतः स सम्भवी तस्यापि ज्ञानविशेषत्वात् न च तद्देवापाद्यं ज्ञानद्वैतपच्च एक- ज्ञानविषयीकृतानां देशानामप्यभेदेनेष्टापत्तेः तथा च तत्र प्रवेशः कार्यकारणभावं वास्तवमादाय विहाय वा आद्ये हेतुफलेति। उक्तयुक्त्या तत्र हेतुफलभावादित्यर्थः। अन्त्ये तदपवादे वेति। कार्यकारणभावोपजीविनः सत्त्वाख्यसाधनस्य संन्यासं त्यागं कृतवतस्तव स्थिरवाह्यस्वीकारोऽपि न भयमिति कृतं तत्र प्रवेशेनेत्यर्थः। तथा च साधनं विना न चणभङ्गसिद्धिरिति भावः॥

रघु० टी०। कार्यकारणयोरेककालत्वेऽपि पूर्वापरभावव्यव- हारं व्यवस्थापयति। तस्मादिति। स एव सहकारिसमवधानोत्तर एव। सम्बन्धीति। सम्बन्धिनोः कार्यतत्प्रागभावयोर्यौ कालौ तद- पेचया तद्वृत्तित्वप्रतिसन्धानेन कारणकार्ययोः पौर्वापर्यव्यवहार इत्यर्थः। तर्हीत्यादि बीजादेरेकस्मिन् देश इव देशान्तरे- ऽप्यङ्कुरादिसामर्थ्ये तत्राप्यङ्कुरादिजननात् सर्वेषां देशानां सर्वकार्य- वत्त्वरूपमद्वैतमापद्येत। तथा च कार्याणां भिन्नकालाशेषदेशारोप- वृत्तित्वेनादित्वमेव पर्यवस्येदिति साधु चणिकत्वम् असामर्थ्ये तु सामर्थ्यासामर्थ्यलचणविरुद्धधर्मसंसर्गाद् बीजादिव्यक्तेर्भेद आपद्येत। तथा च तस्या अपि पूर्ववदेव पुनर्भेदापत्तौ बीजादिशून्यत्वमेवा- पद्येतेति भावः। भावार्थे कृतनिर्भर आशङ्कते। आपद्यतामिति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपद्यतां बाह्यशून्यत्वं योगाचारो विज्ञानवादी। तन्नयानुसरणं हि हेतुफलभावमुपेत्य अपोह्य वा आद्ये एकस्मिन् ज्ञानात्मनि काले देशे वा ज्ञानजननसमर्थस्य विज्ञानस्य ज्ञानात्मकेषु देशान्तरेषु कालान्तरेषु च तत्सामर्थ्येषु सर्वेषु तज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः। असामर्थ्ये तु विरुद्धधर्मसंसर्गेणैकस्यापि भेदापत्तौ पूर्वोक्तन्यायेन शून्यत्वमेव स्यादिति क्व विज्ञानवादः। द्वितीये तु सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्विरुद्धधर्मयोरसिद्ध्या भेदासिद्धावसिद्धव्याप्तिकतया अर्थक्रियाकारित्वरूपतया बाह्यत्वस्य क्षणिकत्वसाधनस्य परित्यागे बाह्यस्थिराभ्युपगमेऽप्यविरोधाद् व्यर्थं तन्मतानुसरणमित्याह। हेतुफलेति। केचित्तु विज्ञानवादिनये सर्वेषामेव कार्याणां ज्ञानाभिन्नदेशत्वं देशानां च ज्ञानत्वेनाभिन्नत्वं मिष्यत एवेत्याह। आपद्यतामिति। तन्नये परेण परस्यावेदनादेकेन कार्यकरणाभिमतज्ञानद्वयाग्रहणान्न कार्यकारणभावसिद्धिरित्याह हेतुफलेतीत्याहुः॥

ननु यावत्योऽर्थक्रिया भिन्नदेशास्तावद्भेदं कारणमस्तु को विरोध इति चेत् न तेषामपि प्रत्येकं तत्प्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् एवमेकस्य जगति वस्तुतत्त्वस्याऽलाभे साध्वी क्षणभङ्गसाधनपरिशुद्धिः॥

शङ्क॰ टी॰। द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य निराकरोति। नन्विति। यावत्य इति। यत्रयत्र देशे त्वया कारणमापाद्यते तत्र सर्वत्र तद्बीजमस्ति समर्थं च करोति चेति क्व विरोध इत्यर्थः। तेषा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मपीति। कारणानां देशभेदेन भेदे यत् क्षेत्रपतितं तत्कुशूले करोति न वा यत् कुशूलस्थं तच्च दूरे करोति न वेति तत्तद्देवाधिकृत्य प्रसङ्गतद्विपर्ययौ वक्तव्याविति। किमप्येवं जगति न स्यादिति किंधर्मिकं क्षणिकत्वं साधनीयमित्यर्थः॥

भगी० टी०। नन्वेकत्रैव देशे न सार्वत्रिकार्थक्रियापादनं भिन्नदेशीयतत्तदर्थक्रियासु भिन्नानां कारणत्वस्येष्टत्वादित्याशयमविद्वान् शङ्कते। नन्विति। भिन्नदेशीयतत्तदर्थक्रियां प्रति कारणानां भिन्नत्वं न प्रसज्यते अपि तु तावदर्थक्रियाभेदं प्रति कारणभेदोऽपि यत्रैकदेशे कार्यं जनयदन्यदेशे न जनयति तत्रैवोक्तरूपे विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः प्रसज्यत इति परिहरति। तेषामपीति। नन्वत्रापीष्टापादनमित्यत आह। एवमिति। क्षणिकस्याप्येकस्य वस्तुनोसिद्धिरेवं स्यादित्यर्थः॥

रघु० टी०। भिन्नदेशकार्यद्वयजनकस्य एककार्यदेशे कार्यान्तरसामर्थ्यं तत्रापि तत्कार्यजननमसामर्थ्यं च कारणभेद आपद्यतेत्याशयं मन्यमानो भ्रान्त आशङ्कते। नन्विति। आशयं प्रकाशयति। तेषामिति।

अस्तु तर्हि कश्चिद्दोष एवानयोरिति चेत् स पुनः कस्मिन् साध्ये किं सामर्थ्यासामर्थ्ययोः किं वा तद्विरुद्धधर्माध्यासेन भेदे आहोस्वित् शक्त्यशक्त्योर्विरोधे॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी०। अनयोरिति। दोषगर्भप्रसङ्गतद्विपर्यययोरित्यर्थः। सामर्थ्यासामर्थ्ययोरिति। साध्ययोरिति विपरिणामः। सामर्थ्यासामर्थ्ययोः सतोर्भेदे साध्य इत्यग्रेतनेन सम्बन्धः। तत्र यद्यपि सामर्थ्यासामर्थ्यरूपे एवाहत्य न साध्ये किं तु तदुभयविरुद्धधर्माध्यासाधीनो धर्मिणि भेदः साध्यः तथापि प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां साक्षात् ते एव साध्ये इत्यदोषः। एतदेवाह। किं वेति। शक्त्यशक्त्योरिति। करणाकरणयोरित्यर्थः। विरोध इत्यत्र साध्य इत्यनुषञ्जनीयम्। कश्चिदनयोर्दोष इति सर्वत्रानुषङ्गः॥

भगी० टी०। सामर्थ्यासामर्थ्ययोरिति। साध्ययोरिति वचनभेदेनान्वयः। यद्यपि सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भेदसाधनत्वेनोपन्यस्तयोः साध्यत्वाभिधानमयुक्तम तथापि परेण करणाकरणाभ्यां सामर्थ्यासामर्थ्ये साध्येते इति तन्मतेनेदमुक्तम्। किं वेति। ननु सामर्थ्यासामर्थ्ये तुल्यतया विरुद्धधर्माध्याससाध्यभेदस्य तुल्यवद्विकल्पनमयुक्तम् विरुद्धधर्माध्यासेन भेदे साधिते तत्रासिद्धाबुद्भावितायां तत्सिद्धये सामर्थ्यासामर्थ्यरूपविरुद्धधर्माध्यासस्य स्वयमेवाभिधानात्। मैवम् साक्षात् साध्याभिप्रायेण सामर्थ्यासामर्थ्ये विकल्पिते परम्परा साध्याभिप्रायेण च विरुद्धधर्माध्याससाध्यभेदो विकल्पित इत्याशयात्। शक्त्यशक्त्योरिति। करणाकरणयोरित्यर्थः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु० टी०। अनयोर्देशगर्भप्रसङ्गविपर्ययः। स दोषः। साध्ये विषये। सामर्थ्येति। साध्ययोरिति। विपरिणतेनान्वयः। केचित्तु विरुद्धधर्मसंसर्गाद्भेदापत्तिभयेन यदि कश्चित् कारिणोऽपि सामर्थ्यं नोपेयात् तदा तं प्रति तदपि साध्यं यद्वक्ष्यति सर्वत्राशक्ताविति। अशक्तावसामर्थ्ये भेदोऽपि च परम्परया प्रसङ्गादिसाध्यः विरोधस्तु भेदसिद्ध्यनुगुणः प्रमाणान्तरसाध्यत्वात् साध्यत्वेन विवक्षित इत्याहुः। शक्त्यशक्त्योः सामर्थ्यासामर्थ्ययोः अग्रे च कारित्वाकारित्वे करणाकरणे च सामर्थ्यासामर्थ्यपरे। एवं भिन्नकालशक्त्यशक्त्योरित्यपीति। यद्वा प्राक् प्रसङ्गविपर्ययोरिति भेदसाधकयोर्देशभेदेन करणाकरणयोरप्युपलक्षकम् तत्र च एकत्र कारिणो देशान्तरेऽपि कारित्वाभ्युपगमे सर्वदेशानां सर्वकार्यवत्त्वरूपमद्वैतम् एकत्राकारिणः सर्वत्राकारित्वाभ्युपगमे च सर्वदेशानां सर्वकार्यशून्यत्वरूपमद्वैतं क्वचित्कारित्वस्य क्वचिच्चाकारित्वस्य चाभ्युपगमे कारणभेद आपद्येतेति नेयम्। अनयोरिति। प्रसङ्गविपर्ययोः करणाकरणयोश्चेत्यर्थः। शक्त्यशक्त्योरिति। करणाकरणयोरित्यर्थः। तथा च यथाश्रुत एवाग्रिमग्रन्थः साधीयान्॥

नाद्यः सर्वत्र सामर्थ्ये हि प्रसह्य करणात् सर्वत्राशक्तौ क्वचिदप्यकरणात् सर्वदेशसमानस्वभावत्वेऽप्यस्य स्वोपादानदेश एव तत्कार्यं करोतीति अयमस्य स्वभावः स्वकारणादायातो न नियोगपर्यनुयोगावर्ह-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तीति चेत् तर्हि सर्वकालसमानस्वभावत्वेऽपि तत्तत्सहकारिकाल एव[१] करोतीत्ययमस्य स्वभावः स्वकारणादायात इति किन्न रोचयेः ॥

शङ्क० टी०। सामर्थ्यासामर्थ्ययोः साध्यत्वे यदि प्रसङ्गतद्विपर्ययौ दुष्टौ स्यातां तदा सर्वत्र सामर्थ्यमेव स्यादसामर्थ्यमेव वा आद्ये आह। प्रसह्येति। अन्त्ये आह[२]। सर्वत्रेति। देशभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ये नैकस्य विरुद्धे इति यदि तदा कालावच्छेदभेदेनापि[३] न विरोध इति कुतः क्षणिकत्वमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह। सर्वदेशेति ॥

भगी० टी०॥ ०॥

रघु० टी०। स्वोपादानेति। स्वं कार्यं प्रति नियतदेशोपलक्षकं चेदं क्षणिकत्वेन कारणस्य कार्याधिकरणत्वायोगात् ॥

न द्वितीयः विरुद्धधर्माध्यासेनाप्यभेदे भेदव्यवहारस्य निर्निमित्तकत्वप्रसङ्गात् अनैकान्तिकश्च हेतुः कालसोऽपि न भेदं साधयेत् ॥

---

(१) लाभ एव— पा० १ पु०।

(२) अन्त्ये त्वाह— पा० २ पु०।

(३) कालभेदेनापि— पा० १ पु०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी०। ननु सामर्थ्यासामर्थ्ये विरुद्धे अप्येकत्र विद्यमाने अपि न धर्मिणं भिन्ते इत्याह। न द्वितीय इति। अनैकान्तिकस्येति। देशभेदेन ताभ्यां विरुद्धाभ्यामपि भेदासाधनादित्यर्थः॥

भगी० टी०। निर्निमित्तकेति। यदीतरानिमित्तको भेदव्यवहारो विरुद्धधर्माध्यासजन्यो न स्यात् अकारणकः स्यादित्यर्थः। विरुद्धधर्माध्यासेऽप्यभेदस्य स्यादिति भावः। अनैकान्तिकस्येति। यदि देशतो विरुद्धधर्माध्यासेऽपि न भेदस्तदा कालतोऽपि विरुद्धधर्माध्यासो हेतुर्भेदे साध्येऽनैकान्तिकः स्यादित्यर्थः॥

रघु० टी०। निर्निमित्तकत्वस्य निर्विषयत्वस्य प्रसङ्गात् कचिदपि भेदस्यासिद्धत्वात्। अनैकान्तिक इति। भेदप्रसिद्धिमभ्युपेत्य तदप्रसिद्धौ तु व्याप्यत्वासिद्धिर्द्रष्टव्या॥

न तृतीयः विरोधलक्षणायोगे बाधकसहस्रेणापि विरोधस्यापनेतुमशक्यत्वात् अयोगे वा तदेव चिन्त्यम्। यद्विधाने यस्य निषेधो यन्निषेधे वा यस्य विधानं तयोरेकत्र धर्मिणि परस्परपरीहारस्थिततया विरोधः[(१)]

---

(१) परस्परपरीहारावस्थितयोर्विरोधः— पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स चेह नास्ति तद्देशकार्यकारित्वं हि तद्देशकार्याकारित्वेन विरुद्धं तद्विधौ तस्य नियमेन निषेधात् न पुनर्देशान्तरे तत्कार्याकारित्वेन तस्यानिषेधात्। न ह्यन्यच तदकरणमतत्करणं वा तच तत्करणस्याभावोऽपि तु तच तदकरणमिति चेत् हन्तैवम्भूतविरोधलक्षणव्यावृत्तिभिन्नकालशक्त्यशक्त्योरपीत्युक्तप्रायं तत्प्रतिसन्धीयथाः॥

शङ्क० टी०। ननु सामर्थ्यासामर्थ्ये विरुद्धे एव न भवत इत्याह। न तृतीय इति। विरोधेति। परस्परविरहात्मनोः परस्परविरहव्याप्ययोर्वा विरोधध्रौव्यमित्यर्थः। नन्वेकदेशावच्छेदेन कारित्वाकारित्वे विरोधलक्षणाक्रान्ते न तु देशभेदेनापीत्याह। अयोगे वेति। तदेव साम्यापादनाय परद्वारा चिन्तयति। तद्देशकार्यकारित्वमिति। यद्देशे करोति तत्रैव न कुर्यात् तदा विरोधः स्यादित्यर्थः देशान्तरे कार्यकारित्वेनेत्यच तद्देशकारित्वं विरुद्धमित्यनुषञ्जनीयम्। तस्येति। देशान्तरे तदकरणस्यानिषेधादित्यर्थः। नहीति। अन्यच यत् तत्करणं तद्विरुद्धकार्यकरणं वा न तदेव तत्र तत्करणस्याभावो येन विरोधः स्यादपि तु तत्रैव देशे तदानीमेव तदकरणं तत्करणस्याभाव इत्यर्थः। साम्यमापादयति। हन्तैवमिति। तदा तदकरणं तत्करणस्य विरोधि न त्वन्यदापि तदकरणं येन विरोधः स्यादित्युक्तमित्यर्थः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी० टी०। यद्विधान इति। यद्यपि गोत्वाश्वत्वविरोधाव्यापकमिदं विरोधलक्षणं तयोः परस्पराभावव्याप्ययोः परस्पराभावानामेकत्वात् तथापि नेदं विरोधसामान्यलक्षणं किन्तु भावाभावरूपविरोधविशेषकीर्तनमिदम्। यद्वा विधिनिषेधावत्र ज्ञानस्यैव तथा चायमर्थः यद्विधाने यस्य ज्ञाने सति यत्र धर्मिण्यपरनिषेधो नियमेन ज्ञानाभावो यन्निषेधे च यद्ज्ञाने च नियमतो यत्र यस्य विधिर्ज्ञानं तत् तेन विरुद्धमिति सामान्यलक्षणपरत्वमपि न पुनरिति। तद्देशकार्यकारित्वमित्यनुषज्यते। तस्य देशान्तरे तदकरणस्येत्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति। न हीति। यत्र यत्करणं नोपलभ्यतेऽतत्करणं तद्विरुद्धजातीयकरणस्येत्यर्थः। तत्रेति। यत्र देशे तत्करणस्य तद्विरुद्धजातीयाकरणस्य च मानसिद्धत्वान्न विरोध इत्यर्थः। अपि त्विति। तथा च तत्र तदकरणमेव तस्य तत्करणविरुद्धमित्यर्थः। हन्तैवमिति। तदा तदकरणं हि तदा तत्करणविरोधिसहानवस्थाननियमात् न त्वन्यदा तदकरणमित्युक्तमित्यर्थः॥

रघु० टी०। अयोगे वा विरोधलक्षणस्य तदेव विरोधलक्षणमेव चिन्त्यम्। यद्विधान इति। भावाभावविरोधविवेचनं यद्विधाने क्रियमाणे यस्य निषेधः सिद्ध्यति यन्निषेधे च क्रियमाणे यद्विधानं सिद्ध्यति। यद्विधानं यन्निषेधो यन्निषेधो यद्विधानमिति तु फलितार्थः। केचित्तु विधाननिषेधौ ज्ञानाज्ञाने तथा च यदज्ञाने यद्ज्ञानं यदज्ञान एव यज्ज्ञानमित्यर्थाद् गोत्वाश्वत्वादि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साधारणमित्याहुः। तयोः परस्परपरीहारस्थितितया एकधर्मिणि विरोधः सहानवस्थानं सिद्ध्यतीति। तद्विधौ तद्देशकार्यकारित्व-विधौ। तस्यैव तद्देशकार्याकारित्वस्यैव तद्विधौ तस्यानिषेधात् तस्य देशान्तरकार्याकारित्वस्यानिषेधात्। अतत्करणं कार्यान्तरकरणं दृष्टान्तार्थं चेदम् अभाव इति व्यवह्रियत इत्यर्थः। अतो नोत्तरत्र उद्देशविधेयावैशिष्ट्यम्॥

तस्मात् प्रसङ्गतद्विपर्ययस्थितावपि असिद्धो विरुद्ध-धर्माध्यासः। ननु यदेकदा यत् करोति तद्यावत् सत्त्वं तत्करोत्येव यथा कश्चिच्छब्दः[१] शब्दान्तरमिति प्रसङ्गोऽस्तु विपर्ययस्तु यदेकदा यन्न करोति तत् सर्वदैव तन्न करोति यथा शिलाशकलम् अङ्कुरम्। न करोति चैकदा कुशूलस्थं बीजमङ्कुरमिति चेत् तदेतज्जात्यभिप्रायेण वा स्यात् व्यक्त्यभिप्रायेण वा स्यात्॥

शङ्क० टी०। पूर्वं प्रसङ्गतद्विपर्यययोरेवासिद्धिरुक्ता सम्प्रति तत्सिद्धावपि विरुद्धधर्माध्यासाभावमुपसंहरति। तस्मादिति। सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिसाधनाय प्रसङ्गविपर्ययान्तरमवतारयति। नन्विति। यथा कश्चिच्छब्द इति। अविनश्यदवस्थोऽनन्त्य इत्यर्थः। अन्यथा द्वितीयक्षणेऽकरणे यावत् सत्त्वं करणानुपपत्तेः। स्वमतेनैव

---

(१) अविनश्यदवस्थः — इत्यधिकं शङ्करमिश्रकृतटीकानुसारेण।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वा दृष्टान्तः विपर्यय इति। यद्यावत्सत्त्वं यन्न करोति तदेकदापि न करोति यथा शिलाशकलं न करोति कुशूलस्थं बीजं यावत्सत्त्वमङ्कुरं स च कदापि तन्न कुर्यादिति विपर्यये दर्शनीये एकदाऽकरणस्यापि यावत्सत्त्वाकरणरूपतया व्यत्यासेनैव विपर्ययो दर्शित इत्यदोषः। तदेतदिति। प्रसङ्गतद्विपर्ययोपदर्शनमित्यर्थः। जातीति। यज्जातीयमेकदा न करोति तज्जातीयं यावत्सत्त्वं न करोतीति वा या व्यक्तिरेकदा न करोति सा यावत्सत्त्वं न करोतीति वा विवक्षितमित्यर्थः॥

भगी० टी०। पूर्वं प्रसङ्गविपर्यया वेवासिद्धावित्युक्तमधुना तावप्युपेत्य विरोधाभावमुपसंहरति। तस्मादिति। तदा तदकरणं प्रसङ्गविपर्ययान्तरं व्याप्तिग्राहकमाह। नन्विति। कश्चिच्छब्द इति। अनन्त्यशब्द इत्यर्थः। नन्वात्मापि यावत्सत्त्वं न शब्दान्तरं जनयति कार्यकारणयोरेकक्षणावस्थानात् तदा तस्य कार्याजनकत्वात्। अत्राहुः कश्चिदित्यनेनाविनश्यदवस्थोऽपि द्रष्टव्यः जनकश्च शब्दो जन्यशब्दकाले विनश्यदवस्थ इत्यदोषः। यदेकदेति। ननु यावत्सत्त्वं यत् न करोतीति साध्यविपर्ययः न त्वेकदा यन्न करोतीति तस्य साधनविपर्ययत्वात् तस्य साध्यविपर्ययहेतुत्वात्। मैवम् एकदाऽकरणस्यापि यावत्सत्त्वकरणविपर्ययरूपत्वात्॥

रघु० टी०। उपसंहरति। तस्मादिति। देशभेदेनेव कालभेदेनापि सामर्थ्यासामर्थ्ययोः करणाकरणयोस्वाभ्युपगमे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विरुद्धधर्मसंसर्गोऽसिद्ध इत्यर्थः। नन्वेकदेशे समर्थस्य देशान्तरे किमिदमसामर्थ्यं यद्विरुध्यते किं सामर्थ्याभावविशिष्टस्य देशान्तरे तत्कार्याकारित्वस्यानिषेधात् सत्त्वं देशान्तरावच्छेदेन तस्य सामर्थ्याभाववैशिष्ट्यं किं वासामर्थ्यविशिष्टस्य तस्य तन्निष्ठसामर्थ्यस्य वा देशान्तरेऽभावः। नाद्यः इयमनभ्युपगमात्। न चेतरः अविरोधात्। एतेनाकरणं व्याख्यातम्। न चैकदेशकालसतो देशान्तरे कालान्तरे वा कथमसत्त्वमिति वाच्यम् तत्रासत्त्वं हि तद्वृत्त्यभावः[(१)] तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं वा न चेदमन्यत्र सत्त्वेन विरुध्यते अतद्विरहत्वादतदाक्षेपकत्वाच्चेति। मैवम् एवमपि नैमित्तिकसुखादिसमर्थस्य रूपादेरुपादेयकार्यदेशे सुखादिकारित्वं स्यात् सामर्थ्याविशेषात्। असामर्थ्ये च विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदापत्तिः। यदि च सामर्थ्याविशेषेऽपि स्वभावादेव प्रतिनियतदेशकार्यकारित्वं तदा तथैव प्रतिनियतकालकार्यकारित्वमस्त्वित्युक्तत्वात्। अभिहितं च देशभेदावच्छेदेनैकस्य कालस्येव कालभेदावच्छेदेनैकस्यापि देशस्य करणाकरणादिकमविरुद्धमिति प्रसङ्गविपर्ययस्थितावपीत्यपिना सूचितम्। प्रसङ्गविपर्ययसामान्यासम्भवमसहमानोन्तराप्रसङ्गविपर्ययान्तरमाशङ्कते। नन्विति। कश्चिदनन्यः स्वमतेनेदम्। अन्यशब्दक्षणिकतामते तु यथान्यः शब्दः स्वनाशमिति द्रष्टव्यम्। यावत्सत्त्वमित्यत्र कार्यप्रागभावावच्छिन्नत्वेन सत्त्वं विशेषणीयमित्यपि कश्चित्। यत्तु कश्चिदित्यनेनाविनश्यदवस्थोऽपि बोध्य इति कश्चित् तन्न स्वतोऽसिद्धेः

(१) तद्वृत्तित्वाभावः— पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत् किञ्चिद्रूपविशिष्टस्य यावत्सत्त्वकरणेनैव साध्यसत्त्वे च सहकारि-विशिष्टस्य तथात्वादिष्टापादनाच्च इत्यनेन प्रकारेण प्रयोगोऽस्तु तेन कुशूलस्थबीजस्य पराभ्युपगतमेकदाङ्कुरकारित्वरूपहेतुमत्त्वं लभ्यते। एकदा कदाचिद्भवतः कदाचिदकरणसार्वदिकाकरणे यावत्सत्त्वकरणकदाचित्करणव्यतिरेकाविति न विपर्ययासङ्गतिः। यज्जातीयमेकदा यत् करोति तज्जातीयं किञ्चिद्यावत्सत्त्वं तत् करोति यज्जातीयं किञ्चिदपि यावत्सत्त्वं यन्न करोति तज्जातीयं किमपि कदाचिदपि तन्न करोतीति यदि विवक्षितं तदा आद्ये कस्यचिद् बीजस्य यावत्सत्त्वमङ्कुरकारित्वापत्तावपीतरेषामेकदा-ङ्कुरकारिणां कालान्तरे तदकरणमविरुद्धम्। द्वितीये च ततो हेत्वसिद्धिः। समर्थबीजक्षणस्य यावत्सत्त्वमङ्कुरकारित्वोपगमात् बाधस्य[१]बीजजातीयस्यैव सहकारिसम्पन्नस्याङ्कुरकारित्वात्॥

प्रथमे द्वयमपि अनैकान्तिकम् अनियमदर्शनात्। द्वितीये द्वयमप्यन्यथासिद्धम् एकान्तासामर्थ्यप्रयुक्त-त्वादत्यन्ताकरणस्य सामर्थ्ये सति सहकारिसन्निधि-प्रयुक्तत्वात् करणनियमस्य॥

शङ्क० टी०। अनियमेति। बीजजातीय एव करणा-करणयोर्दर्शनान्नेयं व्याप्तिरित्यर्थः। द्वयमपीति। प्रसङ्गस्तद्विपर्यय-श्चेत्यर्थः। अन्यथासिद्धिमाह। एकान्तेति। शिलाशकलादावे-

(१) बाधकाभावे— इति क्वचित्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कदाकारित्वे सत्यन्यदाप्यकारित्वं स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तं स्वरूपयोग्यत्वे एकदाकरणं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तं यावत्सत्त्वं च करणं सहकारिलाभप्रयुक्तमित्यर्थः।

भगी० टी०। अनियमेति। बीजजातीय एव सहकारिसाहित्यासाहित्ययोरङ्कुरकरणाकरणदर्शनादित्यर्थः। इयमपीति। प्रसङ्गस्तद्विपर्ययस्येत्यर्थः। अन्यथासिद्धिमुपपादयति। एकान्तेति। एकदा तदकारिणोऽन्यदापि तदकारित्वं शिलाशकलादौ स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तम् न त्वेकदा तज्जनकत्वप्रयुक्तम् एकदा कारिणश्च स्वरूपयोग्यस्य यावत्सत्त्वं करणं यावत्सत्त्वं सहकारिसमवधानप्रयुक्तमित्यर्थः।

रघु० टी०। अथ यज्जातीयमेकदा यत्करोति तज्जातीयं सर्वं यावत्सत्त्वं तत् करोति यज्जातीयं किञ्चिद्यावत्सत्त्वं यन्न करोति तज्जातीयं किमपि कदापि तन्न करोतीति तत्राह। इयमपीति। इयं प्रसङ्गस्य विपर्ययस्य च साधनम्। अनियमेति। अङ्कुरकारिणामङ्कुराकारिणां च बीजजातीयानां भवताप्यङ्गीकारादिति भावः। अन्यथासिद्धं व्याप्यत्वासिद्धम्। एकान्तेति। सामर्थ्यं स्वरूपयोग्यता सहकारियोग्यता च। अत्यन्ताकरणं यावत्सत्त्वमकरणम्। तथा च शिलादेः सहकारिसहितस्याप्यकरणं स्वरूपायोग्यत्वात् स्वरूपयोग्यस्य च बीजादेरकरणं सहकारिवैकल्यात् तस्य चात्यन्तिकत्वकादाचित्कत्वाभ्यामकरणस्याप्यात्यन्तिकत्वकदाचित्कत्वे इत्यर्थः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतेन यद्यत्करोति तत्तदुत्पन्नमात्रं यथा कर्मविभागं यदुत्पन्नमात्रं यन्न करोति तन्न कदाचिदपि यथा शिलाशकलमङ्कुरमिति निरस्तम्। अत्रापि पूर्ववदनैकान्तान्यथासिद्धी दोषा[१]विति ॥

शङ्क० टी०। सत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिग्रहानुकूलमेव प्रसङ्गविपर्ययान्तरमाशङ्क्य निराकरोति। एतेनेति। पूर्ववदितिजात्यभिप्रायेणानैकान्तिकत्वं न हि बीजजातीयमुत्पन्नमात्रमेव करोति। या च व्यक्तिरुत्पत्त्यनन्तरमेव करोति तत्र तत्तत्सहकारिलाभस्तत्त्वमित्यर्थः[२] ॥

भगी० टी०। उक्तयुक्त्यैव प्रसङ्गविपर्ययान्तरं निराकरोति। एतेनेति ॥

रघु० टी०। एतेनेत्यादि। उत्पन्नमात्रं करोति तन्न कदाचिदपि तत् करोति उदाहरणाभ्यां तदनुरूपावुपनयावपि सूचितौ। पूर्ववदिति जात्यभिप्रायेऽनेकान्तः व्यक्त्यभिप्राये चान्यथासिद्धिर्दोषः॥

नापि तृतीयः कृतकत्वानित्यत्वादेरपि[३] परस्पराभाववत्तामात्रेणैव विरोधप्रसङ्गादिति ॥

(१) अन्यथासिद्धदोषौ— पा० १ पु०।
(२) तत्त्वमित्यर्थः— पा० ३ पु०।
(३) कृतकत्वानित्यत्वयोरपि— पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी०। तद्वत्ता वा दण्डित्वकुण्डलित्ववदिति यत्पूर्वं विकल्पितं तद्दूषयति। नापीति। विरोधप्रसङ्गादिति। तथा च तदुभयाध्याससाधीनधर्मिभेदप्रसङ्गादित्यर्थः॥

भगी० टी०। नापीति। तद्वत्ता वा दण्डित्वकुण्डलित्ववदिति पक्षोऽपि नेत्यर्थः। परस्परेति। अन्योन्याभावस्य तयोरपि सत्त्वेनेत्यर्थः॥

रघु० टी०। तद्वत्तेति पक्षं दूषयति। नापीति।

अस्तु तर्हि तस्यैव तेनैव सहकारिणा सम्बन्धोऽसम्बन्धश्चेति विरोधः न विकल्पानुपपत्तेः। तथाहि सम्बन्धिनः सम्बन्ध्यन्तरे स्वाभावस्वाभाव्यं वा विरुद्धेत अभावप्रतियोगित्वं वा तदैवेति सहितं वा तत्रैवेति सहितं वा उभयसहितं वा तथैवेति सहितं वेति॥

शङ्क० टी०। सहकारिसमवधानात् समवधानाधीने करणाकरणे इति यत् समाहितं तत्रापि विरोध इत्याह। अस्तु तर्हीति। सम्बन्धिन इति। सहकारिसमवधानं तावन्न सम्भवति यत एकस्य सहकारिणः सहकार्यन्तरमभावस्वरूपमेव न च भावाभावयोः समवधानसम्भावनेत्यर्थः। असमवधाने विरोधमाह। अभावेति। (विरुद्धेत इति सम्बध्यते सहकारिणो यद्यभावः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यात् तदा तदसमवधानं स्यात् तदेव तु नास्ति नहि भावस्याप्यभावप्रतियोगित्वं सम्भाव्यते विरोधादिति द्वितीयविकल्पार्थः। भवतु वा भावस्याप्यभावप्रतियोगित्वं तथापि स्वावच्छिन्न एव काले स्वाभावः कथं भवेत् येन विद्यमानेनापि चैत्रेण बीजस्य समवधानं न भवेदिति तृतीयविकल्पार्थः। ननु भवतु विद्यमानस्यापि तत्कोप्यभावोऽस्तु तथापि यत्रैव प्रतियोगी तत्रैव तदभावो विरुद्ध इति चतुर्थविकल्पार्थः। यत्र काले यत्र देशे यः प्रतियोगी तस्य तत्र तदानीमभावो विरुद्ध इति पञ्चमविकल्पार्थः। यदवच्छेदेन यदा यत्र प्रतियोगी तदवच्छेदेनैव तदैव तस्यैवाभावो विरुद्ध इति षष्ठविकल्पार्थः। सम्बन्धिन इति। सहकारिसमवधानं तावन्न सम्भवति यत एकस्य सहकारिणः सहकार्यन्तरमभावस्वरूपमेव न च भावाभावयोः समवधानसम्भावनेत्यर्थः। समवधाने विरोधमाह। अभावेति।)[१] विरुद्ध्यत इति सम्बद्ध्यते। सहकारिणो यद्यभावः स्यात् तदा तदसमवधानं स्यात् तदेव तु नास्ति नहि भावस्याप्यभावो विरोधादित्यर्थः। भवतु वा भावस्याप्यभावो विरुद्ध इत्याह। तदेवेति। अत्राभावप्रतियोगित्वं विरुद्ध्यत इत्यनुषङ्गः। एवं परत्रापि भवतु वा भावसमानकालीनोप्यभावस्तथापि यत्रैव भावस्तत्रैव तदभावः कथं स्याद्विरोधादित्याह। तत्रैवेति। कालभेदेनैकदेशत्वसम्भवेऽपि यदा यत्र यत्सत्त्वं तदैव तस्य तत्रासत्त्वं विरुद्धमित्याह। उभय-

(१) ( ) कुण्डलीस्थं पाठान्तरं तृतीयादर्शपुस्तकेऽधिकं दृश्यते।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहितमिति । येनावच्छेदेन प्रतियोगं तेनैवावच्छेदेन तत्रैव तदभावो न सम्भवतीत्याह । तथैवेति ॥

भगी० टी० । नन्वेकत्र करणाकरणे सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामुपपाद्येतयोरेवैकत्र विरोधादसंसर्ग इत्याह । अस्विति । तथाहीति । एकस्य सम्बन्धिनः स्वकीयाभावतादात्म्यं सम्बन्ध्यन्तरे विरुध्यते एकत्र सम्बन्धासम्बन्धयोः सत्त्वाभ्युपगमे सम्बन्धस्य स्वाभावतादात्म्यमेवाभ्युपेतं स्यात् । तथा च भावस्य स्वाभावप्रतिक्षेपस्वभावत्वं विरुद्धमित्यर्थः । अभावेति । यत्र सम्बन्धिनि बीजादौ सहकारिणामभावप्रतियोगित्वं तत्रैव तदप्रतियोगित्वं विरोधित्वमित्यर्थः । सामान्यतो विरोधं विशेषतो विकल्पयति । तदैवेति । सहितमित्यत्र सर्वत्राभावप्रतियोगित्वमित्यनुषज्यते । भावकाल एवाभावप्रतियोगित्वं वेत्यर्थः । तथैवेति । येनैव प्रकारेण सम्बन्धस्य यत्राभावस्तेनैवेति सहितं वेत्यर्थः ॥

रघु० टी० । वारिबीजादीनां सम्बन्धः संयोगोऽभ्युपेयते स च सम्बन्धिस्वरूपः । निरन्तरोत्पन्नक्षणिकाभ्यां ताभ्यामेव मिथः संयुक्तप्रत्ययादिसम्भवेऽतिरिक्ते मानाभावात् । अभावोऽपि चाधिकरणस्वरूप एव एकत्र च सम्बन्धतदभावोपगमे सम्बन्धात्मकस्य तस्य सम्बन्धाभावात्मकत्वं स्यात् न च स्वं स्वस्याभावो भवितुमर्हतीत्याह । सम्बन्धिन इति । सम्बन्ध्यन्तरे कदाचिदसत्त्वे तस्य । अभावेति । नाभावो विद्यते सत इति न्यायादिति भावः । अभावप्रति-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योगित्वमिति परत्र सर्वत्रानुषज्यते। तदा स्वकाले तत्र स्वदेशे। उभयेति। स्वाकाल एव स्वदेश इति। तथैव स्वकाले स्वदेशे स्वावच्छेदकावच्छेदेनेति ॥

न प्रथमः अनभ्युपगमात्। न द्वितीयः सत्कार्यप्रतिषेधात्[१]। न तृतीयः प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्भावसमानकालत्वानभ्युपगमात्। न चतुर्थः स हि न तावत्स्थितियौगपद्यनियमेन सम्बन्धिनोस्तदसिद्धेः इत एव तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं नियमसिद्धौ हि विरोधसिद्धिः तत्सिद्धौ च भेदे सति नियमसिद्धिरिति। न चान्यतस्तत्सिद्धिस्तदभावात् अनियतोपसर्पणापसर्पणकारणप्रयुक्तत्वाच्च सम्बन्धासम्बन्धयोः। नापि विनाशस्य अहेतुकत्वात् अयं विरोधोऽर्थात् सिद्ध्यति तस्याप्यसिद्धेः ध्रुवभावित्वे तु वक्ष्यामः। नापि पञ्चमः न हि तदेव तत्रैव स एव सहकार्यस्ति नास्ति चेति अभ्युपगच्छामः।

शङ्क० टी०। अनभ्युपगमादिति। सम्बन्ध्यन्तरमेव सम्बन्ध्यन्तरस्याभाव इति नाभ्युपगम्यते अधिकरणस्वभावस्याभावो न भवतीति निषेत्स्यत एवेति भावः। सत्कार्येति। अभावप्रतियोगित्वं भावस्य नास्तीत्यभ्युपगमे तव सांख्यमतप्रवेशेऽप्यपसिद्धान्तः क्षणिकत्वसाधनविरोधोऽनुभवविरोधश्चेत्यर्थः। प्रागिति। प्रागभाव-

(१) प्रतिक्षेपात्— पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानकालत्वानुपपत्तावप्यत्यन्ताभावमादाय सहकार्यसमवधानसम्भवात् । सहकारिप्रागभावप्रध्वंसावपि प्रतियोगिभिन्नकालावादाय तथा सम्भवादित्यर्थः । स हीति । विरोधे यदि सहकारिणा स्थितियौगपद्यनियमो भवेत् तदैकसहकारिदेशे सहकार्यन्तराभावो न भवेत् स च नास्तीत्यर्थः । ननु प्रतियोगितदभावयोः समानदेशत्वविरोधादेव स्थितियौगपद्यनियमः स्यादित्यत आह । इत एवेति । तदेव स्फुटयति(१) । नियमेति । तत्सिद्धौ विरोधसिद्धौ भेदे सति क्षणभङ्गे सति नियमसिद्धिरित्यर्थः । क्षणभङ्गे सति सहकारिणां तथोत्पादनियमाद्यौगपद्यं सिद्ध्येत् स एवाद्यापि न सिद्ध इत्यर्थः । ननु विरोधादेव स्थितियौगपद्यं मासैत्सीदन्यत एव कुतश्चित्प्रमाणात् सिद्ध्यतु तदित्यत आह । न चेति । तदभावादिति । प्रमाणान्तराभावादित्यर्थः । ननु सहकारिणां यौगपद्यमेव कथं न भवतीत्यत आह । अनियतेति । ननु ध्वंसस्य प्रतियोगिभिन्नं कारणं नास्ति तथा च स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वे क्षणिकत्वे सिद्धे पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिसिद्धावर्थादेव सहकारिणां स्थितियौगपद्यनियमः सेत्स्यतीत्याह । नापीति । तस्यापीति । विनाशस्याहेतुकत्वस्येत्यर्थः । ननु विनाशो भावानां ध्रुवभावी तथा च कुतो हेत्वन्तरापेक्षेत्यत आह । ध्रुवभावित्व इति । उभयसहितं वेति दूषयति । नापीति ॥

---

(१) तदेव स्पष्टयति— पा० ३ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी० टी०। अनभ्युपगमादिति। सम्बन्धान्तरे सम्बन्धस्य स्वाभावतादात्म्यानभ्युपगमादित्यर्थः। भेदेन तयोरनुभवाच्चेति भावः। सत्कार्येति। करणाकरणयोरिव कालभेदेनैकत्र तत्सत्त्वे ऽप्यन्यदाभावप्रतियोगित्वं न विरुद्धं कालभेदेऽपि तदाविरोधः स्याद्यदि नाभावो विद्यते सत इत्यादि मयाभ्युपगम्येतेत्यर्थः। प्रागिति। ध्वंसप्रागभावयोरेककालवृत्तित्वं नाभ्युपगम्यत एवेत्य-त्यन्ताभावप्रतियोगिनोस्तद्विरुद्धं वाच्यम् तच्च देशभेदेनैवाविरुद्ध-मित्यर्थः। प्रागित्यत्राभाव इति योज्यम्। स हीति। स विरोधः क्षणिकत्वे हि वस्तूनां स्वरूपयोग्यस्य सहकारिस्थितियौगपद्य-नियमः सहकार्यनियमः[१]। स्वरूपायोग्यस्यैवैकत्र सहकारि-सम्बन्धासम्बन्धरूपविरुद्धधर्मसंसर्गः स्यात् तदेव त्वसिद्धमित्यर्थः। परस्पराश्रयत्वं विवृणोति। नियमसिद्धाविति। तथोत्पादरूप-स्थितियौगपद्यनियमसिद्धावित्यर्थः। ननु सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षण-विरुद्धधर्मसंसर्गात् क्षणभङ्गसिद्धौ सम्बन्धिनः स्थितियौगपद्य-नियमः स्यादित्यत आह। न चेति। तयोरविरोधस्य साधित-त्वादित्यर्थः। तथाप्येकत्र सम्बन्धासम्बन्धौ कुतस्त्यावित्यत आह। अनियतेति। अहेतुकत्वादिति। प्रतियोगिभिन्नहेत्वनपेक्षत्वा-दित्यर्थः। अर्थादिति। उत्पत्त्यनन्तरं कारणविलम्बान्नाशे विलम्ब स्यात् स च नास्त्येवेत्युत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिध्वंसप्रतियोगित्वे भावानां सिद्धे स्थितियौगपद्यनियमोऽपि सिद्ध इत्यर्थः। ध्रुव-भावित्वाच्च यथा न नाशस्याहेतुकत्वसिद्धिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यामह

(१) सहकार्यसम्बन्धः— पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्याह । भुवेति । तथैवेति । सहितमित्ययमपि पक्षोऽनभ्युपगमे- नैव निरस्त इति पृथङ् न दूषितः नास्ति चेत्यतो विरोध इत्यध्याहार्यम् ॥

रघु० टी० । अनभ्युपगमादिति । अनन्तरोत्पाद[१]क्षणिक- त्वयोरसिद्धा संयोगस्य धर्मिवृत्तित्वानुगतप्रतीत्या चाभावस्या- तिरिक्तस्य सिद्धेरिति भावः । प्रागसत एव कार्यस्योत्पत्तेः प्रामाणिकतया त्वयापि सत्कार्यत्वनिषेधादित्याह । सत्कार्येति । प्रागित्यादि । संयोगिनि संयोगस्य प्रागभावध्वंसयोः कालभेदेनैव वृत्त्युपगमात् अत्यन्ताभावस्य चावच्छेदभेदेन वृत्तौ विरोधाभा- वादिति भावः । स हीति । स विरोधः सम्बन्धिनोरेकतर- सम्बन्धिसत्त्वकाले नैरन्तर्येणापरस्य सम्बन्धिनोऽवश्यं सत्त्वमित्येवं रूपेण नियमेन तावन्न सिद्ध्यति यतस्तदसिद्धेरुक्तरूपनियमासिद्धेः । इत एव विरोधादेव नियमसिद्धावुक्तरूपनियमसिद्धौ । तत्सिद्धिः विरोधसिद्धिः । तत्सिद्धौ विरोधसिद्धौ । भेदे सति सम्बन्धा- सम्बन्धलक्षणविरुद्धधर्माध्यासाद्धर्मिभेदे सिद्धे सतीत्यर्थः । एतावता चक्रकेऽपि परस्पराश्रयत्वमक्षतम् । मानान्तरान्नियमसिद्धं निरा- करोति । न चेति । ननु प्रथमं सम्बद्धस्यासम्बद्धस्य वा पश्चात् कथमसम्बद्धत्वं सम्बद्धत्वं चेत्यत आह । अनियतेति । अहेतु- कत्वात् प्रतियोग्युत्तरभाविहेत्वनपेक्षितत्वात् । अर्थादुत्पत्त्यनन्तर- मेव भावानां नाशादेकस्य कालभेदेनापि सम्बन्धासम्बन्धायोगात् तस्याहेतुत्वस्य । ननु यद्यस्य ध्रुवभावि तत्तदुत्पत्त्यनन्तरमेव

---

(१) निरन्तरोत्पाद— पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जायते यथास्माकं समर्थस्य कार्यं भवतां च द्रव्यादेः परिमाणादि ध्रुवभावो च भावस्य विनाश इत्यतोऽर्थाद्विरोधः सेत्स्यतीत्यत आह । ध्रुवेति । नह्यौत्यादिकं व्याप्यवृत्त्यभिप्रायेण ॥

ननु समवधानं नाम सहकारिणां धर्मः संयोगो भवद्भिरिष्यते स च तेभ्यो व्यतिरिक्तोऽव्याप्यवृत्तिश्चेत्यपि। तथा च स एव तदैव तत्रैवास्ति नास्ति चेति अनतिरेके स्थिरवादिनो व्यस्तान्यपि बीजवारिधरणिधामानि तान्येवेति तेभ्योऽपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । व्याप्यवृत्तित्वे च सर्वत्र रक्तादिविभ्रमः शब्दादिकार्योत्पत्तिप्रसङ्गश्च । तस्मादसंयुक्तेभ्योऽन्य एव संयुक्तस्वभावाः परमाणवो जाता इत्येव न्यायः । नैतदेवं क्षणिकपरमाणावप्यस्य विरोधस्य दुर्वारत्वात् । तथाहि पूर्वदिगवस्थितः परमाणुर्यथा परदिगवस्थितेन परमाणुनाऽपरदिगवच्छेदेनावृतरूप उत्पन्नः तथैव किं पूर्वदिगवच्छेदेनापि न वा उभयथा वा आद्ये उभयतोऽप्यनुपलब्धिप्रसङ्गः द्वितीये तु उभयतोप्युपलम्भापत्तिः तृतीये पुनः स एव दुरात्मा विरोधः स एव तेनैव तदैवावृतोऽनावृतश्चेति ॥

शङ्क० टी० । एतावता प्रघट्टकेन सहकारिसमवधानासमवधानाधीने करणाकरणे इति यदुक्तं तत्समाहितं तथैवेति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहितं वेति'षष्ठं[१] पक्षं परप्रतिबन्दिमुखेन समाधित्सुः प्रतिबन्दिन-मुत्थापयितुं पीठं रचयति। नन्विति। न हि तदेव तत्रैव स एवास्ति नास्ति चेत्यभ्युपगच्छाम इति यदुक्तम् तत्संयोगे शब्दे ज्ञानादावभ्युपगमेन तवापसिद्धान्त इति पूर्वपक्षिणोभिसन्धिः। तेभ्य इति। सहकारिभ्य इत्यर्थः। इत्यपीत्यतो[२] भवद्भिरिष्यते इत्यनुषङ्गः। व्यस्तान्यपीति। विशकलितान्यपीत्यर्थः। रक्तादीति। अरक्तेऽपि भागे महारजनसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया[३] रक्तधी[४]-प्रसङ्ग इत्यर्थः। भेर्याकाशसंयोगस्य च सकलाकाशवृत्तितया सर्वत्र शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः विभुकार्याणामसमवायिदेशानुरोधित्वात्। आदिपदेन सुखदुःखादिसङ्ग्रहः[५] स्वसिद्धान्तानुसारेणोपसंहरति। तस्मादिति। यद्वा तस्मादित्यतिरिक्तसंयोगपक्षे विरोधादुक्ता-दित्यर्थः। संयुक्तस्वभावा इति। अविरलदेशेनोत्पन्नाक्षणिक-परमाणव एव तथोत्पादाद् घटपटादिभावमापन्ना इत्यर्थः। अस्य विरोधस्येति। आवृतानावृतरक्तारक्तादिविरोधस्येत्यर्थः। आद्य इति। उभयदिगवच्छेदेनानावृतत्व इत्यर्थः। द्वितीय इति। क्वचिदावृतः क्वचिदनावृत उत्पन्न इत्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। संयोगस्यानतिरेकव्याप्यवृत्तित्वे क्रमेण दूष-यति। अनतिरेक इति। रक्तादीति। शुक्लपटे रक्तत्वभ्रम-

(१) पूर्वं—पा॰ ३ पु॰। (२) इत्यतोपीत्यतो— पा॰ २ पु॰।
(३) सर्ववृत्तितया— पा॰ २ पु॰। (४) रक्तत्व— पा॰ २ पु॰।
(५) सुखदुःखादिपरिग्रहः— पा॰ २ पु॰।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निमित्तं महारजनसंयोगः स यदि व्याप्यवृत्तिः स्यात् तदा समग्र एव पटे रक्तधीः स्यात् तथा भेर्याकाशसंयोगस्य शब्दासमवायिकारणस्य नभोवृत्तित्वे सर्वत्र शब्दोत्पत्तिः स्यात् यावति देशे विभुकार्याणामसमवायिकारणं तावति कार्यावश्यम्भावादित्यर्थः। आवृतानावृतत्वादिबोधाद्वयव्यभावे परमाणुसमूहो घटस्तेषां परमाणूनामतीन्द्रियत्वेऽपि तथोत्पादात् प्रत्यक्षत्वसिद्धिरिति बौद्धसिद्धान्तादाह। तथाहीति। न वेति। उभयदिगवच्छेदेनानावृत एवेत्यर्थः। यत् क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियासु नोपयुज्यते तदसद् यथा कूर्मरोम तथा चाक्षणिकं शशविषाणादीत्यत्रापि प्रसङ्गविपर्ययोः साध्यावैशिष्ट्यमन्वये व्याप्त्यभावेऽपि व्यतिरेकेऽपि तदभावः॥

रघु० टी०। षष्ठमपि प्रतिबन्दिमुखेनानभ्युपगमादेव निरसितुमाशङ्कते। नन्विति। इत्यपीत्यस्यार्थो भवद्भिरिष्यते नास्ति चेतीत्यस्याग्रे विरोध इति शेषः। सर्वत्रेति। तत्तत्कार्योत्पत्तिनियामकानां महारजनभेर्यादिसंयोगानां सकलावयवदिग्देशाद्यवच्छेदेन वृत्तौ तत्तत्कार्याणामपि तथैवोत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। परमाणवः। क्षणिकपरमाणुपुञ्जरूपा वारिबीजादयः कार्यविशेषसमर्था जाता इति। न चेति। परदिगवच्छेदेनाप्यनावृतरूप इत्यर्थः। उभयथा वेति। परदिगवच्छेदेनावृतरूपः पूर्वदिगवच्छेदेन चानावृतरूप इत्यर्थः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकारभेदमुपादायाविरोध इति चेत् कः पुनरसौ[१] दिगन्तरावच्छेदः। यदि हि यद्दिगवच्छेदेनैव संयुक्तस्तद्दिगवच्छेदेनैवासंयुक्तोपि ततो विरोधः स्यात् इह तु नैवमिति चेत् हन्त संयोगसंयोगिनोर्भेदपक्षेऽपि यद्ययं सिद्धान्तवृत्तान्तः स्यात् कीदृशो दोष इति। एतेन व्यतिरेकपक्षोऽपि निरस्तः।

शङ्क० टी०। कश्च पुनरसावितिप्रश्नः दिगन्तरावच्छेदेन इत्युत्तरम् अयं सिद्धान्तवृत्तान्त इति अञ्चलावच्छेदेन महारजनसंयोगेऽपि दशावच्छेदेन तदभावान्न सर्वत्र रक्तविभ्रम इत्यर्थः। एतावता तथैवेति सहितं वेति षष्ठः पक्षोऽभ्युपगमेन निरस्त इति सिद्धं सहकारिसमवधानासमवधानप्रयुक्ते करणाकरणे एकस्यामेव व्यक्ताविति। एतेनेति। सत्त्वक्षणिकत्वयोरन्वयव्याप्तिभङ्गेनेत्यर्थः। यन्न क्षणिकं तन्न सत् यथा शशविषाणमिति व्यतिरेकव्याप्तिस्त्वया वाच्या। केवलान्वयिनोऽनभ्युपगमात्। व्यतिरेकव्याप्तिश्चान्वयव्याप्तिव्याप्ता सा चेन्नास्ति तदा व्यतिरेकव्याप्तिरपि नास्तीति भावः॥

भगी० टी०। सन्दिग्धासिद्धश्चेत्यादिदूषणमेवेत्याह। एतेनेति।

रघु० टी०। पृच्छति कः पुनरिति। उत्तरयति दिगन्तरेति।

(१) कश्च पुनरसौ— इति शङ्करमिश्रसम्मतः पाठः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतेन व्याप्तिविरहेण। व्यतिरेकपक्षः यत् क्रमयौगपद्यरहितं तद-सत् यथा शशविषाणं क्रमयौगपद्यरहितश्च स्थिरो भाव इति स्थिराणां सत्त्वव्यतिरेकसाधनम् ॥

अधिकस्य तत्राश्रयहेतुदृष्टान्तसिद्धौ प्रमाणाभावः अवस्तुनि प्रमाणाप्रवृत्तेः प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानु-पपत्तेः। एवं तद्व्यवहारे स्ववचनविरोधः स्यादिति चेत् तत् किं स्ववचनविरोधेन तेषु प्रमाणमुपदर्शितं भवति व्यवहारनिषेधव्यवहारो वा खण्डितः स्यात् अप्रामाणिकोऽयं व्यवहारोऽवश्याभ्युपगन्तव्य इति वा भवेत्।

शङ्क० टी०। अधिक इति। अन्वयव्याप्त्यपेक्षयात्र बहूनि दूषणानीत्यर्थः। तान्येवाह। आश्रयेति। आश्रयपदं साध्याभावपरं तदाश्रित्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रवृत्तेः हेतुपदं साधनाभावपरं तद्विपर्ययस्य हेतुत्वोपगमात् दृष्टान्तपदं स्फुटार्थमेव। तथा च शशविषाणादौ साध्याभावो न साधनाभावो नवा शशविषाणादि प्रमाणगणगम्य-मित्यर्थः। यद्वा अक्षणिकमसत् क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियारहित-त्वात् कूर्मरोमवदित्याश्रयासिद्धिः सन्देहसिषाधयिषयोरभावात्। अत एव हेत्वसिद्धिः। व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्यैव हेतुत्वात्। एवं तर्हीति। प्रमाणसाध्य एव व्यवहारस्तदेत्यर्थः। तथा च ज्ञानमात्रं व्यवहाराङ्गं न तु प्रमैवेति भावः। अलीके कोऽपि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यवहारो न संभवति इति वदतस्तव स्ववचनविरोधः । अस्यैव व्यवहारस्याभ्युपगमादित्याह । स्ववचनेति । तत्किमिति । प्रमाणाधीन एव व्यवहारस्त्वया च व्यवहारनिषेधव्यवहारः क्रियते । तन्नूनं शशविषाणाद्यपि प्रामाणिकमित्यायातमित्यर्थः । व्यवहारनिषेधेति । प्रमाणमन्तरेण व्यवहारनिषेधव्यवहारोऽप्ययमनुपपन्न इत्यर्थः । अप्रामाणिकोऽपीति । अप्रामाणिकोऽपि व्यवहारश्चेत् त्वया नेष्टव्यस्तदा तव स्ववचनविरोधो भवेदित्यर्थः ॥

भगी० टी० : अधिकस्येति । पूर्वानुमाने हेत्वाश्रयदृष्टान्तासिद्धिः स्फुटैव । यदि त्वक्षणिकमसत् क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियारहितत्वात् कूर्मरोमवदिति ब्रूयात् तदा क्षणिकत्वरूपसाध्याप्रसिद्ध्या पक्षविशेषणसंशयाभावादाश्रयासिद्धिः अत एव हेत्वभावः व्याप्तपक्षधर्मस्यैव हेतुत्वात् दृष्टान्तासिद्धिरप्यत एव साध्याप्रसिद्ध्या साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वग्रहस्यलाभावात् । ननु साध्यज्ञानमात्रं तद्व्यतिरेकग्रहौपयिकं न तु साध्यप्रमा शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारात् अन्यथा न तत्र व्यवहार इत्यपि वचनं व्याहतम् अस्यैव व्यवहारस्य सत्त्वात् तथा चाश्रयादौ प्रमाणाप्रवृत्तावपि नोक्तदोष इत्याह । एवं तर्हीति । तत् किमिति । नहि तत्र व्यवहारः प्रामाणिकः सम्भवति अलीकानामकारणतया प्रत्यक्षाविषयत्वात् व्याप्तिग्राहकतादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावेऽनुमानासम्भवादित्यर्थः । व्यवहारनिषेधेति । अवस्तुविषयकस्य व्यवहारस्य यो निषेधरूपो व्यवहारः सोऽपि खण्डितः तथा च व्यवहार निषेधोऽपि तत्र न कर्तव्य इत्यर्थः ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु०टी०। आश्रयः पक्षः स्थिरो भावस्तस्यासिद्धिस्तत्स्वरूपस्य परेण प्रामाणिकत्वानभ्युपगमात्। यत् तद्वक्ष्यति नहि विरोधसहस्रेणापीत्यादि। तद्विशेषणस्यासत्त्वलक्षणस्य साध्यस्याप्रसिद्धा च हेत्वसिद्धिः हेतोः क्रमादिविरहस्याप्रसिद्धिः सति त्वया तदनभ्युपगमादसतः प्रमाणागोचरत्वात् पक्षस्य हेतोश्चाप्रसिद्धा पक्षधर्मत्वासिद्धिश्च दृष्टान्तासिद्धिर्दृष्टान्तस्यालीकस्याप्रसिद्धिः तस्य साध्यसाधनयोश्चाप्रसिद्धा च तत्र तदुभयवत्त्वाप्रतीतिः अलीकत्वान्नास्त्येवासति पक्षादौ प्रमाणमनुमानं पुनरसत्ख्यात्यैव व्यवहारवत् प्रवर्तते। अथ व्यवहारोपि प्रमाणाधीन एव तत्राह। एवं तर्हीति। स्ववचनमसत्याश्रयादौ प्रमाणाभाव इति वचनम्। व्यवहारेति। तेष्वित्यनुषज्यते ॥

न तावत् प्रथमः न हि विरोधसहस्रेणापि स्थिरे तस्य क्रमादिविरहे वा शशशृङ्गे वा प्रत्यक्षमनुमानं वा दर्शयितुं शक्यं तथात्वे वा कृतं भीतकलहेन, द्वितीय[1]स्त्विष्यत एव प्रामाणिकैः अवचनमेव तर्हि, प्राप्तं, किं कुर्मो यत्र वचनं सर्वथैवानुपपन्नं तत्रावचनमेव श्रेयः त्वमपि परिभावय तावन्निष्प्रामाणिकेऽर्थे मूकवावदूकयोः कतरः श्रेयान्[2]।

---

(१) द्वितीयं त्विष्यत – पा० क्वचित्।

(२) कतरः प्रामाणिक इति – पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी०। अक्षणिकमसत् क्रमयौगपद्यरहितत्वात् कूर्मरोमवदित्यनुमाने पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तेषु प्रमाणानुपपत्तिमाह। नहीति। इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षानुपपत्तिर्व्याप्त्यभावा(१)-दनुमानानुपपत्तिरिति भावः। तथात्वे वेति। प्रमाणोपदर्शने इत्यर्थः। भीतो बर्बरः भूताविष्टो वा। द्वितीयस्त्विति। व्यवहाराभावः। व्यवहारखण्डनपक्ष इत्यर्थः। अप्रतिभानिग्रहस्थानमुद्भावयति। अवचनमेव तर्हीति। निरनुयोगमाह सिद्धान्ती किं कुर्म इति। उत्तरार्हे उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा इदं त्वनुत्तरार्हमेव भवतीति नाप्रतिभेति भावः। एतदेवाह। त्वमपीति। अवचनमेवाच श्रेय इत्यर्थः। निःप्रामाणिक इति। वचनस्यापि मूलभूतप्रमाणसापेक्षत्वादिति भावः॥

भगी० टी०। क्रमादिविरहहेतौ शशशृङ्गे दृष्टान्ते अलीके मानाभावात् विधिव्यवहारवन्निषेधव्यवहारोऽपि नेष्यते शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारस्य च शशे शृङ्गं नास्तीत्यर्थ इत्याह। द्वितीयस्त्विति। नन्वेवमप्रतिभानिग्रहस्थानं प्राप्तमित्याह। अवचनमेवेति। अलीके वचनहेतुविवक्षाकारणस्याभावेन वचनं न सम्भवतीत्याह। किं कुर्म इति। न चाप्रतिवचनार्हे उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभेति तल्लक्षणात् न वा त्वया साधनं किञ्चिदुक्तं यत्रानुत्तरादप्रतिभा स्यादित्याह। त्वमपीति।

---

(१) व्याप्तिग्रहाभावात्-पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु० टी०। शशशृङ्गे वेति। तस्य क्रमादिविरहे। असत्त्वे चेत्यपि द्रष्टव्यम्। तथात्वे वेति। प्रमाणप्रवृत्तावसत्त्वानुपपत्तेरिति भावः। अवचनमेवेति। तथा चाप्रतिभेति भावः। उत्तरार्हे उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा। न चेदमुत्तरार्हमित्याह। त्वमपीति॥

एवं विदुषापि भवता न मूकीभूय स्थितम् अपि तु व्यवहारः प्रतिषिद्ध एवासतीति चेत् सत्यम् यथा अप्रामाणिकः स्ववचनविरुद्धोऽर्थो माप्रसाङ्क्षीदिति मन्यमानेन त्वया अप्रामाणिक एवासति व्यवहारः स्वीकृतस्तथास्माभिरपि प्रमाणचिन्तायामप्रामाणिको व्यवहारो माप्रसाङ्क्षीदिति मन्यमानैरप्रामाणिक एव स्ववचनविरोधः स्वीक्रियते। यदि तूभयत्रापि भवान् समानदृष्टिः स्यादस्माभिरपि तदा न किञ्चिदुच्यत इति।

शङ्क० टी०। एवं विदुषापीति। अप्रामाणिकेऽर्थेऽत्र मूकतैव शरणमिति विदुषापीत्यर्थः। यथेति। सत्त्वं क्षणिकत्वव्याप्यमित्यस्माकं स्ववचनं तद्विरुद्धोऽर्थः सत्त्वे ऽसत्यपि शशविषाणादौ न क्षणिकत्वमिति विपक्षगामित्वप्रसङ्गात्। स माभूदेतदर्थं क्षणिकत्वव्यावृत्त्या सत्त्वव्यावृत्तिरप्रामाणिक्येवेति त्वया यथा व्यवह्रियते तथास्माभिरपि। क्षणिकत्वे किं प्रमाणमिति चिन्तायां त्वदुपदर्शितः शशविषाणादौ व्यतिरेकग्रहव्यवहारो मा प्रसक्तः स्यादित्येतदर्थं खपुष्पादय एवं बोध्यन्त इत्यर्थः। यदि त्विति। त्वं चेत्तत्र

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यतिरेकव्याप्तिं न दर्शयसि तदा तत्र व्यतिरेकभङ्गाय मयापि न यतनीयमित्यर्थः ॥

भगी॰ टी॰। ननु नावस्तुनि कस्यचिद्धर्मस्य विधिनिषेधव्यवहाराविति जानतापि तत्र व्यवहारो निषिध्यते न तु मूकत्वमालम्ब्यत इत्याह। एवमिति। यथेति। सामर्थ्यनिवृत्तिव्यवहारनिषेधस्ववचनविरोधादेवाप्रामाणिकोऽर्थः शशशृङ्गादिस्तत्र निषेधव्यवहाराकरणे सोऽस्तीति भ्रान्तिरूपा प्रसक्तिः सा माभूदित्यभिमानाद्यथा तत्रानुमित्यर्थमप्रामाणिक एव व्यवहारः स्वीकृतस्तथा प्रमाभूतायामनुमितौ प्रमारूप एव लिङ्गपरामर्शः करणमिति शिष्यशिक्षार्थं स्ववचनविरोधोऽङ्गीकृतः। न चैवं साध्यसिद्धिः स्यादाश्रयासिद्ध्यादेस्तादवस्थ्यादित्यर्थः ॥

रघु॰ टी॰। यथेति। अप्रामाणिकः प्रमाणाविषयः। स्ववचनविरुद्धः असति पक्षदृष्टान्तादौ प्रमाणाभावे ऽप्यसत्ख्यात्यैवानुमानं प्रवर्तत इति वचनविरुद्धोऽर्थः असति व्यवहारनिषेधरूपः अप्रामाणिकः प्रमाणामूलकः प्रमाणाविषयार्थको वा व्यवहारोऽसति शशशृङ्गादौ क्रमादिविरहासत्त्वादिव्यवहारः। प्रमाणचिन्तायाम् असदादौ प्रमाणं किमितिचिन्तायां व्यवहारोऽसति क्रमादिविरहादिव्यवहारः अप्रामाणिक इति प्रकृते विरोधस्यासङ्घटितत्वादसति प्रमाणाभावाद्विरोधोऽप्यप्रामाणिक इत्यर्थः। केचित्तु स्वोपदर्शितसत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिविरोधिनोऽक्षणिकसत्त्वस्य निराकरणाय क्षणिकत्वव्यावृत्त्या सत्त्वव्यावृत्तिरप्रामाणिकी यथा त्वया

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यवह्रियते तथास्माभिरपि क्षणिकत्वेऽप्रमाणचिन्तायां त्वदुपदर्शितस्य शशशृङ्गादौ व्यतिरेकव्यवहारस्य निराकरणाय शिष्यादय एवं बोध्यन्त इत्यर्थ इत्याहुः। परे तु यत्र व्यवहारनिषेधे स्ववचनविरोधः स्यात् सोऽप्रामाणिकोऽर्थो मा प्रसाङ्क्षीदस्तीति भ्रमविषयो माभूदेतदर्थं यथा तत्रासत्त्वानुमित्यर्थमप्रामाणिको व्यवहारस्त्वया स्वीकृतस्तथा प्रमितादेव लिङ्गात् सत्यानुमितिर्भवतीति शिष्यबोधनायास्माभिरपि स्ववचनविरोधोऽङ्गीकृत इत्यर्थ इत्याहुः। यदि त्विति। असति व्यवहारनिषेध इवासतो दृष्टान्तत्वादिकमपि न संभवति प्रमाणविरहादिति प्रतिसन्धाय यदि भवानुक्तरूपमनुमानं न प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः॥

तृतीये त्वप्रामाणिकस्याप्यवश्याभ्युपगन्तव्यस्येति कस्येयमाज्ञेति भवानेव प्रष्टव्यः। व्यवहारस्य सुदृढनिरूढत्वादिति चेत् अप्रामाणिकस्य सुदृढनिरूढस्येति व्याघातः कथञ्चिदपि व्यवस्थितत्वादिति चेत् अप्रामाणिकस्येन कथञ्चिदपि व्यवतिष्ठते प्रामाणिकस्येत् तदेवोच्यतामिति वादे व्यवस्था।

शङ्क० टी०। अभ्युपगन्तव्यस्येति। अभ्युपगमस्य प्रमाणमूलकत्वस्थितेरित्यर्थः। नन्वभ्युपगमे प्रमामूलत्वं (?) न तन्त्रम् किन्तु निश्चयमूलत्वमात्रं निश्चयश्चासत्ख्यातिरूपोऽपि ततस्तदधीनो व्यवहारोपि प्रकृते स्यादित्याह। व्यवहारस्येति। अत्र विरोधमाह।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अप्रामाणिकस्येति। सुदृढत्वमसङ्गृहीतसंवादत्वं निरूढत्वमिदमित्यमेवेति गृहीतप्रामाण्यत्वम्। कथञ्चिदिति। संवृतिसिद्धत्वेनेत्यर्थः। अप्रामाणिकस्येदिति। संवृतिरप्रमैव चेत् तदा तन्मूलोऽपि व्यवहारः कथं व्यवतिष्ठताम्। प्रमारूपैव चेत् संवृतिस्तदा तन्मूलं प्रमाणमेवोच्यताम्। तच्च नास्तीति भावः। ननु जल्पवितण्डयोः परस्परजयार्थमप्रमाणेनापि व्यवह्रियत एव तत्कथं व्याघात इत्यत आह। वाद इति। वाद एव त्वया सहायमुपक्रान्तः स्थिरं वा विश्वं क्षणिकं वेति तत्त्वनिर्णीषया तत्र कथम् अप्रमाणेन व्यवहरिष्यसीत्यर्थः। यद्वा वादकथायां स्ववचनविरोधो न निग्रहस्थानं नाप्यप्रतिभा किं तु न्यूनाधिकापसिद्धान्तहेत्वाभासपञ्चकानामेव तत्रोद्भावनीयत्वादित्यर्थः॥

भगी० टी०। सुदृढत्वमबाधितविषयत्वम्। निरूढव्यवहारः स्वरूपानपहारः। कथञ्चिदिति। सांवृतत्वेनेत्यर्थः। अप्रामाणिकस्येति। सांवृतेरप्रमाणतायां नावश्यस्वीकरणीयत्वं प्रमाणत्वे च स एव व्याघात इत्यर्थः। वादकथा स्ववचनविरोधाङ्गीकारेऽपि प्रवर्तत एवेत्याह। वादेति॥

रघु० टी०। सुदृढनिरूढत्वमिदमित्थमेवेति प्रमाविषयत्वं तत्किं स्वरूपत एव विषयतोपि वा आद्ये जडगवदवशादिवदभ्युपगम्यत एव शशविषाणं नास्तीत्यादिप्रत्यक्षसिद्धाः शब्दाः द्वितीये त्वाह। अप्रामाणिक इति। प्रमाणाविषयार्थक इत्यर्थः। कथञ्चिदिति। संवृतिसिद्धत्वादित्यर्थः। न कथञ्चिदिति। अप्रामाणिकस्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मप्रतिसहस्रेणापि वास्तवीकरणायोगादित्यर्थः । तदेव प्रमाणमेव । वाद इति । स्ववचनविरोधेऽप्यसिद्धेन हेतुना निर्णयाजननात् वक्ष्यमाणा जल्पादिरीतिरिहापि न निवार्यत इति तात्पर्यम् ।

जल्पवितण्डयोस्तु पक्षादिषु प्रमाणप्रश्नमात्रप्रवृत्तस्य न स्ववचनविरोधः तत्र प्रमाणेनोत्तरमनिष्टमशक्यं च अप्रमाणेनैव तूत्तरे स्ववचनेनैव भङ्गः मदुक्तेषु पक्षादिषु प्रमाणं नास्तीति स्वयमेव स्वीकारात् । अनुत्तरे त्वप्रतिभैवेति ।

शङ्क॰ टी॰ । ननु न त्वया समं तत्त्वनिर्णयार्थमहं प्रवृत्तः किन्तु विजयार्थमेव तत्र च स्ववचनविरोधेनाप्रतिभया वा निगृहीत एवासीत्यत आह । जल्पेति । अनिष्टमिति । शशविषाणादेरपि प्रामाणिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तेन स्ववचनविरोधमङ्गीकृत्यापि प्रमाणमवश्यं प्रष्टव्योसि तत्र चोत्तरानुत्तरयोस्त्वमेव निग्राह्य इत्यर्थः । एतदेवाह । मदुक्तेष्विति ।

भगी॰ टी॰ । नापि जल्पवितण्डयोः क्षणिकत्वसिद्धिरित्याह । जल्पेति । जल्पे विपक्षखलीकारमात्रमुद्देश्यं वादे तु तत्त्वनिर्णय उद्देश्य इति स्ववचनविरोधाङ्गीकारः । अनिष्टमिति । अक्षणिकस्यापि धर्मिणः प्रामाणिकत्वापत्तेः । अशक्यमिति । क्रमयौगपद्यविरहस्यालीके प्रमाणेन ग्रहणमशक्यमित्यर्थः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

GURUKUL

रघु० टी०। जल्पेति। शशशृङ्गादिशब्दा हि पदविषया नार्थभेदबोधका असामयिकत्वात् वाक्यविषयास्तु तथात्वे शृङ्गादौ शशादिसंसर्गं बोधयेरन् तथा च नित्यः शब्द इत्यत्र शब्दे नित्यत्व इव शृङ्गादौ शशादिसंसर्गे प्रमाणप्रश्नो न व्याहन्येत इति भावः। अनिष्टम्। प्रकृतपचादेः प्रामाणिकत्वानभ्युपगमात्। अशक्यम्। शृङ्गादौ संसर्गसाधकप्रमाणाभावात्॥

यदि च व्यवहारस्वीकारे विरोधपरिहारः स्यात् असौ स्वीक्रियेतापि न त्वेवं न खलु सकलव्यवहाराभाजनं च तन्निषेधव्यवहारभाजनं चेति वचनं परस्परमविरोधि।

शङ्क० टी०। नन्वलीके स्ववचनविरोधभयेन मूकत्वमङ्गीकृत्याप्रतिभा स्वीकृता। व्यवहार एव कथं तत्र नाङ्गीकृत इत्यत आह। यदि चेति। सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजने ऽलीकव्यवहारस्वीकारेऽपि विरोधस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः। एतदेवाह। न खल्विति॥

भगी० टी०। स्ववचनविरोधेनालीके व्यवहारोऽभ्युपेतव्य इत्यपि नास्ति तत्र निषेधव्यवहारस्वीकारेऽपि विरोधादित्याह। यदि चेति। न खल्विति। सकलव्यवहाराभाजने निषेधव्यवहारभाजनत्वस्य व्याहतत्वादित्यर्थः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु० टी०। व्यवहाराभाजनत्वेन स्वयमभ्युपगते अलीके क्रमाद्यभावव्यवहारता त्वयापि स्ववचनविरोधः स्वहस्तित एवेत्याह यदि चेति ॥

विधिव्यवहारमात्राभिप्रायेणाभाजनत्ववादे कुतो विरोध इति चेत् हन्त सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन किञ्चिद्व्यवह्रियते न वा उभयथापि स्ववचनविरोधः उभयथाप्यवस्तुनैव तेन भवितव्यम् वस्तुनः सर्वव्यवहारविरहानुपपत्तेः।

शङ्क० टी०। ननु येन सकलव्यवहाराभाजनत्वमलीकस्याङ्गीक्रियते तस्य तव निषेधव्यवहारं मया क्रियमाणं निषेधः स्यात् स्ववचनविरोधो मया तु विधिव्यवहाराभाजनत्वमात्रमङ्गीक्रियते तच्च तथा च सत्त्वक्षणिकत्वादिनिषेधव्यवहारं कुर्वतो मम कुतः स्ववचनविरोध इत्याह। विधीति। विधिव्यवहारमात्रेतिवदता त्वया विधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन न किञ्चिदङ्गीकरोमीति मात्रपदस्वरसः। तथा प्रतीयते च तावतापि तव स्ववचनविरोध एवेति विकल्प्यते। दर्शयति। हन्तेति। उभयथेति व्यवहाराव्यवहारयोरित्यर्थः। उभयथापीति। सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वव्यवहारो यस्मिन् धर्मिणि तदवस्तु कथं न स्यात्। यदि च सकलव्यवहाराभाजनत्वं व्यवह्रियते। तदा सकलव्यवहारभाजनत्व

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्वापि प्रसिद्धं प्रतिषिध्येत । तथा च यत्र प्रतीतं तदेवावस्तु कथं न स्यादित्यर्थः । उभयमभिप्रेत्याह । वस्तुन इति ॥

भगी० टी० । विधीति । सकलव्यवहाराभाजनत्वेन विधिव्यवहाराभाजनत्वमेव विवक्षितमतो निषेधव्यवहारभाजनत्वं तच्चाविरुद्धमित्यर्थः । उभयथापीति । सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वव्यवहारः क्वचित् प्रतीतो न वा अन्त्ये कथं निषेधः आद्ये तदाश्रयोऽपि प्रत्येतव्यः । तथा च सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वं च व्यवह्रियते चेति स्ववचनविरोध इत्यर्थः ।

रघु० टी० । विविधविधिव्यवहाराभाजनत्वमेवावस्तुनो वयमभ्युपगच्छाम इत्याशङ्कते । विधीति । तेनेति । सकलव्यवहाराभाजनेनेत्यर्थः ॥

नेतिपक्षे सकलविधिनिषेधव्यवहारविरहीत्यनेनैव व्यवहारेण विरोधात् अव्यवहृतस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् व्यवह्रियत इतिपक्षेऽपि विषयस्वरूपपर्यालोचनयैव विरोधात् न हि सर्वव्यवहाराविषयश्च व्यवह्रियते चेति ।

शङ्क० टी० । नेतिपक्ष इति । विधिनिषेधव्यवहारविरहित्वस्य निषेधस्य प्रतीत्यर्थं तदाश्रयप्रतीतेरावश्यकत्वात् । तच्चालीकमेवेत्यर्थः । अव्यवहृतस्येति । अप्रतीतस्येत्यर्थः । व्यवह्रियत इति । सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनं च व्यवह्रियते चेति विषयस्वरूप-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेव तथोपस्थितम् येन स्फुटतरः स्ववचनविरोध इत्यर्थः। एत-देवाह। नहीति॥

भगी० टी०। ननु विधिव्यवहाराभाजनत्वनिषेधव्यवहारा-भाजनत्वाभ्यां न व्यवह्रियत इत्यत्र विरोधेऽपि न व्यवह्रियत इत्यत्र न विरोधव्यवहारनिषेधमात्रस्य विवक्षितत्वादित्यत आह। नेति पक्ष इति। तथापि न व्यवह्रियते तद्विरहितत्वव्यवहारस्येति विरोधस्तदवस्थ एवेत्यर्थः। ननु व्यवहारमात्रनिषेधात् तद्विर-हितत्वव्यवहारोऽपि नानुमत एवेत्यत आह। अव्यवहृतस्येति। प्रतियोगिव्यवहारनिरूपणं विना निषेधव्यवहारोऽपि तत्र न स्यादित्यर्थः। विषयेति। सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्व-व्यवहारेणैव विरोध इत्यर्थः। तदेवाह। नहीति॥

रघु० टी०। उभयथा विरोधं व्युत्पादयति। नेतीत्यादिना। सकलेति। सकलव्यवहारशून्यत्वं यत्र प्रतीतं तत्रैव तद्व्यवहारात् कथं सर्वत्र तद्व्यवहारनिषेधः। अथ न क्वापि तत्प्रतीतं तदा तद्व्यवहारस्याप्यप्रत्ययात् कथं निषेध इत्याह। अव्यवहृतस्येति। अज्ञातस्येत्यर्थः। विषयेति। सकलव्यवहाराभाजनस्य व्यवहारा-भावव्यवहाराभ्युपगमादित्यर्थः। तदेवाह। नहीति॥

यदि चावस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वं, विधिव्यव-हारगोचरतापि किं न स्यात् प्रमाणाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति। वन्ध्यासुतस्यावक्तृत्वे ऽचेतनत्वादिकमेव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रमाणं वक्तृत्वे तु न किञ्चिदिति चेन्न तत्रापि सुतत्वस्य विद्यमानत्वात् । न हि बन्ध्यायाः सुतो न सुतः तथा सति स्ववचनविरोधात् । वचनमात्रमेवैतत् न तु परमार्थतः सुत एवासाविति चेन्न अचैतन्यस्याप्येवंरूपत्वात् । चेतनादन्यत् स्वभावान्तरमेव ह्यचेतनमित्युच्यते चैतन्यनिवृत्तिमात्रमेवेह विवक्षितम् तच्च सम्भवत्येवेति चेन्न तत्राप्यसुतत्वनिवृत्तिमात्रस्यैव विवक्षितत्वात् ।

शङ्क० टी० । यथा चालीके सत्त्वं क्षणिकत्वं च व्यतिरेकसिद्ध्यर्थं निषेध्यते तथा तयोर्विधिरेव कथं न क्रियते विधिवन्निषेधस्यापि प्रमाणाधीनत्वात् । निषेधव्यवहारे प्रमाणं शङ्कते । बन्ध्यासुतस्येति । अत्राश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च द्वयोरपि प्रमाणाविषयत्वादिति यद्यपि तथापि परपरिहाराय सत्प्रतिपक्षमाह । तत्रापीति । वक्तृत्वेपीत्यर्थः । स्वरूपासिद्धिं निरस्यति । न हीति । तथा सतीति । असुतत्वे सतीत्यर्थः । बन्ध्यासुतो न वक्तेति वदता त्वयैव तत्सुतत्वाभ्युपगमादिति भावः । वचनमात्रमिति । अर्थशून्यमित्यर्थः । त्वया तु साधनत्वेनोपात्तं सुतरां न वचनमात्रं भवितुमर्हतीति स्वरूपासिद्धिरिति भावः । पर्युदासाभिप्रायेणाह । अचैतन्यस्यापीति । पर्युदासमेव विवृणोति । चेतनादिति । तथा च तवापि स्वरूपासिद्धिरेवेति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधाभिप्रायेण शङ्कते । चैतन्येति । तथा चाभावस्यापि तुच्छत्वातुच्छत्वे च

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्सम्भवान्न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । तत्रापीति । असत्प्रयोगेऽपीत्यर्थः । त्वन्मते ऽन्यापोह[१]स्यैवापदार्थत्वादिति भावः ॥

भगी० टी० । किञ्चिद्विधिव्यवहारवन्निषेधव्यवहारोऽपि प्रमाणासाध्यत्वाविशेषादलौके न स्यादित्याह । यदि चेति । नन्वलौके प्रामाणिक एवाभावव्यवहारः स्यादित्याह । बन्ध्यासुतस्येति । बन्ध्यासुतेऽलौके ऽनलौकः प्रामाणिको निषेधव्यवहारो न सम्भवतीति दूषणे सत्येवाह । तत्रापीति । तथा सतीति । बन्ध्यासुतस्यासुतत्वे सतीत्यर्थः । वचनमात्रमिति । मात्रपदेनार्थशून्यत्वमुक्तम् । बन्ध्यासुतपदमयोग्यत्वान्नान्वयबोधकमिति हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । पर्युदासनञमाश्रित्याह । चेतनादिति । प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्याह । चैतन्येति ॥

रघु० टी० । नन्वयं प्रश्नो भवतोऽपि दुरुत्तर इत्यत आह । यदि चेति । उभयत्र । निषेधे विधौ च । निषेधे प्रमाणमाशङ्कते । बन्ध्येति । प्रमाणप्रवृत्तावलौकत्वानुपपत्तौ सत्यामेवाह । तत्रापीति । वक्तृत्वं वचनकरणयोग्यता । मूकस्यापि मूकत्वविरहेण वा सुतत्वं विशेष्यं मूकत्वस्य तद्विशेषत्वात् । वचनस्योपलक्षणतया क्रियान्तरकर्तृत्वे वा तात्पर्यम् । अचैतन्यं हि चेतनभिन्नधर्मो वा चैतन्यविरहो वा आद्य आह । चेतनादिति । द्वितीयं शङ्कते । चैतन्येति । असुतत्वं सुतेतरस्वभावत्वं तन्निवृत्तिरसति निःस्वभावे न विरुध्यत इति भावः ॥

(१) न्यायोह – पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असुतत्वनिवृत्तिमात्रस्य स्वरूपेण कृतिजन्त्योरसामर्थ्ये समर्थमर्थान्तरमध्यवसेयमनन्तर्भाव्य कुतो हेतुत्वमिति चेन्न अचैतन्येऽप्यस्य न्यायस्य समानत्वात्। व्यावृत्तिरूपमपि तदेव गमकं यदतस्मादेव यथा शिंशपात्वं, वन्ध्यासुतस्त्वसुतादिव घटादेः सुतादपि देवदत्तादेर्व्यावर्तते अतो न हेतुरिति चेत् नन्विदमचैतन्यमपि अस्यैवंरूपमेव नहि वन्ध्यासुतश्चेतनादिव देवदत्तादेरचेतनादपि काष्ठादेर्न व्यावर्तते।

शङ्क० टी०। असुतत्वनिवृत्तेरलीकत्वेन वक्तृत्वं साधयितुमयोग्यतयाध्यवसेयमालोचनीयवस्तुस्वरूपमन्तरेण हेतुत्वं न संभवतीत्याशङ्कते। असुतत्वेति। परिहरति। अचेतन्येपीति। व्यावृत्तिरूपतया द्वयोरपि हेत्वोरपि[१] विशेष इत्यर्थः। अस्य न्यायस्येति। व्यावृत्तिरूपतया तुच्छत्वरूपस्येत्यर्थः। वन्ध्यासुतस्त्विति। वन्ध्यासुतनिष्ठं सुतत्वमित्यर्थः। तेन न पूर्वविरोधः। अतस्मादेव स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत एवेत्यर्थः। यथा शिंशपात्वमिति। शिंशपात्वं हि पनसादेरेव व्यावर्तते न तु शिंशपातोऽपीत्यर्थः। तथा च तन्मते व्यावृत्तिरूपतया[२] शिंशपात्वादिवत् सद्धेतुत्वं तदुभयव्यावृत्तितयाऽतितुच्छत्वमिति भावः। अतस्मादिति विपक्षादेवेत्येके। तथा च सपक्षविपक्षोभयव्यावृत्ततया

(१) बुद्ध्योरपि - पा० २ पु०।

(२) तन्मात्रवृत्तिरूपतया - पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऽसाधारण्यमिति भावः। परोक्तेपि हेतौ दोषमिममतिदिशति नन्विदमिति। नहि बन्ध्यासुत इति। बन्ध्यासुतनिष्ठमचेतनत्वमित्यर्थः। बन्ध्यासुते यदचेतनत्वं वर्त्तते तदेव न काष्ठादौ वस्तुनि तथा च तुल्यमसाधारण्यमिति भावः॥

भगौ० टी०। अतस्मादेवेति। विपक्षादेव न सपक्षादपि। यथा शिंशपा त्वशिंशपात एव व्यावर्त्तते न तु शिंशपातोऽपि बन्ध्यासुतस्तु सुतादपि सपक्षाद्व्यावर्तते इत्यसाधारणतया न गमक इत्यर्थः। अलीकानलीकव्यावृत्तेरेकस्य धर्मस्याभावादिति भावः। ननु पूर्वं सुतत्वमात्रमेव हेतूक्तं न तु बन्ध्यासुतत्वम् न च तस्य सुताद् देवदत्तादेर्व्यावृत्तिः। अत्राहुः सुतादपीति भावप्रधानो निर्देशः देवदत्तादेरिति व्यधिकरणे षष्ठी। तथा च देवदत्तादिनिष्ठसुतत्वादिधर्मशून्यत्वं बन्ध्यासुतस्येत्यर्थः। एवंरूपमेवेति। असाधारणानैकान्तिकमित्यर्थः। तदेवाह। नहीति। नहि बन्ध्यासुतोऽचेतनादिव काष्ठादेश्चेतनादपि देवदत्तादेर्न व्यावर्तत इति योजना अतो विपक्षादिव सपक्षाद्व्यावृत्तिरुक्ता भवति। काष्ठादिसाधारणस्याचैतन्यस्य प्रामाणिकस्यालीके वृत्त्यभावात् तन्मात्रवृत्त्यचैतन्यं हेतूकर्तव्यम् तच्च चासाधारणत्वमेवेत्यर्थः॥

रघु० टी०। असुतत्वेति। निवृत्तेस्तुच्छत्वादिति भावः। स्वरूपेण स्वतः। कृतिर्वचनस्य। ज्ञप्तिर्वक्तृत्वस्य। अवसेयम् परिचेयम्। अवसायजनकं निर्विकल्पकं वा। अत्रावसायः तद्विषयं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वलक्षणं स्वलक्षणमपि सविकल्पकविषय इतिमतेनेदम् इत्यपि कश्चित् बन्ध्यासुतस्यालीकत्वादसमर्थ इति भावः। अस्य न्यायस्य तुच्छत्वेनासमर्थतया ज्ञप्तिजनकत्वविरहस्य। वक्ष्यते च बन्ध्यासुतादेरप्यसामर्थ्ये प्रमाणाभावः। आशङ्कते। व्यावृत्तीति। सैव व्यावृत्तिस्तद्धर्मावलीढस्य धर्मं साधयति या तद्धर्मशून्यत्वावच्छिन्नाद्व्यावृत्ते तद्धर्मावच्छिन्नाद्वा व्यावृत्ते वर्तते तथा शिंशपात्वमशिंशपानात्मनि शिंशपात्मनि वर्त्तमानं शिंशपाधर्मं वृक्षत्वम्। अत्रैवकारबललभ्ये तद्धर्मावलीढमात्रवृत्तित्वे तात्पर्यम्। बन्ध्यासुतस्तु सुतासुतोभयव्यावृत्तोऽतो न तद्वृत्तिरसुतत्वनिवृत्तिः सुतधर्मस्य साधिका। न च यैवासुतमात्रव्यावृत्तसैत्रादिवृत्तिरसुतत्वनिवृत्तिः सैव बन्ध्यासुतेऽपीति वाच्यम् सदसतोरेकधर्मवत्त्वायोगात्। या तन्मात्रव्यावृत्ते पक्षे वर्त्तत इति वार्थः तथा च तन्मात्रव्यावृत्तपक्षधर्मतासम्पत्त्यैव व्यावृत्तिर्गमिकेति फलितार्थः। सैव व्यावृत्तिर्गमिका याऽतस्मादेव विपक्षादेव व्यावर्तते बन्ध्यासुतस्तु बन्ध्यासुतवृत्तिरसुतत्वनिवृत्तिस्तु सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेनासाधारणतया न हेतुरिति तु व्याख्यानम् असुतादेरचेतनादेरित्याद्यग्रिमग्रन्थस्वरसविरुद्धमिव प्रतिभाति॥

वक्तृत्वं वस्त्वेकनियतो धर्मः स कथमवस्तुनि साध्यो विरोधादिति चेत् स पुनरयं विरोधः कुतः प्रमाणात् सिद्धः। किं वक्तृत्वविविक्तस्यावस्तुनो नियमेनोपलम्भात् आहोस्विद् वस्तुविविक्तस्य वक्तृत्वस्यानुपलम्भादिति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न तावदवस्तु केनापि प्रमाणेनोपलम्भगोचरः तथात्वे वा नावस्तु नाप्युत्तरः समानत्वात्। नहि वक्तृत्वमिव अवक्तृत्वमपि वस्तुविविक्तं कस्यचित् प्रमाणस्य विषयः।

शङ्क० टी०। स्वरूपासिद्धिं निरस्य बाधमाशङ्क्य साम्यापादनेन निराकरोति। वक्तृत्वमिति। विविक्तस्य शून्यस्य यदलीकं तन्न वक्तृ इति तावन्न केनचित्प्रमाणेनोपलभ्यते यतो विरोधः स्यादित्यर्थः। आहोस्विदिति। वस्तुशून्ये वक्तृत्वं क्वापि नोपलब्ध-मित्ययं विरोध इत्यर्थः। तदयमर्थः। किं वक्तृशून्यस्यालीकस्य नियमेनोपलम्भाद्विरोध उत वस्तुशून्ये वक्तृत्वस्यानुपलम्भाद्विरोध इत्यर्थः। आद्य आह। न तावदिति। द्वितीय आह। समान-त्वादिति। अत्रापि प्रमाणापेक्षया आवश्यकत्वादित्यर्थः। अनु पलम्भस्याप्यभावग्राहकत्वे प्रमाणमेव मूलम्। अनुपलम्भमात्रं तु केवलमतन्त्रं स्यादृष्टिसर्वदृष्टिविकल्पकरंवितत्वादिति[१] भावः॥

भगी० टी०। वक्तृत्वमिति। घटादौ प्रमितस्य वक्तृत्वस्य साध्यत्वे बाध इत्यर्थः। वक्तृत्वविविक्तस्य वक्तृत्वशून्यस्येत्यर्थः। वस्तु-विविक्तस्य वस्त्वसम्बद्धस्येत्यर्थः। नहीति। यथा वक्तृत्वं वस्तुविविक्तं प्रमाणाविषयस्तद्वदवक्तृत्वमपि तत् कथमवस्तुनि साध्यं बाधादित्यर्थः। ननु वस्तुविविक्तस्यावक्तृत्वस्य प्रमाणागोचरत्वेऽप्यनुपलब्धिरस्त्येताव-तैवावक्तृत्वावस्तुनोर्विरोधः स्यात् मैवम् सा ह्यनुपलब्धिर्न वस्तुविविक्ते-

(१) कवलितत्वादिति – पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदोपलब्धिर्विरोधात् नहि वक्तृत्वविविक्तमवस्तु प्रमाणगोचरः नाप्यु-
पलब्धिनिवृत्तिमात्रं स्यादृष्टेर्व्यभिचारात् सर्वादृष्टेश्च सन्देहात् ॥

रघु० टी०। स पुनरित्यादि। वक्तृत्वस्यावस्तुत्वेन समं-
विरोधो हि अवस्तुत्वाभाववस्तुत्वव्याप्यत्वं तच्च किमवस्तुनि नियमेन
वक्तृत्वाभावोपलम्भात् सिद्धम्। अवस्तुनि वक्तृत्वस्यानुपलम्भमात्रा-
द्वेत्यर्थः। वक्तृत्वविविक्तस्य वक्तृत्वासंसृष्टस्य वक्तृत्वशून्यस्येति यावत्।
वस्तुविविक्तस्य वस्त्वसंसृष्टस्य वस्तुभिन्नसंसृष्टस्येति यावत्।
समानत्वादिति। यथाऽवस्तुनि वक्तृत्वस्यानुपलम्भेन वस्तुत्वव्याप्यत्वं
तद्वदवक्तृत्वस्याप्यवस्तुन्यनुपलम्भेन वस्तुत्वव्याप्यत्वं स्यात् तथा च
अवक्तृत्वमपि विरोधादवस्तुनि न सिद्ध्येदित्यर्थः ॥

तद्विविक्तविकल्पमात्रं तावदस्तीति चेत् तत्संसृष्टवि-
कल्पनेऽपि को वारयिता। ननु वक्तृत्वं वचनं प्रति
कर्तृत्वं तत् कथमवस्तुनि तस्य सर्वसामर्थ्यविरहलक्षण-
त्वादिति चेत् अवक्तृत्वमपि कथं तत्र तस्य वचनेतर-
कर्तृत्वलक्षणत्वादिति। सर्वसामर्थ्यविरहे वचनसामार्थ्य-
विरहो न विरुद्ध इति चेत् अथ सर्वसामर्थ्यविरहो
बन्ध्यासुतस्य कुतः प्रमाणात् सिद्धः? अवस्तुत्वादेवेति
चेत् नन्वेतदपि कुतः सिद्धम्? सर्वसामर्थ्यविरहादिति
चेत् सोऽयमितस्ततः केवलैर्वचनैर्निर्धनाधमर्णिक इव
साधून् भ्रामयन् परस्पराश्रयदोषमपि न पश्यति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्क० टी०। तद्विविक्तेति। बन्ध्यासुतो न वक्तेति वस्तु-विवेकेनावक्तृत्वं गृह्यत एवेत्यर्थः। तत्संसृष्टेति। बन्ध्यासुतो वक्तेति वक्तृत्वसंसृष्टमप्यवेदनमप्यसत्ख्यातिरूपं तन्मते स्यादेवेत्यर्थः। प्रत्य-क्षमाने बाधकमाशङ्कते। नन्विति। पर्युदासपक्षे तवापि तुल्य-मिदमाह। अवक्तृत्वमपीति। स्वसाध्ये प्रसज्यप्रतिषेधमास्थायाह। अवक्तृत्वं वचनसामर्थ्याभाव एव मया साध्यत इति न विरोध इति भावः। सर्वसामर्थ्यविरहात् वचनसामर्थ्यविरहस्तदा स एव कुतः सिद्ध इत्याह। अथेति। एतदपीति। अवस्तुत्वमपीत्यर्थः। केवलै-रिति। अर्थशून्यैरित्यर्थः। परस्पराश्रयेति। अवस्तुत्वात् सामर्थ्य-विरहस्तत एव चावस्तुत्वमिति प्रसजति॥

भगी० टी०। तद्विविक्तेति। वस्तुविविक्तमवक्तृत्वमितिज्ञान-मात्रमित्यर्थः। तत्संसृष्टेति। प्रमाणाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वाद् वक्तृत्वसंसृष्टावस्तुज्ञानमस्त्येवेति न विरोधनिश्चय इत्यर्थः। पूर्वं वक्तृत्वस्य वस्तुत्वव्याप्यत्वे चावस्तुनि विरोधः शङ्कितः इदानीं तम-वस्तुनि सामर्थ्यात् स्वरूपं विरोधं शङ्कते। नन्विति। अवक्तृपदे पर्युदासनञमाश्रित्य परिहरति। अवेति। अवक्तृत्वं वचनकर्तृत्वा-भाव इति प्रसज्यप्रतिषेधनञमाश्रित्याह। सर्वेति। आश्रयासिद्धौ सत्यामेव स्वरूपासिद्धिमप्याह। अथेति। केवलैर्निरर्थकैः वादिनो धनं प्रमाणमेव तेन हीनो निर्धनः।

रघु० टी०। माभूदवस्तुनि वक्तृत्वाभावस्य प्रमाणजननान्निर्णयो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विकल्पमात्रं तु स्यादिति सिंहावलोकितेन शङ्कते तद्विविक्तेति वक्तृत्वविविक्तावस्तुविकल्पनमात्रमित्यर्थः। तत्संसृष्टेति वक्तृत्वसंसृष्टावस्तुविकल्पन इत्यर्थ। तथा च विपक्षवृत्तित्वग्रहान्न व्याप्तिबुद्धिरित्यर्थः। अपरे पुनः सन्निधिमनुरुन्धाना वर्णयन्ति। तद्विविक्तेति। वस्तुविविक्तावक्तृत्वविकल्पनं बन्ध्यासुतो न वक्तेत्येवमाकारमित्यर्थः। तत्संसृष्टेति। वक्तृत्वसंसृष्टावस्तुविकल्पन इत्यर्थ इति। तत्कथमिति। कर्तृत्वं हि कारित्वविशेषो वा तत्सामर्थ्यं वा द्वयमपि सर्वसामर्थ्यविरहिण्यवस्तुनि न सम्भवतीत्यर्थः। अवक्तृत्वमित्यत्र नञर्थस्य धात्वर्थेनान्वयः तद्धितार्थेन वा आद्ये वचनाभावो वचनभिन्नं वाऽर्थः निषेधविधौ प्राभाकराणां क्रियाविरहवत् अप्रमाणमित्यत्र प्रमाभिन्नज्ञानवद्वा उभयथापि वचनेतरकार्यकर्तृत्वं पर्यवस्यतीत्याह। तस्येति द्वितीयं शङ्कते। सर्वेति। केचित्तु विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकतया औत्सर्गिकत्वाद्वचनकर्तृत्वनिषेधेनुज्ञातं वचनेतरकर्तृत्वं दूषयति। अवक्तृत्वमपीति आपवादिकनिषेधमात्रपरत्वाभिप्रायेण शङ्कते सर्वेत्यादीत्याहुः। वचनेत्यादि। उपलक्षणमेतत् वचनकारित्वविरहोपि द्रष्टव्यः॥

क्रमयौगपद्यविरहादिति चेन्न तद्विरहसिद्धावपि प्रमाणानुयोगस्यानुवृत्तेः। सुतत्वे च परामृष्यमाणे तदविनाभूतसकलवक्तृत्वादिधर्मप्रसक्तौ कुतः क्रमयौगपद्यविरहसाधनस्यावकाशः कुतस्तरां चावस्तुत्वसाध-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नस्य कुतस्तमां चावक्तृत्वादिसाधनानाम् तस्मात् प्रमाणमेव सीमा व्यवहारनियमस्य तदतिक्रमे त्वनियम एवेति।

शङ्क० टी०। क्रमयौगपद्यविरहात् सामर्थ्यविरहे साध्ये कान्योन्याश्रय इत्यर्थः। न हि क्रमयौगपद्यविरहात् सर्वसामर्थ्यविरहः ततश्चावस्तुत्वमवस्तुत्वाच्च क्रमयौगपद्यविरह इति चक्रकमिति भावः। सुतत्वेनैव हेतुना वक्तृत्वं क्रमयौगपद्यं वस्तुत्वं च सर्वमेकवारमेव मया साधनीयमिति त्वत्साधनानामनवसरपराहतत्वमित्याह। सुतत्वे चेति। एवं प्रतिवन्दिमुखेन परमतेन दूषयित्वा स्वमतमुपसंहरति। तस्मादिति॥

भगी० टी०। क्रमेति। क्रमयौगपद्यविरहाभ्यां सर्वसामर्थ्यविरहसिद्धौ नान्योन्याश्रय इत्यर्थः। कुत इति। अर्थक्रियायामवस्तुनि कर्तव्यतायां कुतः क्रमयौगपद्यविरहसिद्धिः तदसिद्धौ च न तत्साध्यसर्वसामर्थ्यविरहसिद्धिस्तदसिद्धौ च न तत्साध्यावक्तृत्वसिद्धिरित्यर्थः। एवं परमतं दूषयित्वा स्वमतमाश्रित्योपसंहरति। तस्मादिति। तथा चालोके मानाभावान्नावक्तृत्वादिसाधनमित्यर्थः।

रघु० टी०। अवस्तुत्वात् काल्पनिकत्वात् अर्थक्रियाकारित्वशून्यत्वाद्वा क्रमादिविरहादवस्तुत्वसिद्धिरित्याशङ्कते। क्रमेति। शङ्कां निरस्यति। नेति। न वा क्रमादिविरहः साधयितुमपि शक्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्याह । सुतत्वे चेति । सुतत्वमविनाभूतं येन सुतत्वव्यापकमिति यावत् वक्तृत्वादीत्यादिपदात् सामर्थ्यवस्तुत्वक्रमादीनां परिग्रहः । क्रमादिविरहावस्तुत्वसामर्थ्यविरहावक्तृत्वादीनां पूर्वपूर्वस्यासिद्धा तत्साध्योत्तरोत्तरासिद्धिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि विधिनिषेधव्यवहारभाजनत्वमेवासत इत्येतदुपसंहारव्याजेन निरस्यति । तस्मादिति । तथा चाऽसति प्रमाणविरहान्न प्रवृत्तिरिति ॥

न ह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः कृष्णो वेति वैयात्यं विना प्रश्नः, तत्रापि यद्येकोऽप्रतीतपरामर्षविषय[१] एवोत्तरं ददाति न गौर इति अपरोऽपि किं न दद्यान्न कृष्ण इति । न चैवं सति काचिदर्थसिद्धिः प्रमाणाभावविरोधयोरुभयत्रापि तुल्यत्वादिति ।

शङ्क० टी० । व्यवहाराविषये[२] सर्वविधिनिषेधव्यवहारमर्यादाविलोपमुदाहरणेन दर्शयति । नहीति । वैयात्यं धार्ष्ट्यं । अव्यवस्थामेव दर्शयति । तत्रापीति । अर्थसिद्धिरिति । प्रश्नविषयार्थसिद्धिरित्यर्थः ।

भगी० टी० । अप्रामाणिकेऽर्थे उत्तरवादीव प्रष्टाप्यप्रामाणिक एवेत्याह । न हीति । वैयात्यं धार्ष्ट्यम् स्वाज्ञानानावरणं

(१) अविदितपरामर्शविषय इति भगीरथसम्मतः पाठः ।

(२) व्यवहाराविशेषेऽपि – पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वा। अविदितेति। न विदितः स इति सर्वनाम्नः परामर्षविषयो येन स तथा। न चैवमिति। अप्रामाणिकाद्यथा क्रमयौगपद्यविरहादप्रामाणिकोऽसद्व्यवहारस्तदप्रामाणिकात् क्रमयौगपद्यसद्भावादप्रामाणिकः सद्व्यवहारोऽपि किं न स्यादिति भावः।

रघु० टी०। वैयात्यं धार्ष्ट्यम्। अप्रतीतेति। न प्रतीतः स इति तच्छब्दपरामर्शविषयो येन सः॥

नन्वप्रतीते व्यवहाराभाव इति युक्तं कूर्मरोमादयस्तु प्रतीयन्त एव न ह्येते विकल्पाः कञ्चिदर्थभेदमनुल्लिखन्त एव उत्पद्यन्ते न च प्रमाणास्पदमेव व्यवहारास्पदमिति। तत्त्वमुक्तम्[१] तथाहि शशविषाणमिति ज्ञानमन्यथाख्यातिर्वा स्यात् असत्ख्यातिर्वा। न तावदाद्यस्ते रोचते तथा सति हि किञ्चिदारोप्यं किञ्चिदारोपविषय इति स्यात् तथा चारोपविषयस्तवैवास्ति आरोपणीयस्त्वन्यत्रैवेति जितं नैयायिकैः। नापि द्वितीयः कारणानुपपत्तेः। इन्द्रियस्य ज्ञानजनने विषयाधिपत्येनैव व्यापारात्। लिङ्गशब्दाभासयोरन्यथाख्यातिमात्रजनकत्वात्। अपहस्तितस्वार्थयोश्चासत्ख्यातिजनकत्वे शश-

(१) तन्न युक्तम् — पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषाणादिशब्दात् कूर्मरोमादिविकल्पानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् नियामकाभावात्।

शङ्क० टी०। ननु लाघवाद् ज्ञात एव व्यवहारोऽस्तु किं प्रमितत्वपर्यन्तेनेत्याशङ्कते : नन्विति। एत इति। कूर्मरोमशशशृङ्गादिगोचरा इत्यर्थः। न चेति। गौरवादिति भावः। भ्रमविषयत्वं प्रमाविषयत्वव्याप्यं न वेत्यसत्ख्यातौ विप्रतिपत्तिः व्याप्यत्वव्यतिरेको निरधिकरण आकाशादौ प्रसिद्धः सामानाधिकरण्यविशेषस्य व्याप्तित्वात्। यद्वा नित्यद्रव्याविषयकमिदं रजतमिति ज्ञानं विशेषणान्यव्यासज्यप्रतियोगिकात्यन्ताभावात्यन्ताभावाप्रतियोगिमात्रं(?) स्वातिरिक्तप्रमेयातिरिक्तविषयं न वेति विप्रतिपत्तिः। जितमिति। प्रमितमेव व्यवहारविषय इति वादिभिरित्यर्थः। परिशेषेण कारणाभावमेव व्यवस्थापयति। इन्द्रियस्येति। विषयाधिपत्यं विषयसहकारिता इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् प्रत्यक्षस्येत्यर्थः। आरोप्यस्यासन्निकर्षोऽपि क्वचित्सन्निकर्षो वक्तव्य एवेति भावः। ननु प्रत्यक्षाभासाभावेऽपि लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा स्यादसत्ख्यातिरित्यत आह। लिङ्गेति। धूलीपटले धूमारोपादसद्वह्निर्भासित पर्वते तत्र धूमस्य धूलीपटलस्य वह्नेश्च प्रमितत्वं क्वचिद्वाच्यमेवेत्यन्यथाख्यातिपर्यवसानमेवं चानाप्तोदीरिताच्छब्दात् पदार्थो वाक्यार्थो वा प्रतीत एव भासत इत्यन्यथाख्यातिरेवेत्यर्थः। ननु स्यादेवं यदि व्याप्तिबलात् सङ्केतबलाद्वा भानं भवेन्न त्वेवमित्यत आह। अपहस्तितेति। तिरस्कृतस्वार्थयोरित्यर्थः। लिङ्गस्य स्वार्थो व्यापको वह्न्यादिः शब्दस्य चार्थः सङ्केतविषयः तत्तिरस्कारे नियमो न स्यादिति भावः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी॰ टी॰। ननु यदज्ञातं तन्मा व्यवहारि ज्ञाते तु कूर्मरोमादौ व्यवहारः स्यादित्न न च प्रमात्वं व्यवहारप्रयोजकं लाघवाज्ज्ञानमात्रस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् कथानारम्भापत्तेश्चेत्याह। नन्विति। तथाहीति। असत्ख्यातौ विप्रतिपत्तिः। भ्रमविषयत्वं प्रमाविषयत्वव्याप्यं न वा नवेत्याकाशादौ प्रसिद्धम् आकाशस्यानधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वस्य तत्राभावात्। यद्वा नित्यद्रव्याविषयकमिदं रजतमिति भ्रमज्ञानं विशेषणान्यकेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिमात्रविषयकं न वा अत्र सन्नपि कश्चिद्भासतामित्यर्थान्तरवारणाय मात्रपदम्। एवं चाकाशज्ञानेऽप्याकाशत्वादेः केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनो भानान्मात्रार्थस्यासिद्धिः स्यादिति विशेषणान्येति विशेषणम् केवलान्वय्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिनो विशेषणस्यैवाकाशत्वस्य भानात् केवलान्वयित्वं चात्यन्ताभावस्यात्यन्तभावाप्रतियोगित्वं तत्र शुक्त्यतिरिक्तो देशः भ्रमविषयीभूतरजतत्वाभाववान् देशत्वात् शुक्तिवत् न चाप्रयोजकत्वं पुरोवर्तिरजतयोः सत्त्वेन भ्रमत्वाभावापत्त्या तयोस्तादात्म्यस्य परिशेषेण विषयत्वात् तस्य चात्यन्तमसत्त्वादित्यपरे। जितमिति। बौद्धानामक्षणिको घट इति धीर्यद्यन्यथाख्यातिस्तदारोप्यस्याक्षणिकत्वस्य क्वचित् सिद्ध्यापत्तेरिति भावः। अलीकस्य प्रतीतिरेव नास्ति तत्कारणाभावादिति कुतो व्यवहार इत्याह। कारणेति। विषयाधिपत्येति सन्निकृष्टविषयसहकारित्वेनेत्यर्थः। स्वप्नादिभ्रमाणामप्यारोपविषयार्थसन्निकर्षजत्वात् आरोप्यं च यद्यपि क्वचिदसन्निकृष्टमपि भासते तथापि स्थानान्तरे तेनेन्द्रियसन्नि-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्षोऽस्त्येव तथा च तथात्वोपगमेऽलौकिकत्वव्याघात इति भावः। शशविषाणादिशब्दाः स्वार्थस्मृत्यपेक्षाः संसर्गमसन्तं बोधयेयुस्तन्निरपेक्षा वा एवमलिङ्गं लिङ्गतया गृहीतं स्वव्यापकस्मृत्यपेक्षमनुमित्याभासं जनयेत् तन्निरपेक्षं वा आद्ये नासत्ख्यातिः तेषामन्यत्रसत्त्वेनान्यथाख्यातिपक्षप्रवेशादित्याह। शब्देति। अन्त्ये त्वाह। अपहस्तितेति। स्वार्थः शङ्कितविषयः स्वव्यापकस्य। तथा च शशविषाणमिति पदं विकल्पजनकत्वे सति कूर्मरोमाद्यविषयकविकल्पप्रयोज्यरूपवद्यदि न स्यात् तद्विषयकविकल्पोत्पादकं स्यादित्यापादनम्।

रघु० टी०। तथा व्यवहारे ज्ञानत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु प्रमात्वेन गौरवात् त्वयापि भ्रान्तेस्तथात्वोपगमादित्याशयेनाह। नन्विति। एते शशविषाणं कूर्मरोमेत्याद्याकाराः विषयाधिपत्यं विषयसन्निकर्षः। विभ्रमादौ च ज्ञानादिकमेव तथेति भावः। लिङ्गेति। अलिङ्गमपि लिङ्गतया गृहीतं गृहीतव्यापकभावं तज्जातीयं वा पक्षासंसृष्टमेव पक्षसंसृष्टं बोधयदन्यथाव्याख्यातिमेवोत्पादयेत् व्याप्तिग्रहानपेक्षणेऽतिप्रसङ्गात्। अनन्वितौ च स्वार्थावन्वितौ बोधयन्तौ शब्दावपि तथैव। स्वार्थतिरस्कारेण शब्दस्य बोधकत्वे पुनराह अपहस्तितेति॥

स हि सङ्केतो वा स्यात् शब्दस्वाभाव्यं वा। आद्यस्तावत् सङ्केतविषयाप्रतीतेरेव पराहतः तत एव[१] तत्-

(१) इत एवेति भगीरथठक्कुरसम्मतः पाठः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतीतावितरेतराश्रयत्वम् पदसङ्केतबलेनैव प्रतीतौ स्वार्थापरित्यागात् तथा चानन्विताः पदार्था एवान्वित-तया परिस्फुरन्तीति विपरीतख्यातिरेवानुवर्तते। स्वार्थ-परित्यागे तु पुनरप्यनियमः असामयिकार्थप्रत्यायनात् शब्दस्वाभाव्यात् तु नियमे व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि तथाविधविकल्पोदयप्रसङ्गादिति।

शङ्क० टी०। शशविषाणशब्दादित्युपलक्षणं शशविषाणव्याप्यत्वेन गृहीतादित्यपि द्रष्टव्यम्। उपलक्षणविधया शब्दाभासमेव तन्त्रं कृत्वा विकल्पयति। स हीति। नियामक इत्यर्थः। सङ्केतग्रहः स्वार्थे पदं नियमयेत् स च नास्तीत्यर्थः। वाक्यार्थनियमोऽपि सङ्केतविषयाप्रतीतेरेव परास्त इति भावः। ननु शशविषाण-शब्दादेव गृहीतसङ्केतस्ततो नियतमर्थं प्रतीयादित्यत आह। तत एवेति। नन्वखण्डः शशविषाणपदार्थः कश्चिन्मास्तु शश-विषाणशब्दयो[१]र्गृहीतसङ्केतयोरेव सामर्थ्याद्वाक्यार्थः कश्चिदसन्नेव भासतामित्यत आह। पदसङ्केतेति। एवं च शशसम्बन्धित्वं विषाणांशे समारोप्यत[२] इत्यन्यथाख्यातिरेवेत्यर्थः। ननु पदयोः स्वार्थस्फुरणं स्यादेव न त्वेतदस्तीत्यत आह। स्वार्थेति। कथम-नियम इत्यत आह। असामयिकेति। ननु विषयाप्रतीतेः सङ्केतो मा गृह्यतां शशविषाणादिपदानामीदृश एव स्वभावभेदो

(१) पदयो– पा० २ पु०।
(२) शशसम्बन्धित्वं विषाणे विषाणसम्बन्धित्वं वा शशे समारोप्यत– पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येन नियतार्थप्रतीतिः स्यादित्यत आह । शब्देति । एवं सति सर्वेषां पदानामेवं स्वाभाव्ये सङ्केतग्रहोपयोगो न स्यादेवेत्यर्थः ।

भगी० टी० । स हीति । स नियामकः सङ्केतश्च शश-विषाणमितिपदसमुदायस्य वा प्रत्येकं वा शशविषाणपदयोः प्रथमे आद्यस्तावदिति । इत एवेति । तत्र सङ्केतग्रहे शशविषा-णादिपदात् तत्प्रतीतिः तत्पदादेव च तत्प्रतीतौ तत्र सङ्केतग्रह इत्यर्थः । नन्वस्तु द्वितीयः । तथाहि यथा सुप्तुपदे प्रत्येकगृहीत-सङ्केतपदस्यार्थमुपजीव्य वाक्यार्थे सङ्केतग्रहस्तथा शशविषाणपदेऽपि स्यादित्यत आह । पदसङ्केतेति । पदानां प्रत्येकपदार्थमुपजीव्य संसर्गबोधकत्वमनुपजीव्य वा आद्येऽन्यथाख्यातिरेवेत्याह । तथा चेति । अन्त्ये प्रत्येकपदार्थानुपजीवनम् प्रत्येकपदार्थपरित्यागे सत्येवेति पूर्वोक्तानियमप्रसङ्ग एवेत्याह । स्वार्थेति ॥

रघु० टी० । स हीति । स नियामकः । सङ्केतो वाक्यस्य पदयोर्वा आद्ये आद्य इति । वाक्यस्य सङ्केतविषयोऽखण्डशश-विषाणादिः । द्वितीये त्वभिहितैवान्यथाख्यातिरावर्तत इत्याह पदेति ।

वासनाविशेषादिति चेत् अथासदुल्लेखिनः प्रत्ययस्य वासनैव कारणम् उत वासनापि । न तावदाद्यः शश-विषाणादिप्रत्ययानां सदातनत्वप्रसङ्गात् । कदाचित् प्रबोधात् कदाचिदिति चेत् न प्रबोधोऽपि सहकार्यन्तरं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वा अतिशयपरम्परापरिपाको वा। आद्ये वासनैवेति पक्षानुपपत्तिः द्वितीयेऽपि यद्यर्थान्तरप्रत्यासत्तेस्तदा पूर्ववत्। स्वसन्ततिमात्राधीनत्वे तु वाह्यवादव्याघातः नीलादिबुद्धीनामपि वासनापरिपाकादेवोत्पादात्[1]। वासनायीति पक्षे तु तदन्योऽपि हेतुः कश्चिद्वक्तव्यः स च विचार्यमाणः पूर्वन्यायं नातिवर्तत इति।

शङ्क० टी०। वासनाविशेषादित्यनन्तरं नियमः स्यादिति शेषः। सदातनत्वप्रसङ्गादिति। अपेक्षणीयान्तराभावादिति भावः। कदाचिदिति। शशविषाणादिप्रत्यया इति विपरिणामेनानुषङ्गः। अतिशयेति। अतिशयो वासना तत्परम्परायाः। स कश्चित्परिपाको येन शशविषाणादिप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः। परिपाकोपि वासनाया यद्यर्थान्तरप्रत्यासत्त्यधीनस्तदा वासनैवेति पक्षानुपपत्तिरेवेत्याह। यद्यर्थान्तरेति। ननु स्वसन्ततिमात्राधीन एव तत्परिपाको न तु तत्रापि सहकार्यन्तरापेक्षेत्यत आह। स्वसन्ततीति। एवं सति नीलादिविकल्पः कादाचित्कत्वमपि वासनापरीपाकादेव स्यादित्यर्थः। नीलादिविकल्पकादाचित्कत्वेन त्वया नीलादीनि वाह्यानि स्वीक्रियन्ते। तच्च कादाचित्कत्वं यदि वासनामात्राधीनमेव तदा गतं वाह्यनीलादिस्वीकारव्यसनेनेति भावः। पूर्वन्यायमिति प्रत्यक्षलिङ्गशब्दाभासानां तत्र निराकृतत्वात्। सहकार्यन्तराभावादित्यर्थः।

---

(१) परिपाकादेरेवोत्पादात्— पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी॰ टी॰। वासना संस्कारः। शशेति। अनादिवासना सन्ततेः सदानुवृत्तौ तन्मात्रप्रभवं ज्ञानं सदोत्पद्येतेत्यर्थः। कदाचिदिति। वासनोद्बोधस्य कदाचिदिति कार्यमपि कदाचित् स्यादित्यर्थः। अतिशयेति। कुर्वद्रूपत्वजातिविशिष्टोत्पत्तिरित्यर्थः। द्वितीये त्विति। तादृशवासनाक्षणा यद्यर्थान्तरप्रत्यासत्तिस्तदा वासनैवेति पक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। न चार्थान्तरप्रत्यासत्तिरकारणं परिपाकमात्रस्य जनकत्वादिति वाच्यम् वासनावदन्वयव्यतिरेकतौल्यात् परिपाकद्वाराविकल्पे तज्जनकत्वात् परिपाकतस्तादृशकारणान्तरस्याभावात् परिपाकाभावे वासनाया एव कारणत्वे प्रागुक्तसदातनत्वप्रसङ्ग इत्यर्थ इत्यन्ये। स्वसन्ततिः वासनासन्ततिः। पूर्वन्यायमिति। इन्द्रियादीनां ज्ञानजनकत्वानुपपत्त्या कारणत्वाभावादित्यर्थः।

रघु॰ टी॰। अथ सतोरेवार्थयोर्दोषवशादसत्संसर्गो लिङ्गशब्दाभासाभ्यां बोध्यत इति चेत् तत्रासन्निति सत्यं सर्वथैवासन्निति तु कुतः वासनाविशेषवशात् नियतविषयाऽसत्ख्यातिरिति शेषः। सदातनत्वेति। वासनासन्तानस्याविच्छिन्नतया शशविषाणादिविकल्पसन्तानोऽप्यविच्छिन्नः स्यादित्यर्थः। कदाचिदिति। वासनायाः कदाचित्प्रबोधात् शशविषाणादिप्रत्ययानां कदाचिदुत्पत्तिरिति। अतिशयस्तत्तत्कार्यानुकूलः स्वभावविशेषः। यदीति। अर्थान्तरस्य सहकारिणः प्रत्यासत्तेर्यदि परिपाकः तदा पूर्वस्मिन् प्रत्ययस्य सहकार्य्यन्तराधीनत्वे यद्दूषणं सहकार्यसम्भवो वक्ष्यते

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोत्रापोत्यर्थः। केचित्तु परिपाको यदि सहकारिविशेषात् तदा परिपाकद्वारावश्यकत्वात् साक्षादेव वा विकल्पे तस्य कारणत्वाद्वासनैवेति पक्षानुपपत्तिरित्यर्थ इत्याहुः। पूर्वन्यायं इन्द्रियादेर्विषयाधिपत्यादिकम्। न वादृष्टविशेष एव सहकारी वक्तव्यो नीलादिविकल्पानामपि वासनासमुत्थत्वप्रसङ्गात्। वस्तुतस्त्वसत्ख्यातिप्रमाणसत्त्वे तत्र कारणं कल्पनीयं तदेव तु नास्ति प्रमाणेनासदंशस्यानुल्लेखेऽसत्ख्यातित्वासिद्धिः उल्लेखे तु प्रमाणस्याप्रमाणतापत्तेः असतो वा सत्त्वस्य प्रसङ्गादिति।

न च शशविषाणादिशब्दानामसदर्थैः सह सम्बन्धावगमोऽपि तथाहि परबुद्धीनामनुल्लेखात् तद्विषयस्याऽप्यनुल्लेख एव। न चार्थक्रियाविशेषोऽप्यस्ति यतो विषयविशेषमुन्नीय तत्र सङ्केतो गृह्यतां न च सङ्केतयितुरेव वचनात् तदवगतिः तद्विषयाणां सर्वेषां वचनानामप्रतीतविषयत्वेनागृहीतसमयतया अप्रतिपादकत्वात्।

शङ्क० टी०। निराकृतमप्यर्थं विशिष्य निराकरणार्थमाह। न चेति। ननु शशविषाणादिपदप्रयोक्तुरवश्यं तद्विषयज्ञानमस्ति। अन्यथा प्रयोगानुपपत्तेरिति श्रोतुस्तत्र सङ्केतधीः स्यादित्यत आह। परेति। तद्बुद्धेः परोक्षतया तद्विषयस्य विशिष्यानवगमादित्यर्थः। ननु प्रयोजकवृद्धोदीरितात् तु शशविषाणादिशब्दात् प्रयोज्यवृद्धस्य व्यवहारं दृष्ट्वा तटस्थस्य व्युत्पत्तिः स्यादत आह।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न चेति। अर्थक्रिया नयनानयनादिरूपा। ननु यथा कम्बुग्रीवावानर्थो घटपदवाच्य इति यथा सङ्केतग्रहस्तथात्रापि स्यादित्यत आह। न चेति। येन पदकदम्बेन योऽर्थ उपनेतव्यः सोऽप्यपरिचितार्थ एवेत्यर्थः।

भगी॰ टी॰। पूर्वं सङ्केतविषयाप्रतीतौ सङ्केतासम्भवात् कारणाभावेनासत्ख्यात्यभाव उक्तः सम्प्रति तत्सत्त्वेऽप्यलीकस्य ज्ञानं न सम्भवतीत्याह। न चेति। शशेति। ननु स्वातन्त्र्येणेन्द्रियाणामलीकज्ञानाजनकत्वेऽपि ज्ञानावच्छेदकतया मानसप्रत्यक्षेऽलीके सङ्केतग्रहः स्यादित्यत आह। तथाहीति। अलीकोपनायकं मानसप्रत्यक्षं यदि परकीयं तत्राह। परबुद्धीनामिति। न चेति। अलीकत्वव्याघातादित्यर्थः। उन्नीय परबुद्धिविषयमिति शेषः। ननु सङ्केतयितृवचनादेव सङ्केतविषयोपस्थितिः स्यादित्यत आह। न चेति। तद्धि शब्दविधया तमुपनयेल्लिङ्गीभूय वा तत्र नाद्य इत्याह। तद्विषयाणामिति॥

रघु॰ टी॰। असतो भानासम्भवेन तत्र व्युत्पत्तिविरहं व्युत्पाद्य सत्यपि तज्ज्ञाने तं व्युत्पादयति। न चेति। परबुद्ध्यादिविषयत्वेनोपस्थिते अलीके शक्तिग्रहः प्रकारान्तरेण वा आद्येपि विशिष्योपस्थिते सामान्यतो वा प्रथमे परेति। अमुमर्थमभिसन्धाय वक्तैवं शब्दं प्रयुक्तवान् श्रोता वा अस्माच्छब्दादमुमर्थं प्रतीतवा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नित्यादिनिश्चये हि सति सङ्केतो ग्राह्यः स च न सम्भवति पर-बुद्ध्यादीनामनुल्लेखात् प्रत्यक्षेणाग्रहणात् तद्विषयस्यापि यतोऽनुल्लेखो विशिष्यानिर्णय इत्यर्थः। अथायमहं गां बध्नामीत्यभिधाय परकीयं वा गां बधानेतिवाक्यमाकलय्य गां बध्नतो व्यवहार-विशेषात् तदीयबुद्ध्यादिविषयविशेषं निर्णीय तत्र गोपदस्य सङ्केतग्रह इव वा शशविषाणादिपदस्यापि स्यात् तत्राह। न चेति। उन्नीय परबुद्ध्यादिविषयतया बुद्धेत्यर्थः। सङ्केतयितुः सङ्केतं ग्राहयितुः वक्तुः श्रोतुर्वा वचनात् इममर्थमभिसन्धाय मयेदं पदं प्रयुक्तं अस्माच्छब्दादयमर्थो मयावगत इत्याद्याकारात्।

न च शशविषाणमुच्चारयतः कश्चिदभिप्रायो वृत्त इति तद्विषयोऽस्य वाच्य इति सुग्रहः समय इति वाच्यम् न ह्येवमाकारः समयग्रहः। गां बधानेत्युक्ते अप्रतीतशब्दार्थस्याप्यभिप्रायमात्रप्रतीतौ समयग्रह-प्रसङ्गात्। न च विशेषान्तरविनाकृतः कल्पनामात्र-विषयोऽस्य वाच्य इति साम्प्रतम् घटकूर्मरोमादी-नामपि तदर्थत्वप्रसङ्गात्।

शङ्क० टी०। ननु शशविषाणादिपदमुच्चारयितुर्यत्र तात्पर्यं तदेव तदर्थं इति सङ्केतग्रहः स्यादित्यत आह॥ न च शशविषाणेति। परबुद्धीनामित्यत्र ज्ञानविषयतया शङ्कितमिदं तु तात्पर्यविषयतयेत्यपौनरुक्त्यं न ह्येवमाकारः समयग्रहःशाब्दव्यवहारोपयोगीति शेषः। अत्र हेतुमाह। गां बधानेत्युक्त इति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननु शशविषाणादिशब्दानां विशेषविनाकृतो निरुपाख्योऽर्थो वाच्य इति सर्वैरेव प्रतीयते। तथा च कथमत्र सङ्केतग्रहो दुःशक इत्यत आह। न च विशेषेति। घटकूर्मरोमादीनामिति। घटरोमकूर्मरोमादीनामित्यर्थः। यद्वा यन्मते घटस्यापि काल्पनिकत्वं तन्मतमाश्रित्योक्तम्॥

अशो टी। अन्यमाशङ्क्य निराकरोति। न चेति। नहीति। प्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिक इति शेषः। सङ्केतग्रहस्य प्रवृत्तिनिमित्तविशेषोपस्थितिं विना न सम्भवति तादृशाभिप्रायविषयत्वं न च तथा गौरवादनुभवाच्चेत्यर्थः। ननु सङ्केतग्रहस्य न विषयपर्यन्तमवगाहनं किं तु व्यावर्तकधर्मवति तत्कल्पनामात्रविषयोऽलीकस्तद्विषयः। तथा च भ्रमविषयत्वेनैवोपस्थिते तत्र सङ्केतग्रहः स्यादित्यत आह। न च विशेषेति। कल्पनामात्रोपधानेन सर्वेषामलीकानां शशविषाणपदवाच्यता स्यादित्यर्थः॥

रघु॰ टी॰। द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति। न चेति। कश्चित्किञ्चिदर्थगोचरोऽभिप्रायो विकल्पो वक्तुः श्रोतुर्वा अनुमोदनादिभाजः अस्माच्छब्दात्किञ्चिदर्थप्रत्ययो वृत्त इति। समयग्रहोऽर्थप्रत्ययोपयोगी अभिप्रायमात्रादिप्रतीतौ अर्थप्रत्ययाद्युपयुक्तसमयग्रहप्रसङ्गात् प्रकारान्तरेण वेत्याशङ्क्य निराकरोति। न चेति। वाच्य इति वाक्यात्सङ्केतग्रह इति साम्प्रतं युक्तमित्यर्थः। परेषामवयविमात्रस्यालीकत्वात् घटेत्युक्तम्। स चेत्यादिः कतरोऽर्थः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्चिमसतोर्थानिव वासनावशादेव तैः समं तत्तच्छब्दानां सङ्केतं प्रतिपद्यन्ते किं वा वासनोपनीतेषु तेषु स्वकृतं तत्तच्छब्दसङ्केतं प्रतिपद्यन्त इति नाद्यः शशादिप्रत्येकपदार्थाव्युत्पन्नस्य शशविषाणादिशब्दादर्थप्रत्ययप्रसङ्गात् ॥ ———

न च सर्वे प्रतिपत्तारः स्वस्ववासनयाऽसदर्थशब्दसम्बन्धप्रतिपत्तिभाज इति साम्प्रतम् परस्परवार्तानभिज्ञतया अपरार्थत्वप्रसङ्गात् न हि स्वयं कृतं समय[१]-मग्राहयित्वा परो व्यवहारयितुं शक्यते न च व्यवहारोपदेशावन्तरेण ग्राहयितुमपि। न च गां बधानेतिवत् शशविषाणपदार्थे व्यवहारः न चायमसावश्व इतिवदुपदेशः न च यथा गौस्तथा गवय इतिवदुपलक्षणातिदेशः न चेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीतिवत् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम्।

शङ्क० टी०। ननु वासनयैवोपस्थितेर्थे श्रोतुः सङ्केतग्रहः स्यादित्यत आह। न चेति। वक्तृश्रोत्रोः समानसङ्केताज्ञानात् परार्थं तत्प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। अन्यथा घटाभिप्रायेण पटपदमपि प्रयुञ्जीतेति भावः। ननु स्वयमेव क्वचिदर्थे सङ्केतं परिकल्प्य शशविषाणादिपदप्रयोगः स्यादित्यत आह। न हीति। स्वयं सङ्केतकल्पनेपि परस्य तदज्ञानात्। परार्थं प्रयोगानुपपत्ते-

(१) स्वयं कृतं सङ्केतं–पा० १ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रित्यर्थः। हिशब्दस्यार्थे शङ्कान्तरसमुच्चयार्थः। तर्हि तदर्थं श्रोतापि व्युत्पाद्यताम्। तथा च तदर्थं प्रयोगः स्यादत आह। न च व्यवहारेति। तर्हि व्यवहारादेव परो व्युत्पाद्यतामत उक्तं प्रपञ्चयति। न च गामिति। तदर्थं नयनादिव्यवहितसमयत्वादित्यर्थः[१]। तर्ह्युपदेशादेव व्युत्पाद्यतां परः इत्यत आह। न चायमिति। तद्गोचरशब्दानामप्यगृहीतसमयत्वादित्यर्थः। ननु साक्षादुपदेशासम्भवेऽप्युपमानमनुमानं वा द्वारीकृत्योपदेशः स्यादत आद्यमाशङ्क्य निराकरोति। न च यथेति। प्रवृत्तिनिमित्तस्य गवयत्वस्योपलक्षणं गोसादृश्यं तदतिदेशस्तत्कथनमित्यर्थः। अनुमानमाशङ्क्य निराकरोति। न चेहेति। अयं प्राणी मधुकरशब्दवाच्यः प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानकर्तृत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यर्थः। शशविषाणादिपदार्थस्य मधुपानादिवदसाधारणक्रियाविरहादिति भावः॥

भगी० टी०। ननु स्वकीयमानसप्रत्यक्षविषयेनानावच्छेदकेऽलीके सङ्केतग्रहः स्यादित्यत आह। न च सर्वं इति। परस्परेति। मया योऽर्थोऽवगतः स एवानेनापीति संवादाभाव इत्यर्थः। अपरार्थत्वेति। शशविषाणपदं यद्यन्यसाधारणसङ्केतवत्तया ज्ञानविषयो न स्यात् परार्थप्रयोगविषयो न स्यादित्यर्थः। तादृशस्य सङ्केतग्रहो व्यर्थ इत्याह। न हीति। परव्यवहारे परकीयसङ्केतग्रहस्याहेतुत्वादित्यर्थः। तर्हि परोऽपि सङ्केतं ग्राह्यतामित्या-

(१) व्यवहाराभावादित्यर्थः– पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्कां सङ्केतग्रहोपायाभावमाह। न चेति। उपदेशशब्देनाचो-पलक्षणातिदेशप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्ययोरपि संग्रहः। यद्वो-पदेशः साक्षात् परम्परया च परम्परा चोपमानद्वारेत्यर्थः। तर्हि परोऽपि सङ्केतमुररीकृत्यानुमानं वा ततो न पूर्वापरग्रन्थविरोधः। सङ्केतग्राहकोपायान्तरस्यापि व्यवहारोपजीवकत्वात् तदभाव-माह। न च गामिति। प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्य-प्रवृत्तिदर्शनात् तद्धेतुज्ञाने बालेन शक्तिर्गृह्यते। न चालौके प्रवृत्तिर्यद्दर्शनात् तद्धेतुलौकज्ञाने सङ्केतो गृह्येतेत्यर्थः। साक्षा-दुपदेशाभावमाह। न चायमिति। नात्र विशेषत्वेन विशेष-शङ्केतग्राहकः शब्द इत्यर्थः। उपमानद्वारकस्य तस्याभावमाह। न च यथेति। गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्योपलक्षणं गोसादृश्यं तस्यातिदेशः कथनमित्यर्थः। अनुमानद्वारकोपदेशाभावमाह। न चेहेति।

रघु॰ टी॰। द्वितीये त्वाह। परस्परेति। स्वस्वकृतसङ्केतस्या-न्योन्यमज्ञानेन परार्थत्वं परार्थबोधोपयोगित्वं न स्यादित्यर्थः। तर्हि गृह्यतां परोपि सङ्केतमत आह। न चेति। उपदेशः प्रवृत्तिनि-मित्तविशिष्टे वाच्यताबोधकं वाक्यं यथा पिकः कोकिलः अयमसावश्व इत्यादि परम्परया सङ्केतग्राहकवाक्यस्याप्युपलक्षक-मिदं प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षकसामानाधिकरण्येन वाच्यताबोधक-मुपलक्षणातिदेशः॥

तदमूः शशविषाणादिकल्पाः नासत्ख्यातिरूपा-स्तथात्वे कारणाभावात् मूकस्वप्नवदासां व्यावहारि-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कत्वप्रसङ्गाच्च तस्मादन्यथाख्यातिरूपा एवेति। नैतदनुरोधेना[1]प्यवस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति। भवतु वासत्ख्यातिस्तथापि न ततो व्यतिरेकः प्रामाणिकः॥

शङ्क० टी०। प्रकृतमुपसंहरति। तदमूरिति। न च सर्वे प्रतिपत्तारः स्वस्ववासनयेत्यादौ दूषणमुक्तं सिंहावलोकितन्यायेन प्रकारान्तरेण स्मारयति। मूकेति। स्वप्नेति। असत्ख्यातिरूपताव्यतिरेकमुपसंहृत्यान्यथाख्यातिरूपतामुपसंहरति। तस्मादिति। तदनुरोधेनापीति शशविषाणादिप्रत्ययानुरोधेनापीत्यर्थः। ननु सत्त्वक्षणिकत्वयोः प्रमितत्वात्तद्व्यतिरेकावपि प्रमितावेव। तथा चाप्रामाणिकेप्याश्रये व्यतिरेकग्रहोस्तु यदाह कीर्त्तिः।

तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोवश्यमिहाश्रयः।
तदभावेपि तन्नेति वचनादेव तद्गतेः॥

इत्यतोभ्युपगम्यापि निरस्यति। भवतु वेति। असत्ख्यातिराश्रयांशे। यद्वा ननु नैयायिकैरपि शुक्तिरजततादात्म्यस्यासत एव भानमङ्गीक्रियते इत्यत आह। भवतु वेति। यद्यपि शुक्तिरजततादात्म्यं च तत्र भासते तच्च सर्वं सदेव। न चासद्विषयत्वं भ्रमत्वे तन्त्रं किं तु प्रकारवैयधिकरण्यमात्रं तथापि सदुपरक्तमसद्विभासत इति पक्षेऽभ्युपगमवादोऽयं न तत इति न तत्रेत्यर्थः।

भगी० टी०। सर्वे प्रतिपत्तारः स्वस्ववासनया ऽसदर्थप्रतिपत्तिभाज इत्यत्र दूषणमुपसंहरति। मूकेति। नैतदिति। न

(१) न तदनुरोधेन- पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केवलं प्रमाणाभावादपि तु शशविषाणादिविकल्पार्थबोधादपि तस्य शशविषाणारोपरूपत्वमित्यर्थः। भ्रमस्य शुक्तिरजततादात्म्यविषयत्वेऽपि नासत्ख्यातिः शुक्तिरजतयोरिव तादात्म्यस्यापि सत्त्वात्। न च तयोस्तादात्म्येऽसत्ख्यातौ च तादात्म्यं चेत्यतोधिकस्य तस्याभावात् तेषां च सत्त्वात् सद्विषयत्वेऽपि भ्रमत्वं न ह्यसद्विषयत्वेन भ्रमत्वमपि तु विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वादिति भावः। ननु साध्यविपरीतधर्मवत्येव धर्मिणि व्यतिरेको न किं तु तदभावेऽपि व्यतिरेको गृह्यते तस्यापि तद्विषयत्वं धर्मत्वाविशेषात् तस्माद् व्यतिरेकयोर्व्याप्तिरलीकरूप एवाश्रये गृह्यतामित्याशयेनाह। भवत्विति। क्षणिकसत्त्वव्यतिरेकयोरप्यलीकतया व्याप्तिग्रहो न प्रमाणेन शक्य इत्यर्थः॥

रघु० टी०। उपसंहरति। तदमूरिति। नैतदित्यादि। अपिर्भिन्नक्रमे शशविषाणादिविकल्पानां विनाऽसत्ख्यातिं दुरुपपादतया तदनुरोधेनोपेततया तथा अवस्तुनि धर्मान्तराभावग्रहात्। तस्यापि निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति नेत्यर्थः। शशविषाणे घटत्वादिकं नास्तीति विकल्पानामसत्ख्यातौ कारणाभावेनान्यथाख्यातित्वश्रौव्याद्वस्तुन एव निषेधव्यवहारगोचरत्वं नावस्तुनः अपिः प्रमाणान्तराभावे समुच्चयायेत्यप्याहुः। न ततः तस्मिन्नसति क्रमयौगपद्ययोः सत्त्वस्य च व्यतिरेको विरहः॥

तथाहि कोऽयं व्यतिरेको नाम यद्यतो व्यतिरिच्यते तस्य तत्राभावो वा तदभावस्वभावत्वं वा। तत्र न

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तावत् क्रमयौगपद्ययोः शशविषाणे अभावः प्रमाणगोचरः वृक्षरहितभूभृत्कटकवत् क्रमयौगपद्यरहितस्य शशविषाणस्य प्रमाणागोचरत्वात्।

शङ्क॰ टी॰। यद्यतो व्यतिरिच्यत इति। व्यतिरिच्यते भिद्यते। यथा भूतलाद्भिन्नस्य घटस्याभावो न भूतल इति स्वमते। प्राभाकरमते त्वाह। तदभावेति। तथा च भूतलादेरधिकरणस्यैव घटाद्यभावस्वरूपत्वमित्यर्थः। अधिकरणभिन्नो वाऽभावोऽधिकरणस्वभावोऽधिकरणस्वरूपं वेति विकल्पार्थः। अपव्याख्यानमन्यत् उक्तिरेतादृशी परनयेन। न तावदिति। पर्वतनितम्बे यथा वृक्षाभावो योग्यानुपलम्भेन गृह्यते न तथा व्यतिरेकग्रहः प्रकृते सम्भवतीत्यर्थः॥

भगी॰ टी॰। यद्यत इति। यद्वस्तु यन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन ज्ञायते तत्र तस्याभाव इति न साध्यावैशिष्ट्यम्। यद्वा यद् यतो व्यतिरिच्यत इत्यनेन क्षणिकसदन्योन्याभावः शशविषाणादावुक्तः स च वैधर्म्यनिरूप्यः तच्च धर्मस्यात्यन्ताभावेन निरूप्यत इत्याशयेनात्यन्ताभावमाह। तस्य तत्राभाव इति। क्रमेति। क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाया इत्यर्थः। वृक्षेति व्यतिरेकदृष्टान्तः॥

रघु॰ टी॰। यतोऽधिकरणात् व्यतिरिच्यते व्यावर्त्तते यद्वृत्तीति यावत् यदधिकरणं यतो यद्धर्मवतो व्यतिरिच्यते

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिद्यते तच्च तस्य धर्मस्येत्यन्ये। केवलमधिकरणमभाव इति मतेनाह। तदभावेति। तस्य अधिकरणस्य। क्रमेति। अर्थ-क्रियानुकूलक्रमयौगपद्ययोः क्रमादिकं सत्त्वस्याप्युपलक्षणम्। एवमग्रेऽपि॥

नापि क्रमयौगपद्याभावरूपत्वं शशविषाणस्य प्रामाणिकं घटाभाववच्छशविषाणस्य प्रमाणेनानुपलम्भात्। घटाभावोऽपि न प्रमाणगोचर इति चेत् न तस्य तद्विविक्तेतरस्वभावस्यापि प्रमाणत एव सिद्धेः असिद्धौ वा तत्राप्यव्यवहार एव।

शङ्क० टी०। द्वितीयं निरस्यति। नापीति। स्यादेवं यदि शशविषाणे क्रमयौगपद्याभाव इति प्रतीतिः केनापि प्रमाणेन स्यान्न त्वेवमित्यर्थः। घटाभाववदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः अधिकरणस्वभावत्वेप्यभावस्य प्रतीतिरेतादृश्येवाभ्युपेयेति भावः। ननु यथा प्रमाणाविषयस्यापि घटाभावस्य व्यवहारः सर्वजनीनस्तथा क्रमयौगपद्याभावव्यवहारोपि स्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते। घटाभावोपीति। परिहरति। तस्येति। घटविविक्तं घटभिन्नं भूतलादि। तदतिरिक्तस्वभावस्य घटाभावस्येत्यर्थः। यथाधिकरणातिरिक्तो घटाभावः प्रत्यक्षत उपलभ्यते। नैवं क्रमयौगपद्याभाव इति भावः। ननु भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरप्यसत्ख्यातिरेवेत्यत आह। असिद्धाविति। तत्रापि घटाभावेपि। प्रमितस्यैव व्यवहार्यत्वादिति भावः॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगी॰ टी॰। द्वितीयं कल्पं निरस्यति। नापीति। घटाभाववदित्ययमपि व्यतिरेकदृष्टान्तः। ननु बौद्धानां घटाभावोऽपि न प्रामाणिक इति सर्वत्राप्रामाणिको लोकव्यवहार इत्याह। घटाभावोऽपीति। अतिरिक्ताभावस्य साधनीयत्वेन स्वमतमाश्रित्याह। तद्विविक्तेति। तस्मादभावाद्विविक्तो भिन्नः प्रतियोगी घटस्तदितरस्वभावस्येत्यर्थः। तद्विविक्तो घटविविक्तः पटादिस्तदितरस्वभावस्येत्यन्ये। गुरुवचनमाश्रित्योत्तरमित्यपरे। तथा ह्यतिरिक्ताभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि भूतलादिरूपस्तन्नये व्यवहर्तव्यः प्रामाणिक एवेत्यर्थः॥

रघु॰ टी॰। घटाभाववदिति व्यतिरेकेण दृष्टान्तः तस्यासिद्धिमाह। घटाभावोपीति। तथा च पक्षः स्थिरो भाव इव सपक्षादिरप्यप्रामाणिक उपयुज्यत इति भावः। तद्विविक्तेतरेति। तद्विविक्तस्तद्भिन्नस्तदितरस्वभावस्य प्रतियोगिवदभावस्याप्यतद्व्यावृत्तस्वभावस्य प्रमाणसिद्धत्वाच्च केवलमधिकरणमन्यो वेत्यन्यदेतदिति भावः। तत्रापि घटाभावेऽपि॥

घटस्तावत् स्वाभावविरुद्धस्वभावः प्रमाणसिद्धः तादृूप्येण कदाचिदप्यनुपलम्भात्। एतावतैव तदभावोऽपि घटविरुद्धस्वभावः सिद्ध इति चेन्न घटभावस्य तदभावविरुद्धस्वभावत्वानभ्युपगमात्। न चान्यस्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वभावे प्रमाणगोचरे तदन्योऽपि सिद्धः स्यादति-प्रसङ्गात् ।

शङ्क० टी० । प्रमाणाविषयस्यापि घटाभावस्य व्यवहार्यत्व-मुपपादयति । घटस्तावदिति । ताद्रूप्येणेति । स्वाभावरूपतये-त्यर्थः । न हि भवति घटाभाव एव घट इति प्रतीतिरिति भावः । घटविरहस्वभावः सिद्ध इति । न तु स्वातन्त्र्येण प्रमित इति रहस्यम् । गूढाभिसन्धिराह(?) । घटभावस्येति । क्वचिद्घटा-भावस्येति पाठः । स च घटस्यासावभावस्येति कथञ्चिदुपपाद्यः अभावस्याप्रामाणिकत्वे घटस्य स्वाभावविरहस्वाभाव्यस्याविप्रति-पद्यामह इति भावः । दोषान्तरमाह । न चेति तथा च स्तम्भे प्रवर्त्तमानं प्रमाणं कुम्भमपि साधयेदित्यर्थः ॥

भगी० टी० । ननु चाप्रामाणिकेनापि व्यवहारः न चाति-प्रसङ्गः यः स्वाभावविरहस्वभावः प्रामाणिको भवति तदभावेना-प्रामाणिकेनापि व्यवहार इत्यस्य नियामकत्वादित्याह । घटस्ता-वदिति । ताद्रूप्येण प्रतियोग्यात्मत्वेनेत्यर्थः । एतावतैवेति । यदि घटाभावो घटविरहस्वभावो न स्यात् तदा घटस्यापि स्वाभावविरहस्वभावत्वं न स्यात् तथा च तथैवोपलभ्येतेत्यर्थः । घटो न घटाभावविरहरूपो विरहस्य तन्मतेऽलीकतया घटस्य तद्रूपत्वेऽलीकत्वप्रसङ्गादित्याह । घटभावस्येति । घटरूपो भावो घटभावस्तस्येत्यर्थः । क्वचिद् घटाभावस्येति पाठः । तत्र तदभावो घटस्तथा च घटाभावस्य घटविरहस्वभावताभ्युपगमेऽलीकत्वव्याघा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्तस्याखभावत्वादित्यर्थः। दूषणान्तरमाह। न चेति। घटस्य स्वाभावविरहस्वभावत्वग्राहकमानेन घटाभावस्याविषयीकरणाद्-विषयसिद्धौ चातिप्रसङ्ग इत्यर्थः॥

रघु० टी०। असिद्धे व्यवहाराभाव इति सत्यम् अभावस्तु प्रतियोगिनः स्वाभावविरहस्वभावस्य सिद्ध्यैव सिद्धम् इत्याशङ्कते। घटस्तावदिति। ताद्रूप्येण स्वाभावरूपत्वेन। तथा च तद्विरुद्धस्वभाव. प्रतियोग्येव तदभावः। प्रतियोगिसत्त्वग्रहे कदाचिदप्यभावस्याव्यवहारात् घटाभावोपि घटविरहस्वभावः सिद्ध इत्यत्र तन्मतविरोधमाह। घटभावस्येति। तदभावो घटः तद्विरहः तदभावस्तथा च घटाभावस्य घटविरहस्वभावता-यास्त्वयानभ्युपगमात् अभावमात्रस्यैव निःस्वभावतया त्वया तुच्छत्वा-भ्युपगमात्। घटाभावस्येति पाठे तु घटरूपस्य स्वभावस्य स्वाभा-वविरहत्वानभ्युपगमादित्यर्थः। प्रतियोगिनः स्वाभावविरहात्मत्वे प्रामाणिके अभावप्रामाणिकताया आवश्यकत्वादिति भावः॥

एवम्भूतावेव घटतदभावौ यदेकस्य परिच्छित्तिर-परस्य व्यवच्छित्तिरिति चेत् न घटवद्घटाभावस्यापि प्रामाणिकत्वानभ्युपगमे स्वभाववादानवकाशात्। प्रमा-णसिद्धे हि वस्तुनि स्वभाववादावलम्बनं न तु स्वभाव-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वादावलम्बनेनैव वस्तुसिद्धिरिति[१] भवतामेव तत्तत्र जयदुन्दुभिः ।

शङ्क० टी० । अतिप्रसङ्गं परो व्युदस्यति । एवंभूतावेवेति । प्रतियोगिनि प्रवृत्तं प्रमाणमनुयोगिनमपि विषयीकरोत्यत्र प्रतियोग्यनुयोगीभाव एव नियामक इति नातिप्रसङ्गो न वाऽभावस्य स्वतन्त्रप्रमाणविषयत्वमिति भावः । घटवदिति । व्यतिरेकदृष्टान्तः । स्वभावो हि स्वरूपं तच्च निःस्वरूपस्य प्रमाणपथानवतीर्णस्य न सम्भवतीत्यर्थः । त्वयापि प्रमाणसिद्ध एव स्वभावावलम्बनमङ्गीकर्तव्यमित्याह । प्रमाणसिद्धे हीति ॥

भगी० टी० । ननु यद्यप्यन्यस्य प्रतीतिरन्यपरिच्छित्तिर्न भवति तथापि घटतदभावयोरेकस्य प्रतीतिरन्यव्यवच्छित्तिर्न भवति तथापि घटतदभावयोरेकस्य प्रतीतिरन्यव्यवच्छित्तिरेव भवति न हि प्रमाणप्रतीतमेव व्यवच्छेद्यमित्यस्ति नियमः परमतस्याव्यवच्छेद्यत्वापत्तेः अतिप्रसङ्गे च स्वभाव एव शरणमित्याह । एवम्भूताविति । एवंस्वभावावित्यर्थः । घटवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥

रघु० टी० । अपि च घटस्य घटस्वभावत्वेन सिद्धैव तदभावस्य सिद्धिः स्वाभावविरहस्वभावत्वेन सिद्धा वा आद्ये न चेति स्वभावभेदस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते । एवम्भूताविति । एवंस्वभावावित्यर्थः । परिच्छित्तिर्निश्चयः । व्यवच्छित्तिरभावावधा-

---

(१) वस्तुव्यवस्थितिरिति– पा० १ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रणम् तथा च घटपरिच्छित्तौ स्वाभावतैरश्चिन्येन घटाभावोपि सिद्ध इत्यर्थः । निराकरोति । घटवदिति । व्यतिरेके दृष्टान्तः स्वभावेति । निःस्वभावत्वेनाभ्युपगमात् अभावे सस्वभावत्वाभ्युपगमविरोध इति भावः ॥

तत् किमिदानीं स्वाभावविरहस्वभावो घटः प्रमाणान्नैव सिद्धः? तव दृष्ट्या एवमेतत् घटो हि यादृक्-तादृक्स्वभावस्तावत् प्रमाणपथमवतीर्णस्तस्य तु यदि परमार्थतोऽभावोऽपि कश्चित् स्यात् स्यात् परमार्थतः सोऽपि तद्विरहस्वभाव इति तथैव प्रमाणेनावेदितः स्यात् । न चैतदभ्युपगम्यते भवता तस्माद् घटवत् तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वेनैवानयोः परस्परविरह-लक्षणव्यतिरेकसिद्धिः अप्रामाणिकत्वे त्वनयोरपि न तथाभाव इति शशविषाणादिष्वपीयमेव गतिः ॥

शङ्क० टी० । तत्किमिति । तथा सति स्वाभावाभावो नैव घटः स्यादिति साक्षेपपराभिप्रायः[१] । तव दृष्ट्येति । दृष्टिर्दर्शनम् । त्वद्दर्शने चेदभावो न प्रामाणिकस्तदा तद्विरहस्वभावो घटोऽपि न प्रामाणिकः स्यादित्यर्थः । यादृक्तादृक्स्वभाव इति । अवयवी परमाणुस्वरूपो वेत्यर्थः । तथैवेति । स्वाभावविरहस्वभावत्वेनेत्यर्थः । उभयोः प्रामाणिकत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । अनयोर्घटतद-

---

(१) सापेक्षाभिधानाभिप्रायः— पा० २ पु० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावयोः। न चानयोरन्योन्यापेक्षायामन्योन्याश्रयः घटत्वेन घटे गृह्यमाणे तद्विरहानपेक्षणात् तद्विरहस्यापि प्रमेयत्वादिना ज्ञाने(१) घटानपेक्षणादिति भावः। न तथाभाव इति। नान्योन्यविरह-स्वभावत्वमित्यर्थः। शशविषाणादिष्वपीति। शशविषाणादीनां प्रामाणिकत्वे परतन्त्रक्रमयौगपद्यविरहनिरूपणं नान्यथेत्यर्थः। तथा च प्रमाविषयस्यैव व्यवहारविषयत्वादिति यदुपक्रान्तं तत्सिद्धमिति भावः॥

भगी० टी०। तत् किमिति। तथा च घटः स्वाभावा-त्मकः स्यादिति भावः। तत्र दृष्टेति। अभावस्य प्रामाणिकत्वे घटस्तद्विरहात्मकः। न चाभावस्तव मते प्रामाणिक इत्यर्थः। तस्मादिति। ननु घटतदभावयोः प्रामाणिकत्वे यदि परस्पर-विरहरूपत्वं तदा परस्परापेक्षप्रतीतिकतया नैकस्यापि प्रतीति-रन्योन्याश्रयात्। मैवम् अस्ति हि घटस्य घटत्वं स्वाभावाभावात्मकत्वं च रूपं तत्र यद्यपि स्वाभावाभावत्वेन प्रतीतौ प्रतियोग्यभाव-निरूपणापेक्षा तथापि घटत्वेन रूपेण प्रतीतौ न तदपेक्षा अन्यथा भावाभावयोरभेदप्रसङ्गः तथा प्रमेयत्वेनाभावप्रतीतौ न प्रतियोगि-ज्ञानापेक्षा अभावत्वेन तत्प्रतीतौ तदपेक्षा अभावाभावत्वं तत्र धर्मान्तरं वर्तत इत्यन्ये। शशविषाणादिष्विति। यदि शशविषा-णादि प्रामाणिकं स्यात् तदा क्रमयौगपद्यव्यतिरेकस्तद्रूपत्वं च प्रामाणिकं स्यान्न चैवमित्यर्थः।

---

(१) भाने–पा० २ पु०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रघु॰ टी॰। अथ भाव एवैतादृशस्वभावो यदेतस्य परिच्छि-त्तिरेव तदभावव्यवच्छित्तिरिति चेत् भावपरिच्छित्तेस्तदभाव-व्यवच्छित्तिरूपतायाः प्रामाणिकत्वे तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वम-र्जनीयम्। द्वितीयं शङ्कते। तत्किमिति। तथा च घटशून्य इव घटवत्यपि घटाभावव्यवहारप्रसङ्ग इति भावः। निराकरोति। तदेत्यादि। तदेव व्युत्पादयति। घटो हीति। यादृगिति। परमाणुपुञ्जोऽवयवी चेति। सोऽपि घटोपि तद्विरहस्वभावः स्वाभावविरहस्वभावः तथैव स्वाभावविरहस्वभावत्वेनैव भावस्य स्वाभावविरहात्मकतायाः प्रामाणिकत्वे वाभावप्रामाणिकत्वध्रौव्यात् अनयोर्घटतदभावयोः व्यतिरेको विरोधः तदीयत्वेनैव च निरूपणे तज्ज्ञानमपेक्ष्यते नान्यथेति विनाप्यभावज्ञानं तदभावा-त्मनोभावस्य निरूपणं नानुपपन्नम्॥

ननु काल्पनिकरूपसम्पत्तिरेवास्त्वनुमानाङ्गं, तन्न तस्याः सर्वत्र सुलभत्वात्। ननु पक्षसपक्षविपक्षास्ता-वद्वस्त्ववस्तुभेदेन द्विरूपाः तत्र ये कल्पनोपनीतास्तत्र काल्पनिका एव पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाः प्रमाणोपनीतेषु तु प्रामाणिका एवेति विभागः। तदिह काल्पनिका-न्निरग्नेर्यद्यपि प्रमेयत्वादेर्व्यावृत्तिः काल्पनिकी सिद्धा तथापि प्रामाणिकाज्जलह्रदादेः प्रामाणिक्येवैषितव्या सा च न सिद्धेति कुतस्तस्य हेतुत्वम्। एवं प्रामाणिके

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शब्दे पक्षीकृते प्रामाणिक एव हेतुसद्भावो वक्तव्यः । न चासौ चाक्षुषत्वस्यास्तीति सोऽपि कथं हेतुः एवं कृतकत्वस्यापि वस्त्वेकनियतस्य धर्मस्य वास्तव एवान्वयो वक्तव्यः वस्तुनो विपक्षाच्च वास्तव एव व्यतिरेकः ॥

शङ्क० टी० । ननु सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्यतिरेकः कल्पनया तावदुपनीत एतावतैव तदनुमानं प्रवर्त्तताम् किं व्यतिरेकस्य प्रामाणिकत्वग्रहेणेत्याह । नन्विति । पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वान्महानसवत् । शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वात् घटवत् । नित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यत्र व्यभिचारासिद्धिविरोधानां यथाक्रमं हेत्वाभासतयाऽसाधकत्वं त्वया यदुच्यते तदपि न स्यादित्याह । तस्या इति । काल्पनिकरूपसम्पत्तेः सर्वत्रोदाहृतेषु सुलभत्वादित्यर्थः । ननु निरग्निकात् कूर्मरोमादेर्विपक्षात् प्रमेयत्वव्यावृत्त्या विपक्षाद्व्यावृत्तिः काल्पनिके शब्दे चाक्षुषत्वसत्त्वेन पक्षसत्त्वं काल्पनिके नित्ये गगनारविन्दे कृतकत्वसत्त्वादन्वयो नित्यत्वकृतकत्वयोरिति काल्पनिकी रूपसम्पत्तिर्यथा त्वयोच्यते । तथा ह्रदे विपक्षे प्रमेयत्वस्य सत्त्वाद्विपक्षगामित्वं वास्तवे शब्दे चाक्षुषत्वस्यासत्त्वादपक्षवृत्तित्वं नित्ये वस्तुनि कृतकत्वस्यावृत्तेर्विरुद्धत्वमत उक्तानां हेतूनां कथं गमकत्वं स्यादित्याशङ्कते । नन्विति ॥

भगी०टी० । ननु यन्न क्षणिकं तन्नार्थक्रियाकारीत्यत्र यद्यपि प्रामाणिकी विपक्षाद् व्यावृत्तिर्नास्ति तथापि काल्पनिकैव सानुमितिजनिकास्तामित्याह । नन्विति । रूपं पक्षस-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वादि । तथा सति सव्यभिचारासिद्धविरुद्धानामपि काल्पनिकीं रूपसम्पत्तिमादायानुमितिजनकत्वं स्यादित्याह । तस्या इति । बौद्धानामनैकान्तिकासिद्धविरुद्धास्त्रयो हेत्वाभासास्तत्र क्रमेण काल्पनिकरूपसम्पत्तेरगमकत्वमाह । तदिहेति ।

रघु० टी० । रूपं सपक्षसत्त्वादि । तस्याः काल्पनिकरूपसम्पत्तेः । सर्वत्रानैकान्तिकासिद्धविरुद्धेषु त्वदनुमतेषु हेत्वाभासेषु तत्र तेषु द्विरूपेषु पक्षादिषु मध्ये । तत्र तेषु काल्पनिकपक्षसपक्षविपक्षेष्विति । तथा चासत्त्वे साध्ये काल्पनिकयोः पक्षसपक्षयोः स्थिरभावशशशृङ्गयोः काल्पनिकमेव क्रमयौगपद्यविरहस्य हेतोः सत्त्वं क्षणिकत्वे च साध्ये सत्त्वस्य काल्पनिकशशशृङ्गादौ विपक्षे काल्पनिक एव व्यतिरेको गमकतौपयिकरूपमिति भावः । तदिह वक्ष्नौ साध्ये एवं शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये एवं नित्यत्वे साध्ये । वस्त्वेकनियतस्येति ॥

न च तस्य तौ स्तः तत् कथमसावपि हेतुरितिप्रलपितमेतत् नहि नियामकमन्तरेण सम्पदं प्रति कल्पना त्वरते विपदं प्रति तु विलम्बत इति शक्यं वक्तुम् तथा च निरग्निकमपि कूर्मरोम सधूममिति कल्पनामात्रेण विपक्षवृत्तित्वात् धूमोऽपि नाग्निं गमयेत् । वास्तव्यां रूपसम्पत्तौ किमनेन काल्पनिकेन दोषेणेति चेत्

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर्हि वास्तव्यामसम्पत्तौ किं काल्पनिक्या तयेति समानं विरोधाविरोधौ विशेष इति चेत् कुत एषः। उभयोरेकत्र वस्त्ववस्तुत्वादन्यत्रावस्तुत्वादिति चेत् तत् किं काल्पनिकोऽपि धूमो वस्तुभूतो येन कूर्मरोम्णा तेन सह विरोधः स्यात्। क्वचिदवस्तुभूत एवेति निर्धूमत्वमपि क्वचिदवस्तुभूतमिति तेनापि विरोध एव। तस्माद् यथा काल्पनिकी विपत्तिर्न दोषाय तथा काल्पनिकी सम्पत्तिरपि न गुणायेति व्यतिरेकभङ्गः॥

शङ्क० टी०। परिहरति। प्रलपितमेतदिति। प्रलापोऽनर्थकं वचः तथा च त्वदभिधानमर्थशून्यमित्यर्थः। तदेव दर्शयति। न हीति। क्षणिकत्वसत्त्वयोरलीके व्यतिरेकसिद्धिः काल्पनिकी तव सम्पत्। सद्धेतोरप्यसद्धेतुत्वापत्तिर्विपत्। विपदमेव दर्शयति। तथा चेति। ननु वस्तुनो विपक्षाद्धूमस्य वस्तुनो व्यावृत्तिरस्त्येवेति धूमो वह्निं कथं न गमयेदित्याह। वास्तव्यामिति। सत्त्वक्षणिकत्वयोरपि त्वदुपदर्शिता व्यतिरेकसम्पत्तिरवास्तव्येत्याह। तर्हीति। ननु कूर्मरोम्णि वस्तुसतो धूमस्य वृत्तौ विरोधः क्षणिकस्य क्रमयौगपद्यविरहस्य चासत एवासति कूर्मरोम्णि वृत्तावविरोध इत्याह। विरोधेति। उभयोरिति। धूमकूर्मरोम्णोरेकत्र धूमानुमानस्थले वस्त्ववस्तुत्वादन्यत्र त्वदुपदर्शिते व्यतिरेकेऽवस्तुत्वादिति विरोधाविरोधादित्यर्थः। तत्किमिति। अवस्तुभूतस्यैव धूमस्यावस्तुनि निरग्निके गतत्वेन व्यभिचारस्य मयोक्तत्वात् क्व विरोध इत्यर्थः। क्वचिदिति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेतुत्वेनोपात्तो धूमो वस्तुभूत एव[1] स च नावस्तुनीति न व्यभिचार इत्यर्थः। तर्हि निर्धूमत्वमपि कूर्मरोम्णि कथं वर्ततां ह्रदादौ तस्य वस्तुत्वात् तथा च निरग्निकेऽलीके न धूमवत्त्वं नापि निर्धूमत्वमिति महान्विरोध इत्याह। निर्धूमत्वमपीति। व्यतिरेकभङ्ग इति। व्यतिरेकव्याप्तिग्रहभङ्ग इत्यर्थः। तथा च लभ्यते नान्वयव्यतिरेकग्रहोपि सत्त्वक्षणिकत्वयोरिति भावः॥

भगी॰ टी॰। यथा काल्पनिकी रूपसम्पत्तिर्गमिका तथा तादृश्येव लिङ्गरूपविपत्तिरगमिका स्यादित्याह। नहीति। रूपविपत्तिमेवाह। तथा चेति। तथा काल्पनिकरूपसम्पत्त्येत्यर्थः। ननु कल्पनापि न विरुद्धं विषयीकरोति धूमस्य हि वस्तुनः कूर्मरोम्णालीकेन विरोधोऽक्षणिकत्वकूर्मरोम्णस्तूभयोरप्यलीकत्वान्न विरोध इति नियामकं स्यादित्याह। विरोधेति। उभयोरिति। निरग्निकमपि कूर्मरोम सधूममिति शङ्किते उभयोर्धूमकूर्मरोम्णोरेकत्र धूमेनाग्न्यनुमाने धूमस्य वस्तुत्वं कूर्मरोम्णस्त्ववस्तुत्वमिति वस्तुनो धूमस्यावस्तुना कूर्मरोम्णा सम्बन्धो विरुद्धः। अन्यत्राक्षणिकमर्थक्रियारहितमित्यत्र व्यतिरेके शशविषाणार्थक्रियारहितत्वयोर्द्वयोरप्यवस्तुत्वान्न विरोध इत्यर्थः। तत् किमिति। वस्तुनो धूमादवस्तुधूमोऽन्य एवेति न तस्यालीकत्वेन सम्बन्धो विरुद्ध इत्यर्थः। निर्धूमत्वमपीति। निर्धूमत्वस्य जलह्रदादौ वस्तुनो यथा काल्पनिकेन तेन विरोधस्तथा धूम-

---

(१) वस्तुसत एव-पा॰ २ पु॰।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यापि क्वचिद्वस्तुत्वेऽपि काल्पनिकेन तेन न विरोध इति विपक्षे कूर्मरोमादौ वृत्तेर्धूमोऽपि नाग्निं गमयेत् यदि चालीको वह्नि-रपि तत्रास्तीति न धूमस्य विपक्षे वृत्तिस्तदा शशविषाणेऽपि काल्पनिकः साध्यसाधनसम्बन्धोऽस्तीति न तयोर्व्यतिरेक इत्यर्थः ॥

रघु० टी०। वस्तुमात्रधर्मस्यावस्तुनि नित्ये ऽलीकेऽन्वयो विरोधात् कल्पयितुं न शक्यत इति सूचनाय तर्हीत्यादि। रूपस्यासम्पत्तौ। तया रूपसम्पत्त्याऽसति विपक्षे सतो धूमस्य सत्त्वं कल्पयितुं न शक्यते विरोधात् शक्यते पुनरसतोः पक्षस-पक्षयोरसतः क्रमादिविरहस्य सत्त्वं सतोपि च सत्त्वस्यासति शश-शृङ्गेऽसन्नेव व्यतिरेकोऽविरोधादित्याह। विरोधेति। कुत एष विशेषो विरोधोऽविरोधश्चेत्यर्थः। एकत्र धूमेन वह्नौ साध्ये। उभ-योर्धूमशशशृङ्गयोरन्यत्र क्रमादिविरहेणासत्त्वे सत्त्वेन क्षणिकत्वे वा। पक्षहेत्वोर्हेतुसपक्षयोर्विपक्षहेत्वभावयोर्यादृशं क्वचिद्वस्तुभूतं तादृशं यद्यवस्तुभूतमप्यवस्तुनि कल्पयितुं न शक्यते तदा निर्धूमत्वं क्वचिद्वस्तुभूतमित्यवस्तुभूतमपि तदवस्तुनि न कल्पेत वास्तवं तु सुतरामशक्यकल्पनमिति काल्पनिकविपक्षव्यतिरेकविरहात् धूमो नाग्निं गमयेदित्याह। निर्धूमत्वमपीति। अथ यद्वास्तवं तस्यैवा-वस्तुनि संसर्गो विरुध्यते न तु तादृशस्यावास्तवस्यापि हेतुश्च वास्तवे वह्नौ वा एव धूमो न चास्य काल्पनिकमपि विपक्षवृत्तित्वं विरोधादिति चेद्वस्त्ववस्तुनोः संसर्गो विरुद्ध्यते नावस्तुनोरित्यत्र न

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किञ्चिदपि प्रमाणं कल्पनामात्रस्य वैपरीत्येनापि सुलभं वस्तुनो धूमस्य वस्तुनि जलह्रदादौ कल्पनं च दुर्वारं वास्तवमेव च पक्षसत्त्वादिकमनुमानोपयोगिक्लृप्तत्वादन्यथातिप्रसङ्गात्। ननु क्वचित्किञ्चिद्वास्तवं क्वचिच्चावास्तवमपि नियामकाभावात् कल्पना-गौरवप्रसङ्गश्चेत्यभिसन्धायोपसंहरति। तस्मादिति। व्यतिरेकः क्रमादिविरहेण स्थिरस्य सत्त्वव्यतिरेकसाधनं क्षणिकत्वसाधनस्य च सत्त्वस्य प्रागष्टङ्के व्यतिरेकस्तयोर्भङ्गः। प्रतियोग्युत्तरभाविनो हि कारणस्यापेक्षणीयत्वे सत्यपि प्रतियोगिनि तद्विलम्बाद्विलम्बो नाशस्य स्यात् निरस्ते च तस्मिन् भावस्योत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशः स एव च क्षणभङ्गः॥

अस्तु तर्हि ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहेतुकत्वे सिद्धे[1] क्षणभङ्गः न विकल्पानुपपत्तेः। तद्धि तादात्म्यं वा निरुपाख्यत्वं वा तत्कार्यत्वं वा तद्व्यापकत्वं वा अभावत्वमेव वेति। न पूर्वः निषेध्यनिषेधयोरेकत्वा-नुपपत्तेः। उपपत्तौ वा विश्वस्य वैश्वरूप्यानुपपत्तेः।

शङ्क० टी०। ध्रुवभावित्वे तु वक्ष्यत इति यदुक्तं तत्राह अस्त्विति। ध्रुवमवश्यं भावोऽस्यास्तीति ध्रुवभावी विनाशः। एता-वता सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिः सेत्स्यतीति हृदयं विकल्पेति। विकल्पस्य प्रकृतविचारौपयिकसंशयस्यानुपपत्तेरित्यर्थः। यद्वा विकल्पानां विविधकल्पानां त्वदभिमतानाम् अनुपपत्तेरित्यर्थः। यद्वा विकल्पे

(१) ध्रुवभावित्वाद्विनाशस्याहेतुकत्वेन– पा० १ पुं०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

440325

क्रियमाणे त्वदभिमतपक्षानुपपत्तेरित्यर्थः। तद्धीति। विनाशस्य ध्रुवभावित्वानामित्यर्थः। यद्यपि एते विकल्पा ध्रुवभावित्वस्य न भवितुमर्हन्ति तदर्थासंस्पर्शात्। तथापि तात्पर्यानुसारेण कथंचिद्विनाशस्याहेतुकत्वप्रयोजका द्रष्टव्याः भावानां विनाशोऽहेतुकः ध्रुवभावित्वात् यद्यद्ध्रुवभावि तदहेतुकं तादात्म्यं वेति विनाशस्य प्रतियोगितादात्म्यमित्यर्थः। निरुपाख्यत्वमिति[१] अलीकत्वमित्यर्थः। तत्कार्यत्वमिति। प्रतियोगिकार्यत्वमित्यर्थः। व्यापकत्वं चेति। प्रतियोगिव्यापकत्वमित्यर्थः। निषेध्येति। नहि घट एव घटविनाश इति कस्यचिदनुभवो व्यवहारो वेति भावः। ननु परीक्षितानां तावत्तदुभयमस्तीत्यत आह। उपपत्तौ वेति। वैश्वरूप्यं वैचित्र्यं तदनुपपत्तिः। सर्वेषां घटपटादीनामभावैकस्वभावत्वादित्यर्थः॥

भगी० टी०। सत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिग्राहकं मानान्तरमाह। अस्तु तर्हीति। सन्मात्रस्योत्पत्तिमत्त्वादुत्पत्तिमतां च विनाशध्रौव्यस्योभयवादिसिद्धत्वेन प्रयोगः। यद्यस्य ध्रुवभावि तत्र न तद्धेत्वन्तरापेक्षं यथा जलपरमाणौ रूपं यद्वा ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहेतुकत्वं साध्यं तच्च प्रतियोगीव्यापकसामग्रीकत्वं वस्तुतो भावोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणः ध्वंसाधारः भावोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणत्वात् उभयसिद्धतदाधारक्षणवत्। यद्वा एतद्घटध्वंस एतदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकः एतत्कार्यत्वात् एतद्रूपवदित्यत्र तात्पर्यम्। तादात्म्यमिति। ध्वंसस्य घटातिरेके ध्वंसोत्पत्तौ घटतादव-

---

(१) निरूपाख्यमिति क्वचित्– पा०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each ... ... Rs. 4 6
Nityācārapradīpa, Fasc. 1-7 @ /10/ each ... 4 6
Nyāyabindutīkā, Fasc. 1 @ /10/ each ... 0 10
*Nyāya Kusumāñjali Prakarana Vol. I, Fasc. 2-6 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each ... 5 0
Padmawati, Fasc. 1-4 @ 2/ ... 8 0
Pariçiṣṭa Parvan, Fasc. 1-5 @ /10/ each ... 3 2
Prākṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each ... 4 6
Prithvīrāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each ... 3 2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/- each ... 1 0
Prākṛta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/ each ... 1 8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each ... 12 8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each ... 1 0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ... 3 12
Ṣaddarśana-Samuccaya, Fasc. 1, @ /10/ each ... 0 10
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV 1-6; V, 1-8, @ /10/ each ... 20 10
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each ... 2 8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ... 3 0
*Sankara Vejaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each ... 1 4
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each ... 3 12
Srauta Sutra Latyayan, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... 5 10
" " Asbalayana, Fasc. 1-11 @ /10/ each ... 6 14
Suçruta Saṁhitá, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each ... 1 0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each ... 2 8
*Taittreya Brahmana, Fasc. 3-25 @ /10/ each ... 14 6
" Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each ... 1 14
*Taittirīya Saṁhitā, Fasc. 22-45 @ /10/ each ... 15 0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 1-19 @ /10/ each ... 11 14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ ... 7 8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1 Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each ... 23 12
Tattvārthādhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ ... 1 14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ ... 1 14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ ... 3 2
Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... 5 10
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- ... 6 0
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/ ... 0 10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ ... 3 12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each ... 7 8
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 @ /10/ ... 5 0
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each ... 4 6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ ... 3 12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 2-5 @ /10/ each ... 2 8

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each ... 4 0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each ... 14 0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each ... 11 0

Arabic and Persian Series.

'Ālamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each ... 8 2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/- ... 3 0
Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each ... 33 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/- each ... 34 0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each ... 55 8
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc 1-3 @ 1/4/ each 13 12
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger @ /10/ ... 0 10
*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1-19 @ /10/ each ... 11 14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... 5 10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each ... 2 0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each ... 3 0
Di[illegible]ionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each ... 31 8
Far[illegible]i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each ... 21 0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each ... 4 0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... 5 10
Ditto of Azādī, Fasc. 1-4 @ /10/ each ... 2 8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	Rs.	
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	35	0
Maghāzī of Wāqidī, Fasc. 1-5 @ /10/ each ... ... Rs.	3	2
Muntakhabu-t-Tawārīkh, Fasc. 1-15 @ 10/ each ... Rs.	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	15	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	11	14
Ma'āṣir-i-'Ālamgīrī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandarī, Fasc. 1-2 @ /12/ each ...	1	8
Riyāẓu-s-Salāṭīn, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	5	0
Tubaqaat Nasiri, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhī of Ẓiyāu-d-dīn Barnī, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Tārīkh-i-Fīrūzshāhī, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3	0
Wis o Rāmīn, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ẓafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each ..	10	10
Tuzuk-i-Jahāngīrī (Eng.) Fasc. 1 @ 1/	1	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. XIX and XX @ 10/ each 20 0
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. Journal of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/per No. to Non-Members.

N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members. ... ...
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25°/o to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
   A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., *J.A.S.B.*, 1878) 4 0
   Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., *J.A.S.B.*, 1875) 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1884. ... 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I–III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös 10 0
11. Ditto Grammar " " 8 0
12. Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I and II @ 1/8/ 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson... ... ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kaśmir, by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... ... 4 0
15. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-33 @ 1/ each 33 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

1-1-07.

Books are supplied by V.P.P.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Gurukul Library
Kangri

Entered in Database

Signature with Date

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या 661/359 आगत संख्या 48039

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित ३० वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा ५० पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

Entered in Database

Signature with Date

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

विषय संख्या 661 / 351 आगत नं० 84036

लेखक Udayanacarya

शीर्षक आत्मतत्त्वविवेक

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	

गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि न लगायें।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar